

ЕЛІЗА ОЖЕШКО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ELIZA ORZESZKOWA

M I R T A L A

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO UKRAINY

1929

ЕЛІЗА ОЖЕШКОВА

МІРТАЛА

ПОВІСТЬ

З ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ ПЕРЕКЛАВ

МИХАЙЛО ЛЕБЕДИНЕЦЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому Репертуарі“ та інших покажчиках Укр. Книжкової Палати

Під лагідною блакиттю, у зливі золотих сонячних блисків, зелений Егерійський гай простеляв глибокі й нерухомі тіні на поля, звідкіля побожність до святого місця усунула ген далеко всі людські оселі та метушню. Вподвійні святе було для римлян це місце, бо в тінявих його глибинах попід розлогим гіллям віковичних буків, дубів та платанів зносилося сніговобіла статуя найулюбленішого з богів відвічного міста й точився струмок, дзюркотінням своїм розповідаючи століттям та поколінням про довгі, самотні розмови великого Нуми з ревне коханою та мудрою його Німфою. Колись, вісім століть тому, великий цар — праводавець у турботі за долю народу-дитини навідував цю самотню місцину й покрепивши на силах у затінку та тиші свої скалатані турботами груди, зводив до небесної блакиті свої очі, благаючи провіщань, надхнень і ради. Тоді з небесної блакиті спускалася пишно-велична, а втім ласкава, Егерія, і довго потім, в гушавині буків, дубів та платанів, нишкнули повіви кохання й таємничі шепоти; чарівна надземнянка

покладала свою долоню на царське серце й втихомирювала бурі, що в ньому буяли, а з поцілунку її вуст невмирущих спливали до його голови надхнені думки про ті вірування й закони, що мали стати за підвалину майбутньої величі римського народу та за вікопомну славу першого її праводавця. Все минуло. Невблаганний час навіть ім'я Нуми Помпілія замінив на луну, що чимраз тихше бренть у вухах і серцях одлеглих поколінь; те, що він усталив, припало вже пилом у затінку нових будівель; бо ж лише темна юрба заховувала ще віру в надземність та нескоротельність Егерії. Але ж старовинний, стережений і догляданий гай тривав ще, зберігаючи в людській пам'яті згадку за двойко чудових і незвичайних явищ їхніх діянь, а саме: за дивну жінку, що збуджує в чоловіку добродійні надхнення, та за царя, що пеклується за добробут підданницького народу.

Величезний цісарський Рим, гучав і шумував поблизу, та не так зблизька, щоб на узліссі гаю та в його глибині не могла залягати врочиста тиша. І лише інколи порушували її кроки побожних прочан, що прибували сюди віддати покірливу шану вітареві богині або зачерпнути зі святого джерела води. Святинь у Римі було багато, і з часом їх усе більшало; щодо цього з ними мірялися хіба щораз численніші й кращі місця для ігрищ та гулянок. Минали часто цілі дні й жадна людська нога не дотикала буйної, квітчастої

трави святого гаю, жадне моління не зливалося з шемрітом струмка, що споконвічно звивав срібну свою стьожку попри підніжок сніжистої статуї богині.

Проте, в кінець гаю, там, де збігалися чепурні, пообсаджувані буками та вибруковані базальтом доріжки, що провадили до окрайку, щоденно спозаранку до пізніх лягів сидів чоловік, що, очевидно, пильнував цих доріжок. Пильнування це мало на оці рухому, прозорчасту, оздоблену позолоченою бронзою загорожу, що заступала входу до святого гаю аж доти, доки побожний прочанин не покладав дрібного грошака до долоні вартівника, а той не усував перед ним цієї завади. Дрібні ці гроші становили податок, сплачуваний державі тими, хто прагнув одвідати святого гаю, а чоловік, що пильнував на збігу доріжок, був за побірця цього малого й легкого на сплату податку.

Римський цей побірець ані з убрання, ані з рисів обличчя не скидався на римлянина, і досить було кинути на нього оком, щоб впізнати приходня зі Сходу. З його худорлявої, змарнілої й жовтої шиї на сухорляву й похилу його постать спадала аж до плусень, що лише їхні ступні й пальці ховалися трохи в простих та плитких сандалах, широка рудява одіж з цупкої й шорсткої тканини, підперезана в стані пожовклим, витріпанім з ужитку пасом. На голові йому було грубе, важке, жовтасте завивало, що його тверді фалдини, ніби піддашки, відтінювали п'ятдесятлітнє обличчя—жовте,

змарніле, худорляве, з довгим горбатим носом та довгою, попелястою від сивини, шорсткою й кучерявою бородою. З-під завивала, вздовж обличчя, звисали теж довгі попелясті кучері, а обабіч горбатого носа, під чорними насупуватими бровами палали гарячим вогнем великі, як найтемніша ніч чорні очі й вдивлялися в просторінь з віковичним ніби, безмежним та проникливим смутком. Пристрасній тузі цих очей відповідав і вираз тонких та блідорожевих уст, що в гущавині просивої бороди безугавно, безперестань в'юнилися в замріяних або гірких усмішках чи промовляли нечутними шепотами до порожнього поля, до небесної блакиті, до непорушних буків і дубів, до гамірної столиці, що луною свого гамору аж сюди сягала. Сидячи на бильцях позолоченої балюстради, затінком гаю укритий від сонячної спеки, з босими своїми ступнями в плитких сандалах, що коливалися над землею, перебираючи худими, зчорнілими пальцями рам'я свого пояса, з полум'янистим своїм поглядом та похилою спиною, чоловік цей був за живе втілення знущання й погорди до тіла та вічної, що в глибинах грудей буяла, бурі духа. Це був єврей.

Яким чином цей чужоземець став тут за побірця святого податку? Всі сучасники його легко могли б відповісти на це. Рим комашився з чужоземців, а серед них була й чимала кількість багатіїв таких як Монобаз, також єврей, що безнастанно збільшував свої багатства пильним розвитком

промисловости, що в його, відкритім на Марсовому полі, банку пишна римська молодь брала значні позики, що до його долонь чудові рученята не одної патриціанки, в заміну на жменю сестерцій, складали дорогоцінні застави, що він нещадним лихварством пригнічував середній стан, що пнувся до блиску патриціату, що йому, нарешті, панівний нині цісар здав на посесію не одну з галузей державних прибутків. Цісарював нині Веспасіян, що зажерливо громадив і дбайливо заощаджував державну копійку, що по-зłodійському й марно, протягом стількох років гайнувалася серед шалених Неронових оргій та жахних бур домових воєн. Старий салдат, грубий у мові та в звичаях, з дбайливим до громадського добра серцем, він не вагався здобувати гроші з найогидніших джерел, ані побирати їх з найсумнівніших рук. Не почував він також огиди й до грошей, що брав з лихварських Монобазових рук, білих, проте, й прикрашених у коштовне каміння. Тад же ж ці білі й коштовно прикрашені руки не могли сами побирати з прочанських рук податку, що належав Егерійському гаєві. Заступали їх у цьому чині схудлі, тремтячі, зчорнілі Менохімові пальці. Чому Менохім узявся до цієї справи, що приносила йому в нагороду сухий шматок жебрацького хліба, чому, навіть ретельно, в ім'я племінної одности, запобігав задля неї Монобазової ласки? Хто зна! Бути може, що в інший спосіб не дозволяла йому заробляти на щоденний

шмат хліба та безкрая задума, що відбивалася в його очах, вустах і в наскрізь зораному обличчю? Бути може, що безнастанним роздумами його добре було в цьому місці відлюдному та тихому? Бути може, прозелень гаю надихала крихотку спокою полонінним його очам, а цвірінькання птаства й срібне дзюркотіння струмка перетинало інколи похмурі пісні його душі солодким акордом втіхи та надії.

Похило, ступнями землі не сягаючи, просиджував він довгими годинами на визолоченій балюстраді й вдивлявся у величезне місто, що купало в сонячному сяйві білину своїх мармурів, золоті бані храмів, привабно-зграбні склепіння тріумфальних воріт, стрільчасті шпилі своїх палаців і своїх гробовищ; вдивлявся, і здавалося йому, що він ніколи не зможе доволі надивитися на це видовище. Та ж не зачарування в безмірі багатств і краси відбивалося в його очах і усміху. Відбивалося в них часто остовпіле ніби здивування. Починав з кимсь дуже тихо розмовляти. Запитував: розплющ очі мої й доведи мені, чому споконвіку тішаться й тріумфують несправедливі, та сильні? Провиди розум мій і напути мене, якими є шляхи твої, бо зрозуміти їх снаги не маю. Невже правдивий живе задля того, щоб терпіти? Невже вчиш його справедливості для того, щоб несправедливість шматувала його серце? Чи ж один нарід на те лише люднює землю, щоб розчавлювали його ноги іншого? І хто ж правий перед тобою?

Грабіжникові бо ж, чи пограбованому ласку своєю чиниш? Отож перший на предківщині свій довгого життя, багатства та розкошів заживає, а другий падає на закривавленому полі або на вигнанні тоскно споглядає в той бік, де руїни Сіону...

Жадної відповіді не надходило з осяйного в іскри повітря; тільки галас великого міста, що збільшувався коли-не-коли, докочував сюди луну радісного, гучного акорду, а позолочені, розжеврілі на сонці шпилі будівель бухали до неба полум'яним гімном сили й тріумфу. Менохім погляд змінив напрям і в іншому боці надивав на крайовид Аппійської дороги, що, вибігаючи з-під величних склепінь капуенської брами, зникала, широка й проста, в недосяжній для ока далечині, скидаючись на руку велетня, що простяглася півсвіту охопити. День-у-день залягав її галасливий натовп людей та тварин. Менохім звіддалік набачав запряжені в ослюки й мули вози, що наладовані різним крамом, сунули битим шляхом, та інші ще, легкі, оздоблені, що їх поносили гонкі, прудконогі, розпатлогриві коні. Поміж вози добачав він в'юнкі постаті їздців, зрослі наче з чудовими кінями в зграбну та хвацьку одноістотність, або блискотні з коштовних оздоб, несені на плечах невільників ноші, звідкіля вихилялася часом причесана жіноча голівка, чи повівав шарлат, що прикрашав сенаторську одіж. Іноді шлях залягав відділ пішого війська чи кінноти, і тоді в металевих щитах

панцерах та шоломах розпалювало сонце сліпучі пожежі, тупотіння людських і тваринних ніг гуло по базальтових плитах довгим гуркотом, у повітрі розсипалися мільйони коротких, металевих звуків в супроводі посплітаних всуміш з ними могутніх, хорових вигуків та бучних приспівок військової пісні, що зривалася з тисячі грудей. Там буяв рух, гамір, блиск, спів, сміх, буяла сила. Менохім здіймав до неба свої заламані й затиснені у корчах руки, а з його грудей вибухав, уже того разу не шепіт, але крик — хрипкий і короткий:

— А Єрусалим лежить у руїнах!

Часом на його плече спадала важка рука й грубий голос, весело, півнасмішкувато кричав:

— Чого ж бо так витріщив на небо свої бара-
нчачі баньки ти, єврею, нечупаро, жебраче з кінця світу? Чи ж не бачиш, що ми хочемо ввійти до святого гаю? Чому ж не простягаєш загребущої своєї лапи, щоб ми могли покласти в неї наші аси?

Менохім прочунявся з задуми й постерігав двох чи трьох повдяганих у грубі рудяві тоги людей, з обличчями, що на них спадала тінь брилів з широкими крисами. З їхньої одежини та поведінки можна було впізнати, що ці люди аж ніяк не належали до багатіїв чи можновладців. То були плебеї, може, ремесники, може, дармоїди, що жили з милостині вельможців або держави. Та дарма! Приблуду, обтріпанця, сина підбитого народу, що його столицю заледве два роки перед цим обернув

у руїни мужній і блискучий Тит, навіть і вони мали право зневажати. Бо чи ж вони не переможці? І чи ж не стояв перед ними чоловік, що порізнявся від них у одежі, звичаях, мові, вірі? Повертаючи з гаю, вони піддрочували його, запитуючи:

— Може, ти виголоднів? Маємо ось тутки шмат печеної свинятини й охоче попаємо з тобою цих ласощів.

Єврей мовчав, втопивши очі в землю.

Інший хтось, що також скидався на котрогось з отих блазнів і паливод, що їх було повно в палацах можновладців, причепився одного разу до нього з проханням:

— Найулюбленіший! Чи не міг би ти запровадити мене колись до своєї божниці та показати ту ослячу голову, що ви, євреї, складаєте їй побожну шану? Дуже радий був би я побачити її й розповісти про те, що бачив гідному Криспінові; вже кілька день він має поганий настрій і коли я його чимсь не потішу, ладен він мені дати від коша од його столу.

Цей не жартував, прохав навсправжки й навіть жалісно та щиро, а для підсилення свого прохання сіпав Менохіма за вухо по-такому, як це робила часом за розчуленої хвилини Криспінова дружина з улюбленим своїм цуценятком. Єврей не заперечував нічому, мовчав як могила, дивився в землю й тільки тремтячою рукою відхиляв поволі пальці, що чимраз міцніше здавлювали йому вухо.

Інші бували гнівливіші й суворіші.

— О! ви знайді — казали — скинути оком не встигнемо, мабуть, як із шкури, що здерете з наших хребтів, почнете вироблювати собі пантофлі! Бо коли б ти, клятий псе, не витискав із нас цього податку, цісар, мабуть, чи не скасував би вже його, і наші аси залишилися б у наших гаманах.

Менохім відповідав зглуха:

— Не мої це гроші, що їх я від вас побираю. Я лише Монобазів служник і до решти віддаю йому все, що ви мені даєте.

— Так хай же підземні боги поглинуть твого пана Монобаза, що з бідного Мінуція, мого небожа, висмоктав уже останню краплину крові й купив собі за неї персня з рубінами! За перших же ігрищ голосно прохатимемо в цирку цісаря, щоб він наказав вибити в три вирви усіх вас із Риму.

Одного разу напрочуд зграбна жіноча постать промайнула в супроводі двох служниць стежкою і, мовчазно сунувши гроші до Менохімової руки, зникла в глибінях гаю. Потім, тихо ступаючи буйними травами, вертала назад; сумні її очі, за чимсь ніби тужні, по чомусь ніби сплякані, зупинилися з цікавістю на темнім, зоранім зморшками обличчі єврея. Затрималася перед нього й, відхиливши з обличчя газовий серпанок, стиха мовила:

— Ти бідак! За багатія тебе зроблю, якщо відкриєш мені, в чому можу я знайти втіху та спокій, що їх не в стані мені дати ані боги наші, ані

багатства мого дому. Ви, азіяти, знаєтесь на силі таємниць і маєте якогось бога, що від нього нібито за найбільшої журби дізнаєте ви полегкості та втіхи.

— Чого ж ти бажаєш? — запитав Менохім.

Красуня - римлянка з журними очима відповіла:

— Набридли мені всілякі скарби й насолоди. Не кохаю того, хто є мені за дружину, та й жадного з римських юнаків також не можу покохати. Прагну досконалости, чесноти якоїсь, що полум'ям спалахнуло б від неї моє серце; завзяття, що подібне було б до геройських вчинків моїх предків; бога того незнаного, що йому греки будують божниці й що інший мусів бути, ніж наші боги, що в них я вже не вірю.

Єврей слухав з напруженою увагою, а потім запитав:

— Коли не віриш ти в своїх богів, то навіщо ж одвідувала ти Егерійський гай?

— Бо прагну тиші й тіні... Бо вмираю посеред гамору й блиску. Люблю роздумувати тут про надземну любов і про великі серця людські. Сучасне кохання є нище й паскудне, а серця тих, що оточують мене, з заліза або багна!

Над жіночою постаттю, що так ото незвично промовляла, Менохім похилився й довго-довго, з таємничими порухами й тремтячою сивою бородою, про щось їй шепотів. Видно було, що говорив їй, аби прийшла кудись в означеному часі,

видно, щось їй обіцяв, з чогось ухиляв перед нею заслону. Римлянка відійшла, а старий єврей склав руки на колінях, і таємничі усміхи миготіли поміж зморшками його обличчя. Думав і шепотів:

— Шляхи безвірників темні, не бачать, де впадуть. Отож спіткнешся, Вавилоне, на власних багатствах та насолодах, бо пересит ними починає виповнювати душі твоїх дітей. Як шукає олень лісового джерела, так шукають вони нового світла!

За якийсь час по тому він дочув, як двоє невільників, прямуючи до гаю, розмовляли за дивовижний випадок, що стався в господині їхнього пана. Флавія, їхня пані, увірувала в якогось чужинецького бога, зодягла простацьку одіж, перестала брати участь у бенкетах, а в товаристві лише однієї відданої їй служниці почала вчащати до тієї огидної, смердючої ділянки міста, що її замешкують самі лише азіяти, сирійці та євреї. Невільники розмовляли про це байдужно й насмішувато трохи, так як звичайно балакають служники про поведінку та химерні витівки своїх панів, але зморшки на Менохімовому обличчі радісно здригнули, коли він учув слова:

— Вельможний Цестій, Флавіїн чоловік, гнівиться й розпачає, бо людський глум принижує його гідність. З Флавії кепкують її приятельки, знайомі та, либонь, і сам цісар, хай довгі будуть його літа.

Дальшої розмови Менохім не дочув, однак, з переможним поміж зморшками усміхом все шепотів:

— Таємні є шляхи твої! Бо ось жалюгідний хробак, затоптаний в поросі, впустив краплинку отрути до гордовитого княжого серця.

Трохи заспокоївшись, він узяв велику книгу, переховувану пильно від очей переходнів у високій траві, і поволі почав водити очима по рядках, що виповнювали жовті картки пергамену. Він водив очима справа вліворуч, літери ж, що ними була виповнена книжка, не були ані латинські, ані грецькі, а являли собою те витке й заплутане мереживо, що є властиве східньому письму. Недовго, проте, віддавався він читанню: чи то містична вдача його не була здатна до довгого спів'єднання з чужими думками, чи то зміст прочитаних виразів розпалював у його грудях полумінь надхнення, отже він прудко зсувався з верхівки позолоченої балюстради, дрібними, торопкими кроками кидався до буку, клав з побожною шанобою книжку на тому ж саме місці, а потім, похилившись знову на своїм твердім і високім сидінні, виймав з-під одежини дерев'яні таблички й починав писати гостряком палички по тоненькому шару обліпленого на них воску. Писав швидко, загарливо, справоруч вліворуч — так, як і читав. За цієї праці лиця йому паленіли, краплі поту спливали з-під завивала й зчаста сполучалися на обличчі з рясними слізьми. Чоловік цей мусив бути, певне, за одного з тих поетів, що їх безкрая недоля батьківщини зносила на вогнистій колісниці

страждань до верхівель містичного та жагучого надхнення.

Одного разу, коли він заглибився до своєї письменницької праці, стежкою, що йшла поміж буками, наближався до нього високий, молодий ще чоловік, обгорнений у плащі, що його відлога захищала йому голову від сонячної спеки. В затінку відлоги ховалося довгасте й лагідне обличчя, що в своїх рисах мало не меншу за Менохімове обличчя відбитку східнього походження. Очевидячки, цей чоловік не прямував до святого гаю, бо за кілька кроків до нього зупинився й почав приязно вдивлятися в побірця податку, що писав. Не хотів, мабуть, переривати йому праці, та коли не міг дочекатися на її закінчення підійшов ближче й півголосом кілька разів промовив :

— Менохіме! Менохіме!

З Менохімових пальців випала гострячка до писання. Він сховав зляканим рухом за одіж свою табличку і звів на захожого свої полومінні ще з запалу таж і сполохані трохи очі.

— Не впізнаєш мене, Менохіме? — почав захожий: — я Юст, секретар можновладного Агріпи. Я часто бував у гостині в тебе, коли в твоєму домі перебував ще твій син прибраний Йонатан.

Менохім похитнув головою з видимим задоволенням.

— Пробач мене, Юсте, що не впізнав тебе відразу. Очі мої починають старіти...

— Ні,— з усміхом заперечив Юст,— ти заглибився в роботі, що захопила тебе. Пишеш...

— Я! Я!— майже скрикнув Менохім,— чи ж міг би я? чи ж здатний я? Ні, то були рахунки складані для мого пана Монобаза.

— Криєшся...— засміявся Юст,— заспокойся: за твої таємниці допитуватися не буду. Бо ж не дарма вже кілька років перебуваю я в Агріпи та його царевладної сестри Береніки й маюся за їхнього вірного прибічника. Там стільки таємниць, що зірок на небі. Тож навчився шанувати їх! та хіба я сам не ношу в грудях жадної таємниці? Хто бо ж за наших часів не носить у собі таємниць чи то своїх, чи то чужих? Обличчя одні, серця інші, слова одні, думки протилежні. Не допитуюсь у тебе, ані що, ані для чого робиш. Прийшов бо до тебе у важливій справі.

— Слухаю тебе,— поважно й привітно відповів Менохім. Юст почав говорити:

— Справа звичайнісінька, не знаю тільки, чи за таку вона тобі здаватиметься. Отож приятель мого пана, Агріпи, Йосип Флавій... нема потреби пояснювати тобі, хто він такий... бажає взяти, яко свого прибічника, ще одного секретаря, щоб той за його керівництвом писав і переписував великий твір, що він його розпочав. Знаєш, що може я іноді й говорив що за Йосипа Флавія, але ж він кохає завжди свій нарід, і його чимале оточення складається виключно з наших побратимів. Ось

І тепер він доручив мені відшукати єврея, що вмів би писати по-грецькому. Завдання це досить важке. Я згадав за тебе. Чи не захтів би ти обійняти корисну й почесну посаду прибічника в нашого земляка, Агріпиного й Беренічиного приятеля, цисаревого та його сина Тита — улюбленця.

— Менохім слухав уважно, не підводячи очей, і тоді лише, як Юст змовк відповів:

— Дякую тобі, Юсте, що згадав за мене, але за прибічника Йосипа Флавія я ні за що в світі не стану.

Юст не виявив здивовання й спокійним голосом говорив далі:

— Плата, належна цій посаді, значна. Помешкання в Агріпинім палаці, місце при його столі та двадцять тисяч сестерцій річного утримання... Поміркуй.

— Ні за що, — коротко й спокійно сказав удруге Менохім.

— Обіймаючи цю посаду, ти був би в стані робити тисячі послуг бідним нашим братам...

— Ні за що, Юсте!

— Маєш дитину - приймачку, Мірталу... її молодість потребує чистішого за затибрянське передмістя повітря...

— Ні за що, Юсте!

— Старість, Менохіме, настає до тебе великими кроками. І коли неміч прикує тебе до ліжка, коли натружені твої руки до жадної праці

звестися сили не матимуть, тоді знайдеш ти в особі Агріпи та Йосипа щедробливих добродійців і дбайливих ласкавців...

— Ні за що, Юсте!

Юст помовчав якусь хвилину, замислився, а потім так тихо, немов лякаючись, щоб його не почули навіть дуби чи буки святого гаю, ще раз запитав:

— А що як... а що як Йонатан, ця дитина твоя кохана, цей лицар завзятий, цей бідний вигнанець, що його зараз напевно палять африканські спекоти та тисячоразово дошкульніші за них розпачі, а що як він... поверне? Що за захист даси ти йому від небезпеки? Кого закличеш ти в його обороні? Агріпа ж та Флавій мають цілковиту змогу його боронити; одного поруху білого Беренічного пальця вистачить, щоб урятувати йому шию з-під сокири або вихопити його тіло з полум'я вогнища...

Менохім геть увесь затремтів, його знесені догори руки затріпотіли в повітрі, як крила зраненого птаха, а з грудей вирвався розпачливий крик.

— Юсте, Юсте! навіщо ти спокушаєш мене? Йонатан мій... Це правда! Його шия приречена сокирі... а може, як Горія, шпурнуть його в полум'я вогнища, і юрби римлян шаленітимуть з радощів од видовища мук смерті найостаннішого оборонця Сіону... О, Юсте, про що ти мені нагадав, що сказав! Ти закликав мене життям найукоханішої дитини душі моєї, того, що я

немовлям ще, видер, викупив з едомської неволі! Так, Юсте, Агіріа оборонити його може, Флавій захистити його може, Береніка... о!

Він не сидів уже на вершечку балюстради, а, простягшись у підніжку буку, з заламаними понад головою руками, ввіткнувся чолом у високу траву. З його грудей виривалися весь час сумішні вигуки:

— Йонатане! Йонатане мій! лицарю - завзятце! Бурлаче нещасливий, безхатній... чим я тобі в захисті стану? Кого покличу в твою оборону? О, ти, боже! де ж бо твоє милосердя?

Юст мовчки, зі співчуттям спозирав на вибух розпачу, що струшував тілом і душею старого його земляка. Очі йому наче зволожніли навіть, а красиві вуста затиснулися в виразі німого, звиклого, мабуть, до мовчання, болю. Менохім, здавалося, почав поволі заспокоюватися. Втуливши до землі обличчя, думав. Чимало часу минуло, доки він тяженно підвівся та, затопивши з - під завивала свої спаленілі очі в Юстовім обличчі, проказав знову:

— Ні за що!

Юст похнюпився.

— Я очікував на твою відмову, однак, мав надію, що мої докази...

— Що ж то за докази твої, Юсте? — запитав тремтячим ще, але вже досить спокійним голосом. — Злидні? Та хіба ж вони не пасують

якнайбільш синові зруйнованого міста? Міртала? Чи ж я її не вирвав також, як і Йонатана, з едомської неволі? Нехай же поділяє чорний мій хліб і дихає разом зі мною повітрям недолі. Йонатан? Він перший, він найбільш одмовляв би мене взяти участь у розкошах та втіхах тих, що відреклися, відсахнулися від рідної й святої справи.

Останні слова вимовив з блиском зненависти в очах. Юст по короткій мовчанці відповів:

— Занадто суворий ти, Менохіме, а рішеннями твоїми керує швидкість, що надає їм огонь твого серця. Ані Агріпа, ані Йосип, ані навіть Береніка не є перекинчики. Урочисто та наявно обходять вони всі наші свята й щедробливо допомагають грішми нещасливим нашим братам...

— Але ж серця їхні, Юсте, серця, серця! — перебив Менохім, і тисячі погордливих посмішок струнули зморшками його обличчя. — Серця, Юсте, — повторював, — пригорнулися до гріхів Едому й прилащилися до його розкошів; руки їхні, Юсте, в щоденному сердешному стиску сполучаються з руками наших ворогів! Йосип Флавій за Веспасіановим столом! Береніка в Титових обіймах, того саме Тита... о, ти, боже! де ж справедливість твоя!.. бо ж головешку пожежі шпурнув ти в нашу святиню! Агріпа ходить зодягнений у одіж римського сенатора, з шістьма лікторами, що, зганяють, мов псів, йому з дороги братів його, що на прошений хліб уже перейшли! Ха! ха! ха!

І ти, Юсте, насмілюєшся доводити, ніби вони не перекинчики! Свята наші обходять! Суботи святкують! „Любови вимагаю, а не пожертв!“ — говорив споконвічний вустами пророка. Вбогих братів датками обділяють! А в Агріпинім палаці золото зі стін капає! А скільки - йно коштує дорогоцінний перстень, що його вдяг Береніці на пальця руїник її батьківщини? А за яку ціну отримано ті подарунки, що Йосип Флавій одержав від Пoppей, розпутної жінки жахного Нерона? Нехай же самі жеруть та п'ють багатства, що таким ладом їх здобуто. Мої уста не діткнуться до них...

Юст, ніби спокійно, слухав цієї палкої мови, але ж затінене відлогою обличчя зашарілось йому.

— То якої ж ти за мене думки, Менохіме? — поспитав він стиха; — за мене, що живе в їхніх позолочених стінах і їсть при їхньому виборному столі?..

Менохім похнюпив у задумі голову; за якусь хвилинку він тихенько почав:

— Люблю тебе, Юсте, бо ти був за найліпшого приятеля моєму Йонатанові, бо знаю душу твою, знаю, що живе в ній кохання та незрадність. Голод виснажував твої кістки — ти сховався перед ним під Агріпиним дахом. Лагідний ти був завжди і за прихильника був благої Гіллелевої науки, що від зненависти відводить і кров'ю гидує... Ох! і я вважався колись за гіллелянина! І я мав колись голубине серце й я пив колись лише

солодкий мед приязні та згоди. Але, Юсте, жаден перець не палить так піднебіння й жадне винд не здіймає в голові такої борви, як зазнані кривди! І дивися, Юсте, отож є ще шкоди, що їх гнобитель чинить пригнобленому: твоя чиста душа мусить у бруд вгрузати в наймах у безвірників, моє блага серце виповнила отрута.

І довго обидва мовчали. Юст по довшім часі поспитав ще тихо:

— Чи не маєш яких нових відомостей за Йонатана?

— Живий,— коротко відповів Менохім.

— Дяка долі! То ж вона видирала його до цього часу з рук переслідувачів. До побачення, Менохіме!

— Хай спокій перебуває з тобою, Юсте!

Юст одійшов кілька кроків і знову повернув

— Коли б...— почав він,— коли б Йонатан... повернув до твоєї домівки, подай мені про це звістку. Може, я матиму спромогу бути йому в чомусь придатний... дозволь, щоб я зміг виявити вам свою приязнь.

Менохім потверджуючи хитнув головою. Отож не посів він корисної посади у прибіччі багатого свого одноплемінника й так, як і до цього часу, приходив сюди повсідень о схід сонця, щоб аж до сутінку сторожувати входу до святого гаю. Посада його не була зисковна, проте знаходилися такі, що йому заздрили. За одного

з них був сирієць Сілас, в брудночервоній, підперезаній шкіряним пасом туніці, босий, з піврудою, півлисою головою, з хитрим, злим та безчільним обличчям. Він був з професії носій, носив ноші. Але будши більшу частину свого життя за не-вільника, і нещодавно лише за заповітом свого пана отримавши волю, він прагнув тепер жити на волі байдикуючи лишень та гуляючи. Тягання нош було за важку працю для його тіла, незмірно виснаженого колишнім батожінням, що незагоєні уразки від нього він і досі ще носив на своїх плечах, та ще розпустою, що в її вир він, так несподівано визволений, кинувся з п'янкою радістю. Отже, волів би за найкраще просиджувати неробом цілісінькі дні, розкошуючи в чудовому затінку Егерійського гаю. Й не сидів би він так, як Менохім, на твердій балюстраді, а розлігся б м'якенько на холодному й буйному трав'яному посланні. Голі ноги вигрівалися б йому на сонці, а звинні руки зуміли б всунути до власного гаманця частину асів, що тут побирано; приводив би сюди з собою кількох товаришів, і гомонілося б з ними весело, гуляючи в чіт і лишко, чи, може, навіть в кості, та попиваючи триполінське винце, що на нього спромігся б, мабуть, побірця святого податку, а воно ж бо, хоч рідке й злиденненьке, приємно розливалось б по горлянках босих відпущенців. Коли б не отой триклятий єврей, що ніби, поки віку, засів отут кілька років тому за

допомогою котрогось із прихильних йому Монобазових служників, осягнув би він, безперечно, здійснення своїх мрій. Тому Менохім, навіть в хвилини найбільшого захоплення читанням чи писанням, здригався часом раптово, зіскакував з балюстради та з острахом розглядався довкола. За причину його переляку був крик або пронизливий, нелюдський посвист, що скидався на звіряче рикання, чи свистіння хижого птаха, що зненацька розлягалось понад самісінькі його вуха. Він роздивлявся навкруги й не спостерігав нічого, та ж заледве міг отямитися від свого переляку й повернути знову до своїх роздумів чи надхнень, у ногу йому поціляв камінь, пошпурений такою вправною рукою, що дошкульно уражав йому ступню й збивав на землю плиткого сандала. Одночасно він спостерігав і гнучку постать у брудночервоній туніці, що, підкидаючи в повітрі босими ногами, ховалася межі дерева, а з-проміж їхнього гілля вихилялося тоді до нього темношкіре, з блискучими, малими очицями, викривлене злосливим усміхом Сіласове обличчя. А іноді, серед якнайглибшої тиші, з-за якогось дерева або горбовини, раптом вистрибував Сілас та, взявшись бока й вишкіривши зуби, починав вистрибувати перед ним якісь дивацькі плиги та скоки. В мерехтінню блакитного, немов позолоченого повітря, на тлі пустельних полів і тихого гаю, гнучка, боса, брудно зодягнена сирійцева постать, що звивалася

в дивацьких підскоках і сороміцьких рухах, скидалася наче на пекельну ману. З ошкірених його вуст спливала повінь глузувань або сороміцьких виразів. Менохім заплющував очі, та ж вух затулити не міг. Терпів і мовчав. Мовчав також і тоді, коли в фалдинах свого одягу знаходив шматки свинячого м'яса, що не знать звідки там опинилися. Відкидав їх од себе гидууючи. Не міг, проте, більше змовчати, коли, одного разу, повертаючися смерком додому й зближаючись до передмістя, вгледів кількох чоловіків, що вганялися за тендітною, та прудкою дівчиною. Дівчина, що її майже наздогонено, скрикнула. Менохім впізнав голос своєї приймачки, Міртали. Немов скажений кинувся він за напасниками, але два поважні чоловіки, що нагодились якраз під ту хвилину, заступили дорогу переслідувачам. Ті втекли. За напасників були: Сілас та його приятелі, також сирійці, всі носії.

— Чого ти хочеш від мене? чим я тобі завинив? — поспитав другого дня Менохім у Сіласа, коли той, як часто бувало, з'явився поблизу Егерійського гаю.

— Хочу, щоб ти мені відступив це місце, — відповів Сілас: — а вина твоя полягає в тому, що ти єврейський пес, точнісінько такий, як і ті, що буде тому рік, вимордували їх були сирійці в Антіохії аж двадцять тисяч. І коли там стількох вимордовано, то чому ж би й я не міг тут бодай одного задавити?

— Хай змилосердиться над тобою споконвічний, чоловіче з чорними думками й жорстоким серцем! Зміркуй! Юдея та Сирія — то дві сестри рідні. Однією розмовляємо мовою, одному вклоняємося богіві, а племена наші з одного прикореня рід свій виводять.

— Бодай би згорів ти в Молохових огневих обіймах! Твоя мовна й племінна одність, і бог твій, і Юдея, і Сирія так мене обходять, як підошва з подертих сандалів. Я пити хочу, а за ті гроші, що їх тобі платить Монобаз, напився б я досхочу. Лежати хочу, а ти посідаєш те місце, що на ньому я міг би спокійнісінько вилежуватись. Тому й наважився я або зігнати тебе звідціля, або видерти з твоєї горлянки твою єврейську душу.

— Скаржитимуся на тебе! — спокійно, але рішуче сказав Менохім.

→ Скигли, псе! Кумкай, жабо! Сичи, падлюцька гадюко! Побачимо, чи потрапить стати в твоїй обороні від Сіласових пазурів твій пан Монобаз, песиголовець, що на нього чимало шляхетних римлян здавна вже дихає важким духом.

Менохім пішов до Монобаза, Сіласа покарано; цілих десять день його ніде не бачили. А втім, з'явився знову, та ж дрочити Менохіма облишив. Тільки вичікував пильно на нагоду, щоб зустрінутися з ним, і, коли вона йому траплялася, мовчазно зводив плечем і чинив рукою рухи німої загрози. Лиш одного разу, спіткавшись віч-на-віч

з Менохімом і минаючи повз нього в натовпі, що залягав торг, сказав до нього похмуро :

— Зненависть прихована лютіша за видиму. Надійде колись Сіласів час!

Опівдні, сидючи на своїй балюстраді, Менохім їв присипаний цибулею хліб, запиваючи його водою з оцтом; читав, писав, думав, мовчазно зносив образи й жарти переходнів, мовчазно ніс тягар сирійцевих поглумок та погроз. У хаотичній плутанині римських стін та дахів він легко розпізнавав місце, де зносився Агріпін палац, що одночасно був за житло для Йосипа Флавія, того, що запрошував Менохіма до шерегів своїх прибічників. Та ніколи його очі, скеровані до цього місця, не пойнялися жалем чи заздрістю. Часто, навпаки, поломеніли вони з обурення. Часто також його плечі згорблювалися так дуже, ніби налягав на них величезний тягар. І тремтячі уста його повторювали тоді ім'я Йонатана — лицаря, заволоки, стратенця...

Але ж мав він, мабуть, на всі свої жалі й гризоти якийсь таємничий, цілющий бальзам. Щодня, коли огнисте сонячне коло ховалося за багряним краєм обрію, коли пригасали блиски великого міста й нишкнув його гомін, коли з небесного блакиту спливали на тихі поля прозорі серпанки присмерку, а в нетрях гаю щораз виразніш і срібніш дзенькотіли струмкові води, Менохім, обіпершись обличчям на долоні, з поглядом, що блукав десь

угорі та хисткою своєю постаттю, що ритмічно й поволі коливалася, западав у німу, лагідну задуму. Бути може, що тоді відживав у ньому знову гілелєнин, людина голубиноного серця, що гидує незгодами, кров'ю й прокльонами. Обличчя йому заспокоювалось, вуста втрачали свій наболілий обрис, в очах згасала пристрасть. І тихо, повагом співав він пісні надії:

„Мов хмара дочасна, згине безвірник; справедливий, мов підвалина довічна...“

„Стежка справедливих, мов смуга світла, стелеться вгору до дня перемоги...“

„Очікування... радощі нещасливих. Чекай, народе мій, на день справедливості!“

Вираз тихої радості відбивався йому на обличчі, коли, дивлячися в небо, промовляв:

— Ти, що твого наймення не вміють вимовити вуста мої, дякую тобі, що й на мене спустив батога, що діткнув ним братів моїх, бо сторазово й тисячоразово краще поневірятись повкупі з пригнобленими, ніж заживати розкошів із гнобителями.

Зводивсь на ноги, старанно ховав свою книжку, що вийняв був із схованки, в фалдинах одержі й прямував висланою базальтом та обсадженою буками стежкою до тієї діляниці міста, що йменувалася Транстиберім, або Затибрія, прямував спокійно, випроставши спину, з якоюсь навіть немов пихою у високо знесенім чолі.

Transtiberim — це була чотирнадцята діляниця міста Риму, де зносилися два пригорки: Янікульський та Ватиканський. На тому боці Тибру, на сімох первісних, що вважалися немов за його колиську, пригорках скупчилися всі святощі, пишнота й міць столиці; тут же містилися й розлогі громадські садки, що носили назву цісарського й Агріпіного, а оповиті ними вілли вельможців вкривали верхів'я й схили двох пригорків передмістя густою прозеленню, де ясніли там-десь снігоовбілі, величні арки й склепіння брам, що провадили поза межі міста. Також тут у стіп Янікульського пригорку, на вузькій, оточеній пригорб'ям та берегом річки, простороні, просто Германікової арки, що, немов пишна застіжка, зацібала Остійську вулицю, що спускалася з Авентину, сіріла безліччю низеньких будиночків та частина Затибрянської діляниці, де замешкували виключно сирійці та євреї. Місце це відрізнялося від інших частин міста не лише розміром своїх вулиць та будинків, а й своєрідною, властивою лише йому їхньою архітектурою, а передовсім виглядом людности, що тут мешкала. І на тому боці річки були вбого та тісно забудовані місця; наприклад те, що звалося Субура, мало вузькі вулички, а будинки з такими розколинами, що їхній загрозливий стан збуджував острах переходнів. Проте, то були будинки високі, іноді на шість поверхів заввишки, прикрашені колонами, де цеглу й

алябастер кепсько підроблювано під мармур будівель кращих настин міста; навіть вузьенькі завулки там виbrukовано уламками ляви, що ясніли мов темне люстро, а де - не - де прикрашено їх статуями богів або визначних людей. Також там ніхто не чував іншої, за латинську чи грецьку, мови, а обличчя мешканців, хоча й простацькі, а часто й нужденні, мали в своїх рисах виразні докази походження з стародавніх квіритів або еллінів, що були в Римі за давніх, оговтаних та дружніх гостей. На Затибрянським передмісті було цілком інакше. Сотки, може, маленьких, вузьеньких, кривих вуличок звивалося навколо одноповерхових низеньких будиночків з улогими, оточеними балюстрадою дахами; на дахах зносилося щось на взірць трикутньої будки, що смутно споглядала одним, без скла, віконцем,— скло малося в цій дільниці за нечувану розкіш і заступалося шибками з пухиря або з шматків насиченої воском тканини. Такої архітектури не знали римляни до-ти, доки не привезли її сюди з собою заходні з Юдеї. Трикутня оця будка, що стирчала понад улогим дахом, звалася *aliga*, являла собою кімнатку й таким чином збільшувала собою тісне помешкання, що було нанизу; плаский, обведений балюстрадою дах також збільшував собою тісну й задушну просторінь і служив за терасу, де їли, молились, а часто - густо й спали. Ці будиночки, вулички й тісні майданчики залягала

людність обох статей, в одежі, також цілком іншій за ту, що її зодягано по інших частинах міста. Не було тут ані рудявих багряних чи білих тог, ані обтислих, пречудових та погаптованих тунік, ані жіночих stollі з рясним мереживом, ані манірних серпанків, що легенькі, мов хмаринка, увидатнювали зариси по-статі, оповиненої блискучими від металевих прикрас пасами. Чоловіки носили тут довгу, аж до землі, простору, грубим вовняним кругнем підперезану в стані, одіж, звану хітонетом, а їхні голови вгиналися під важкими завивалами, що заламувалися твердими згортками й напускали на очі й лиця тіні високих, немов би, піддашків. Обгортання цих завивал було за таку заплутану й марудну справу, що до виконання її не те що взятися, а й зрозуміти навіть, як це робиться, не міг би жаден, простоволосий звичайно римлянин, що іноді мав на голові легенького бриля або відлогу. Натомість жіноцтво вигравало кольорами своїх суконь, барвистих, мов квітки на луках. В очах переходневі робилося зелено, блакитно, жовто, коли він дивився на натовп тутешніх жінок, що сходилися для купна чи продажу до якогось тісного майданчика або, довгою смужкою, в дружній гутірці обсідали стіння якогось будинку. Золото ані срібло не виблискувало на пасах, що оповивали їхній стан, але за нього правували полотняні або бавовняні стьожки, що майоріли в пишних східніх розводах. Старші, на кшталт чоловіків,

одягали собі на голови сніговобілі чи прикрашені мереживом завивала, молодші попускали на плечі пишноту своїх чорнявих або вогнистих кіс і частенько, йдучи, побрязкували хором дзвіночків, що хилиталися на їхніх високих сандалах з червоної чи відтиснутої в розводи шкіри. Всі вони, чоловіки, жінки, діти, кучеряві та півголі, розмовляли цілком незнаною в інших місцях Риму мовою, що постала в наслідок злиття двох східніх мов: сирійської й халдейської. Мова ця, що нею розмовляли також і сирійці, що тут жили, через силу, посіданих від неї горлових звуків, чинила навіть з негомінкої гутірки галасливий гамір, а трішки йно жвавій балачці надавала вигляду сварки. Безнастанний та голосний гамір, що тут панував, значно збільшувався ще з-за великої рухливості цих людей, з-за близького сусідства порту та з-за сили згромаджених тут фабрик. Людність ця була рухлива. Правда, чоловіки поважнішого віку, похилі й замислені, волоклися часто посеред натовпу хвійним кроком нещасних людей; та навіть у молоді бували зморені й похмурі обличчя, а з-під завивал, що вкривали жіночі голови, дивилися стурбовані або заплакані очі; правда, на всій цій людності позначалося тавро тяжкого існування на чужій землі, під чужим сонцем, непокої та турботи туляння, свіжі, невивиплакані ще, жалі та вперті змагання з нестатками; а проте була вона рухлива та енергійно, жваво, загарливо й гомінко крутилася

побіля безлічі різних занять і справ. З середини хатин дочувалося хуркання веретен і скрипіння ткацьких верстатів; розлягався стук інструменту, що ним били по залізу; видніла сила похилених над мистецькою оправою в бронзу кольорового скла або над шліфуванням і вирізьбленням дорогоцінного каміння; задушний запах пахкої трави й коріння викривав існування виробу різних пахощів. Де-не-де на відкритім, але тіснім, просторі безліч люду змішувала з соломою величезні купи глини й переробляла їх, працюючи обтопцюючи ногами, у високі стоси цегли; деінде знову крутилися з лопотінням колеса й гарчало каміння ганчарів; оподалік громади гаптарів похиляли плечі над кроснами, а в їхніх руках, що безнастанно то зносилися догори, то знову опадали, блискотіли різнобарвні, переважно золоті й срібні, нитки. Трохи далі були чинбарні, де вироблювали різної тонкоти й кольору шкіри; а ще далі, огидні з вигляду та паху, рідини, що стікали по стінню та порогах, свідчили й про наявність фарбярень. З кількох брудних і понурих щинків вибухав назовні галас грубих голосів та пах щонайгіршого питва, а довкола них громадився, йдучи на заробітки до міста або повертаючи звідти, горластий натовп носіїв. Носіїв, сирійців та євреїв була сила, особливо в цьому місці, де на жовтих хвилях Тибру затримувалися кораблі, наладовані різними товарами, привезеними сюди

з великого надморського порту Остії. Кораблі прибували безнастанно; безнастанно теж на узріччі шамотався натовп моряків, змішуючись з тими, що, виладовуючи з кораблів товари, складали їх на березі у високі стоси або на хребтах мулів, віслюків та возами, запряженими також в мули та віслюки, одвозили їх до мостів, що кількома пряжками немов застібали річні береги. Отож стукотіння скрипіння, свистіння й гуркотіння ремесничого й фабричного приладдя, протягле гукання моряків, що запроваджували до порту навантажені кораблі та одноразові могутні сплюски їхніх весел, торохкотіння возів, тупотнява тваринних ніг, галас їдальень, сполучений з розмовами й лайками чоловічих голосів, з вереском жінок, що купували й продавали, та з веселими або плаксивими криками безлічі дітвори,— все це злучалося в неймовірному гуркоті, що, мов безнастанний грім, гучав у важкому, задушливому та смердючому повітрі. Величезні риштаки та підземні канали, що з давніх-давен з недосяжною досконалістю очищали Рим, цієї його дільниці очистити не були в стані. Бо ще виразніш, мабуть, ніж із одягу, мови й рисів обличчя, визирав тут Схід із нагромадженого скрізь сміття, з каламутних і смердючих калюж, що незаймано стояли й поволі розточувалися навкруги, з гострих або прісних пахів, що видалися назовні з кухонь. Кухенні запахи цибулі й гнилої риби змішувалися в повітрі з густим димом

чинбарень, з гризьким смородом фарбярень, з задушливим пахом мир-зілля, лаврини, алою, шапрану, цинамонику, духовитих трав та коріння, що походив з перфумових фабрик. Все це, сполучене з випарами, що походять звичайно від тяжко спрацьованих і спітнілих та до того ж ще й далеких від охайности людей, утворювало повітря, що ним не мали б змоги віддихати без шкоди й страждання жадні, чужі цій місцевості, груди. Ніколи зате не з'являвся тут хтобудь з виборного римського світу, і кожен з тих, що на Капітолії, Авентіні або на цісарському Палатинському пригорку, проходжувалися по свічадному брукові з ляви, попід свіжим та запашним затінком палаців і кружганків, споглядав на комашинник, що роївся на тому боці Тибру, з призирством, погордою і, щонайменш, з байдужістю. Зійти туди, поміж ці низькі улогі дахи, поміж цю людність, що белькоче якоюсь незрозумілою, дикунською мовою, поміж цю куряву, дим, сморід і вереск, було б для кожного з них за далеко огидніше й страшніше завдання, ніж перепливти море й висісти на африканський чи британський берег.

Коли, отже, ніхто не сходив сюди згори вниз, то знизу нагору спиналася сила люду, що від того комашинника повсякдень відривалася й неодмінно до нього знову повертала. Щодня сила євреїв, старих і молодих, не заміняючи своєї національної одежі на жадну іншу, полишала Затибрю,

переходила котримсь мостом і широкими, величними вулицями спиналася на пригорки, де проживали володарі світу. 'Ходили майже виключно продавці, що розносили по місту вироблювані в їхній дільниці товари, що своєю оригінальністю зацікавлювали й приваблювали римлян. Котрийсь з таких продавців мав на продаж дешеві, але ж блискучі ювілерні вироби, зроблені зі скалок шкляного або кришталевого кольорового посуду, що товклося його часом випадково по господах можновладців і що скуповувався та ретельно зуживався до роботи мешканцями Затибрю. Інший вабив око обремками чудових жіночих сандалів з червоної відтиснутої шкіри, той знову повівав стьошками пишних поясів або розгортав тканини, вкриті східними розводами, чи брязкотів виробами з міді, бронзи та заліза, чи показував ще майстерно вирізьблені на перснях і застібках камінці або дивовижний кшталтом посуд, повний рідин і мастил з незнаними пахами. На цю величезну до їхнього міста та до надрів їхньої промисловости навалу цього чужинецького елементу багато римлян, через різні причини, споглядало вороже. Вороже споглядав на покірливого брудного прибуду гордовитий та пишний патрицій, а шляхетний патріот вбачав у ньому один з первопочатків, що послаблювали міць його батьківщини. Ще ворожіш та потордливіш спозирав на нього мисленик, що вбачав у ньому приклонника тих вірувань і забобонів, що

він їх уже давно позбувся. Найворожіше ж впи-
нався на нього очима купець і фабрикант, що
його крамницю обминалося, щоб догледітися до
отих товарів. Вуличний плебс, юрба, що прагнула
всіляких вражінь та все нових видовищ, переслі-
дувала їх з - за своєї цікавості й, регочучи, зну-
щалася з незрозумілої їхньої мови, з дивацтва
їхньої одежі, навіть з худорлявості їхнього тіла й
терплячої мовчанки їхніх уст. Не щокожен майже
з - поміж патриців, філософів, купців, що так праг-
нули здмухнути їх з вулиць Риму, запитував себе :
звідкіля вони тут взялися? навіщо приволіклись?
чому не залишилися там, де були колиски та мо-
гили їхніх батьків? Отже, не знаходячи відповіді
на такі запитання, ці переможці забували за зви-
тяжні військові виправи, що зганяли до їхньої сто-
лиці тисячі єврейських бранців за те, що на зе-
млях підбитої країни, сплюндрованої від пожеж
та вбивств, лячно й голодно було залишатися її
дітям; за те, що діти бранців, приведені сюди
силою, вродилися вже на вигнанні, а юрби летяг,
позбавлених ними батьківщині, мов птахи, що гнізд
не мають, мостили їх на їхній батьківщині.

Ці переможці забували про те, що нелюбих
їм волоцюг загнали сюди криваві брати: звою-
вання й насильство; про те, що коли недоля
є за талан пригнобленому, то з щастя гно-
бителя поволі, але неминуче, зростає батіг кари
та помсти.

Серед цього ніби бджолиного рою, що, вилітаючи з свого брудного, верескливого вулика, рзлітався по розлогій простороні, виднілася часто молода дівчина, дрібненька, гарна, зграбна, дивочно якось зодягнена. Була то котрась із гаптарок, що розносили довгі пасмужки вовняних тканин, покриваних на східній взірець гаптуванням, що майоріло химерно поламаними лініями різнобарвним, всуміш із сріблом та золотом, багрецем. Римлянки запопадливо вганялися за цими виробами й оздоблювали ними краї своєї одежі, меблів та вікна своїх помешкань. Вони коштували дорого й були цілком інші за вироблюваних від римських гаптарок; либонь, оця коштовність та оригінальність і робили їх ще принаднішими. Молода затибранська гаптарка кожного разу, коли лише мала йти з своїм крамом на той бік Тибру, виходила спозарання з якнайменшої та найбіднішої хатинки передмістя й весела, легка, землі мов не дотикаючи, бігла, швидше б сказати, ніж ішла вузенькими вуличками, залюбляючись безперестанку в красі несених від неї речей, що увидатнювалася ще більш у саяві сонця на своєму сході. Захоплення це об'являлося в безнастанному розгортанні та розгляданні чудових сувоїв тканини,— все це в супроводі захопленого похитування обабіч її маленької, та не менш за її гаптування оригінальної, голівки. Голівка ця була вкрита такою гущиною вогнисто-рудих кучерів, що здалеку при сонці її можна було взяти за

важкий, золотий вінок. Зблизька можна було доглядіти, що кучері ці визначалися дитячою пустотливістю та едвабною м'якістю, а з - під затінку цієї позлотистої м'якої гущині квітло сліпучою білою манюське, худорлявеньке обличчя з двійком чорних очей, що їхня поломенистість злагоднювалася тінню довгих вій, та з маленькими червоними, як уламок коралю, вустами. Її тоненьку й гнучку постать окривала вбога, споловіла одіж, опасана в стані шматом теж споловілої, та ж пишно погаптованої тканини; шию ж, що позначалася розкішним лебединим вигнуттям, обгортало блискуче й брязкуче намисто з оправних у бронзу кольорових стекольців.

Вона бігла, позвішувавши з худеньких пліч гаптовані стьожки, і всміхалася до них, залюблено схитуючи головою, і до неї також приязно й ласкаво всміхалися повихиляні з вікон і дверей своїх будиночків голови дохожалих і старих жінок, що тільки йно збудилися зі сну. Деякі вигукували услід їй голосні жартовливі привітання; вона відповідала дружнім схитуванням голови та радісними усмішками; вона тішилася з ласки та приязни, що виявляли до неї люди; та більш за все тішилася вона з привітань поставної, поважної Сари, жінки з лагідним, добротливим обличчям, багатой власниці одної з щонайбільших затибрянських гаптарень. За її власність був також і той крам, що несла на продаж молода дівчина. Дівчина гаптувала по тих

тканинах й тими нитками, що їй давала Сара. Сара досить щедро платила їй за це та саме її, а не котрусь іншу, посидала з крамом до міста, бо ніхто інший не потрапив би звернути на себе такої пильної людської уваги й так побіжно розмовитись едомитською мовою. Говорити по-edomитському навчив її названий батько Менохім; Сара навчила її гаптувати, але дівчина перевершила незабаром умілість своєї навчительки. Зaledве підросши, у неї з'явилися напрочуд чарівні подумки та надхнення: погордливо закопиливши червоногарячі губки, вона відкидала запропоновані їй чужі зразки, а з-під маленьких її рученьят випливали, зроджені в її власній голівці й неподібні цілком до інших, пасмужки, арабески, квіти, облямовані у вирізьблені немов ряби, — дивовижна, здавалося б, мішанина безлічі ліній та кольорів, що проте зливалася завжди в повну грації й фантазії одноцілість. У дівочій голівці під зливою вогнистого волосся виблискували промінчики творчости. Коли опасиста Сара побачила вперше саможостійну працю своєї учениці, вона сплеснула в пухлі долоні та з щасливим усміхом на добродетливих губах кількаразово проказала:

Hoscheb! Hoscheb!..

Це визначало, що дівчину в мистецтві гаптування визнано за імпровізаторку. Тоді ото саме, в день найменування її цим ім'ям, вона й отримала в подарунок від Сари оце намисто з кольорових

стекольців і прегарні сандалки, правда, без дзвіночків, що їх не годилося мати вбогій дівчині, але з густочервоної шкіри та з підошвою, що голосно й весело вистукувала по брукові римських вулиць та кружганків. У ці сандалки й намисто вона виряджалася тільки тоді, коли йшла на той бік Тибру.

Голосно й весело вистукуючи сандалками по мармурових або із лави плитах, вона проте все повільніш спиналася на Авентінський пригорок і забувала навіть за красу своїх гаптованих поясів, що звисали на її плечах. Тепер довкола неї була інша, віддавна знана їй, краса, що на неї вона, втім, ніколи не могла досхочу надивитися. Різьби, малювання, мозаїка з різнобарвного мармуру, колони, статуї, зграбна й коштовна одіж на чоловіках і жінках, — все це, виринаючи тут звідусіль, збуджувало в ній завжди захоплення й цікавість. Життя, що тут буяло, — не галасливе й брудне, всуміш із слізьми та лайками, як воно йшло на її рідному передмісті, але виборне, блискуче, веселе, — заливало її груди півсолодким, півболісним клетотінням. І можна було впізнати з її широко розплющених очей, з тремтячих губів, з рум'янців, що пробивалися крізь її лиця, що прагнула вона не йти, а летіти, не вдихати тутешнє повітря, але ж пити його пожадливо, без кінця - краю. Ішла то повільніш, то прудкіш, усміхалася до всього, що лише зором зустріла, і машинально, несвідомо, бажаючи немов допасуватися до краси та блиску

оточення, виряджалася в гаптування, що несла з собою, оповивала їх навколо шиї, спускала на споловілу спідничку, мальовничими зборами навішувала по плечах. Небавом обсіпали її цілу золоті й срібні іскри, що розпалювало їх сонце в її гаптуваннях, аж доки не пригасали вони в затінках кружганку, куди вона сходила кількома мармуровими східцями й де ставала побіля котроїсь з його колон, уважно, тихо й пільно наглядаючи покупців свого краму.

Це був той портик, що його Цестій, один з найвизначніших римських вельможців, вибудував на Авентіні в даровизну римлянам, як місце задля прогулянок та прохолоди. Він складався з двох довгих рядків колон, сполучених угорі легким дахом, а знизу мармуровою долівкою. Піддашшя, маківки й підніжжя колон аж обтікали з чудових різьб; стелю вкривали також вирізьблені квадрати й медальйони; часто-густо поміж колон знімалися вгору могутні або придатні обриси статуй. Звикло проходило там безліч люду різних станів і статі, і багато з-поміж них зупиняло свої очі й увагу на єврейській гаптарці, що стояла біля колони. Також не одна й з-поміж римлянок наближалася до неї, роздивлялася на її гаптування чи купувала дещо. Зверталися до неї різно: гордовито, ласкаво або байдужно. Вона, здавна вже бачачи ці місця й цих людей, за несміливу не була. На до неї звернене запитання відповідала

коротко, але ясно, і зашарювалася лише тоді, коли бачила посмішки, викликані властивою їй манірою вимови латинських чи грецьких слів. Бо ж обома цими мовами зверталися до неї й обома вміла вона відповісти, але часом сплутувалася й спускала довгі свої вії на чорні очі кожного разу, коли її погляд напотикав на погордливу усмішечку або коли вона спадала очима на глузливий, непривітний погляд. За найглумливіше й найсуворіше здавалося їй обличчя якогось гаптаря, що вона часто тут його бачила. З якоїсь підслуханої розмови вона довідалася, що він був, як і Сара, власник гаптарні, що знаходилася, проте, не на Затибрі, а на самому Авентіні, та що на ім'я йому було Сільвій. Це був чоловік середнього віку, заможненько зодягнений у кратчасту туніку або тогу в зборах, з довгим, орлячим носом, що надавав його обличчю дзьобатого птаського вигляду, з білою, випещеною, з коштовним блискучим-перстеном рукою. Одного разу він зблизився до неї і, порпаючися в її гаптуванні, гостро запитав:

— З-за Тибру?

— Так, пане.

— З Сариної фабрики?

— Так, пане.

— А ти хто така?

— Робітниця Сарина... імпровізаторка...

Гадала, що зазначіння звання, що ним вона так пишалася, роздобрить суворого римського

фабриканта. Але ж він, спозирнувши, немов блискавкою кинувши, на її злякане й засмучене обличчя, вимовив крізь заціплені зуби:

— Бодай би всіх вас позабирали за своїх надвірних гаптарів боги пекельні!

І одійшов, але потім часто проходив там, блимаючи на обвишану східними гаптуваннями дівчину повними ворожнечі та погорди очима. Одного разу він проходив у товаристві якогось низенького й пухлявого чоловічка з виборно зачісаним волоссям та в туніці з джэнджуристо укладаними зборами, що душів далеко довкола себе міцним пахом перфумів. Це був продавець пахощів, на ймення Вентурій. Вони обидва жваво та з виразом видимого незадоволення про щось розмовляли. Сільвій показував пучкою на єврейську гаптарку, Вентурій, порухом крамничкового фертика, повернувся в протилежний бік і таким саме гнівливим і погордливим рухом показував на старого, похилого, в лахміття сливе окритого, єврея, що, присівши у стіп колони на другому боці кружганку, виставив на показ пляшечки й коробочки з пахучими рідинами та мастилами. Обидва вони, гаптар і перфумник, понаморщували низькі чола.

— Небавом, — скрикнув котрийсь із них, — статечні римляни підуть з довгою рукою за прошеним хлібом, а чужинці розкошуватимуть у Ромуловому місті. Дивота, насправді, що цісар — хай довгі будуть його літа! — не заборонить цим азійським

псам вступу до головних, принаймні, вулиць міста.

— Не тепер, мабуть, не тепер може йтися до цього, — півтаємничо, півгірко одказав Вентурій, — коли Тит (аби до цього півбога повік були боги ласкаві!) втопив свою душу в чудових очах єврейки Береніки...

— Бажав би я, щоб велична Береніка та її царевладний брат Агріпа тішилися повічною ласкою богів! Вони, правда, також євреї, та хіба ж це кому шкодить, скоро вони замовили в мене для свого палацу сто гаптованих укривал на ліжка та канапи, як мали в них потребу. Справді, сліпі лише й глухі можуть не знати про Сільвія, найдосконалішого римського гаптаря, або вважати за кращі над його вироби якесь лахміття оцих азійських пессиголовців!

Вони одійшли. Єврейська дівчина чула їхню розмову й довго потім глибоко над чимсь розважала - гадала. Думала про те, чи ж могло ото так бути, щоб поміж самими людьми та витворами їхніх рук заходили такі великі противенства? Таку красу створити, а мати такі тверді, зажерливі, жорстокі серця... як це могло статися? Чи ж оті римляни, що в її уяві прибирали рис незрівняної принади й могутности, були дійсно такі, за яких малося їх на Затибрю? Там називали їх катюгами, гнобителями, недовірками й ворогами чеснот, там лаяли їх сливе кожної хвилини й оскаржували їх голосно, зі стогонами й у храмі, й по домівках. А втім, ні!

Сільвій і Вентурій уже відійшли, відійшли вже й шатно зодягнені пані, що, несито розглядаючи й купуючи її крам, споглядали на неї саму згорда й насмішкувато; але ж зате яким шановним та добрим здавався їй цей, старенький вже, чоловік, що часто проходжувався під затінком кружганку, маючи округ себе гурток молоді, що з ними він розмовляв з такою поважністю та добротливістю, а ті слухали його з такою цікавістю та улюбленням! Його довга просива борода спадала на темну, в мальовничих фалдинах, тогу; півлисе відкрите чоло перетинали зморшки перебутих смутків; у вогнистих очах палав майже юнацький запал, а в устах позначалася лагідність серця, що вміє любити. Юнаки, що супроводили його, були зграбні й красно зодягнені, а проте поважні й сумирні; старенький чоловік навдивовижу пригадував їй Менохіма. Інші були рухи й риси, інша теж постать і одежа, а проте поміж них було щось спільне. Може, запал, може, страждання... Від одноплемінця, що продавав пахощі, вона довідалася, що чоловік цей був з отих, хто мав у римлян назву філософа, що називано його також стоїк, що на ім'я він звався Музоній Руф, а юнаки, що йшли услід його, були його учні. Вона цілком не знала ані того, що означали назви філософ та стоїк, ані чому саме властиво міг би повчати Музоній, але в ній зродилася непереможна цікавість, щоб почути його навчання, здобути науки тієї, що він її

взичав молодим своїм одноплемінцям. Пильно вхоплювала вона звуки розмови, що часом долітала до неї, і кілька разів дочула слова, що їх говорив і Менохім: справедливість, чеснота, щирість серця, жалість, вірність. Що це має значити? Там, на Затибрю, часто вимовлялося цих слів, і, напевно, в устах цього римлянина вони мали однаковісіньке значіння, що їм надавав і Менохім. Невже ж і його також, посполу з усім його народом, торкаються прокльони затибрянців? А вона відчувала якийсь дивовижний потяг до цього, що повільно крочив портиком, гурту людей, звідкіля, коли погляд котрогось з юнаків, випадково зупинившись на ній, затримався якийсь час на її волоссі й обличчі, вона відчула якусь, що каламутилась і блискотіла в її голові, думку, а в безладі її якийсь один безнастанний оклик: „Які ж вони чудові!“

Котрийсь з них, проходячи зблизька коло неї, кинув якось кілька слів:

— Ти гарненька, мала єврейко! і коли б я був художник, то враз би змалював твою голівку на стіні свого triclinium!

— Попрохай за це Артемідора! — сказав інший, і вони одійшли.

Годину пізніш повз молоду гаптарку проходила її одпоплемінниця, знайома їй трохи мешканка Затибря, що розносила по містові вироби з криці. Дівчина попрохала в неї сталеве дзеркальце, наче приглядаючись до його майстерно зроблених

рямців, дивилася на відбивку свого обличчя. Була вона по тому ще веселіша як завжди і голосно, пустотливо, мов дитина, сміялася, дивлячись на забавки малих хлопців, що підганяли по кружганку гнучкими паличками обручі, прикрашені в дзвіночки та брязкальця. Обручі котилися й подзвонювали, хлопці в коротких туніках, з золотими ланцюжками, що на них коло шиї висіли золоті кульки, вганялися за ними, сміючись та зграбно підстрибуючи. Молода гаптарка сміялася також, беручи всією силою своїх великих, розпромінених радістю, очей участь в їхній забаві. О! як же хотілося б їй підскочити, вхопити якусь паличку й разом з цими дітьми бігати по кружганку, вганяючись за блискучим, брязкотливим обручем... Та ж не для неї були веселі гри, як і мудрі науки. Вона вчувала раптом, що в неї болять ноги з цілоденного стояння, і, осунувшись на мармурову долівку, сідала у стіп колони; а що більше зближалося до кінця дня, що більша тиша залягала в кружганку й на розтоках поблизьких вулиць, то тихша ставала вона й смутніша. Дрібненька її постаць немов маліла, курчилася, прибираючи покірливого й пригнобленого вигляду. В сутінках, що залягали поволі кружганок, гасли до щенту ті іскри, що ними поранкове сонце обсипувало її, коли вона сюди приходила. Також зникали й її веселі та захоплені усмішки, мертвеніли жваві рухи. Скурчена, спершись головою на тверде підніжжя

колони, покірлива й сумна, вона була вже лише тільки вбогою, жалюгідною дитиною, що, не знаючи як, опинилася в блиску та величі цього світу, дитиною люду, що чужий цим місцям, незнаний тут нікому, не зв'язаний тут з ніким і нічим жаднісінькою ниточкою симпатії чи спільности. Вона вставала й поволі, цілком інакше, ніж зранку, ступаючи й щоразу озираючися поза себе, залишала Авен-тінську дільницю, переходила мостом, де знизу зглуха гомоніла річна хвиля й зникала за річкою в густій, задушній, смердючій імлі, що немов баня з брудного скла налягала на оселю вигнання, злиднів, плачу та прокльонів.

Якось небагом по тому, коли Менохім одхилив блискучу Юстову пропозицію, молода гаптарка, увіходячи до Авен-тінського кружганку, вгледіла незвичке видовище. Було це опівдні, коли римляни звикли бувати в лазнях, правувати суди, одне слово, віддаватися праці та спочиванню в прохолоді своїх домівок. Вулиці були майже порожні, в кружганку сиділо й стояло заледве кілька крамарів, і лише коли-не-коли вчувався гомін сквапливих кроків мимоходня по мармуровій долівці, по чому все знову затихало. Гаптарка прийшла сюди в поганий час, бо її затримали довго в іншому місці, де також розкупили значну частину її краму. Тому ж ото вона й прийшла пізно, але як же широко й цікаво затопила вона свої великі очі, як нерухомо зупинилася, щоб мати-йно лише

спромогу, неспостереженій, придивитися ,тому, що тут сьогодні діялося. Неоподаль од входу до кружганку споруджено високе риштування, і на самій його верхівці, рівнолежній з карнизами даху, сиділо й стояло кілька чоловіка. Одного з - поміж них гаптарка запримітила щонайперше. Молодий, високий, в білій туніці, з голими плечима, він сидів на найвищому щаблі риштування й пензлем, що він його тримав у руці, виповнював малюваннями досить широку просторінь, що була між стелею та головицями колон; частину пасмуги, що, очевидячки, мала чудовним вінцем йти навколо кружганку, вже вимальовано. Складалася вона з квітів та колосся, облямованого рямцями з грецьких зигзагів, що вдало чергувалися з багатьома крилатими, пестливими, всміхненими дитячими постантями. Кшталт цієї роботи був такий же веселий і витворний, як і обличчя й рухи самого художника. Кілька інших юнаків, також молодих і зграбних, допомагали йому в роботі й звеселявали її розмовою приятельською, але ж перейнятою пошаною. Подавали йому фарби, змінюали пензлі, легкими порухами рук попереджуючи його рухи, накидали на стінню перші зариси майбутнього малюнку та, збігаючи на кілька щаблів нижче, придивлялися звіддалік викінчених вже частин роботи, видавали окрики подиву або робили несміливі уваги. Вони мали подобу його учнів і помічників.

Отже, це був художник! А вона ж так з цілого серця свого прагнула побачити будь-коли зблизка одного з тих, що їхні мистецькі твори сповняли її почуттям солодкого раювання й такими думками, що від них її голова, в часі повороту до рідного передмістя, тяжчала, сумнішала, покірливішала. Тому й вдивлялася вона тепер у художника з жадою, з затопленими очима, й хоч релігійні вірування едомітів були знайомі їй лише за чутками, хоча, з немовляти ще, навчали її почитувати єдиного бога, втім, в глибочині своєї душі лякливо, таж побожно найменувала вона його півбогом. Отак самісінько додивлялася вона його роботі протягом багатьох наступних днів. За останній час Сарині робітниці подокінчували багато речей, а вона в нагороді за своє краще й незвичайніше за інші гаптування доступила від добрячої жінки, що трішки пестила її, доручення на продаж краму. Отже вона приходила й дивилася. Він ані запримітив її. Вранці приходив сюди веселий, меткий, у почиті своїх учнів та прихильників, мерщій збігав аж на гору риштування й залишався там протягом цілих годин, занурившись до своєї чудової праці, часом лише дзвінко сміючися з захоплення чи з уваг своїх приклонників або освіжуючи свої густочервоні вуста соковитим овочем, що ті йому подавали. Гаптарка виймала опівдні з-за свого одягу шматок хліба й сиру та, з'ївши хутенько, поринала знову в своє, ніким неспостережене, наглядання.

Проте раз, сливе тут біля неї, розлігся гучний голос, кличучи:

— Артемідоре! Артемідоре!

По-такому кликав художника котрийсь із його учнів, сухорлявий, жвавий юнак, що збіг був з риштування аж додолу і, простягнувши в цей мент угору руку, показував митцеві одну з лілій чи троянд китиці, що могла привиджуватися знизу за малу й прив'ялу. Артемідор повернув голову й, схилившись у привабному рухові з високого свого сидіння, поглянув долі на молодого учня, що чинив йому увагу. Водночас погляд його зупинився й на дівчині в споловілій сукні, вкритій стьожаками чудового гаптування, з головою, всипаною безліччю вогнистих кучерів, із згорненими, як до молитви, руками, з затопленим у ньому поглядом чорних очей. Це німе, покірливе залюблення звернуло, мабуть, на себе мистцеву увагу. Він лагідно й весело якусь хвилинку додивлявся до неї, та враз одвернув голову й знову поринув у праці. Не дивота. Поміж цією єврейською дівчиною, жебрачкою майже, і блискучим улюбленцем цілого Риму, художником Артемідором, не могло бути анічогісінько спільного. Проте другого дня, відіймаючи свого пензля від докінченого вже маленького Фавна, він знову спозирнув на діл й на хвилинку якусь зупинивсь очима на зведеному до нього дівочому обличчі. Вона не спустила своїх очей перед цим поглядом. Всміхнулися одне до одного. Незабаром потім Артемідор

прийшов до кружганку в товаристві лише одного учня. Довго малював, нарешті, звівши в повітрі пензеля й нахиливши в недбалому рухові вниз голову, поспитав:

— Хто ти така, дівчино?

Вона відповіла прогамованим голосом:

— Я єврейка.

Артемідор голосно засміявся.

— Коли б ти й інакше якось мені відповіла, то я сказав би тобі, що ти з правдою розминулася. Сонце Азії паленіє в твоєму волоссі й очах.

— Сонце Азії не паленіє ані в моєму волоссі, ані в очах. Я вродилася в Римі.

— Справді? І, присягаюся Юпітером, не завдаєш Римові сорому. Кумедно трохи бренть латинська мова в твоїх устах, але це робить тебе за незвичайнішу ще, а кожна незвичайність є тепер за пристрасть у римлян. Як тобі на ім'я?

— Міртала.

— І це ім'я також незвичайне. Де живеш?

— На Затибрю.

— Шкода мені тебе. Моя нога не ступала там ніколи...

З хвилину ще поглядав він на неї й повернув до своєї праці. По якимсь часі знову поглянув униз, ніби хотів переконатися, чи не пішла вона ще. Та вона стояла, все на тому ж місці, затопивши кудись в далечінь замріяні очі, склавши на грудях руки. Пасмо сонячного проміння, продерщися під

кружганкові карнизи, розогнювало в її волоссі та гаптуванні, що звисало їй з пліч, тисячі іскор. В очах митця з'явилося щось подібне немов до захвату.

— Чи це твоя робота? — запитав.

— Моя, — відповіла вона і з певною пихою розвинула, як довга, котрусь стьожку.

— Чудове мереживо! — вигукнув художник, цілою вже постаттю схиляючись додолу. — Звідки береш зразки?

— Давно вже укладаю їх сама. Імпровізаторка я...

— Арахна! мушу приглянутися зблизька до тебе й до твоєї праці!

Це вимовивши, він схопився з місця та жва-
вими, гнучкими рухами з пензлем у руці почав
злазити з риштування. Саме під цей мент у круж-
ганку з'явилася велична з постави й багато зодяг-
нена жінка, ведучи за руку десятилітню дитину,
хлопчика, в багряній коротенькій туніці, густочер-
воних сандалках та в ланцюжкові з золотою куль-
кою на шиї. З чорних її кіс на білу, пишно
погаптовану в срібло й поспинану на плечах застіб-
ками з рубінів, сукню спадав, немов легка срібляста
хмарка, газовий серпанок. За нею, на певній від-
стані, крочив служник, несучи різне шкільне при-
ладдя: довгастий футляр із звозами пергамену,
таблички, styl'i, губки й каламар. Завваживши
її, Артемідор ухилив голову в повному пошани
уклоні. Вона привітала його ще звіддалік приязною

усмішкою, а хлоп'я, звільнивши свою руку з матеріної долоні, з окриком радості побігло наперед та, пустотливо пригортаючи до себе дрібними рученятами мистця, дружньо почало до нього щебетати. Хлоп'я було метке, гарне, з еластичними рухами та очима, що променіли з жвавості й розуму. Щебетав, що вертає з школи, куди надійшла ото й його мати, щоб відпровадити його додому, і що в школі, власне сьогодні, вчитель Квінтіліян розповідав чарівну історію про Манлія, що ставав у допомозі бідних, боронив пригноблених і загинув з такої страшної, лютої смерті...

— Тихше, Гельвідіє! Твоє щебетання заважає мені привітати нашого приятеля, Артемідора!

Велична й пишна жінка вимовила ці слова, пестливо споглянувши на дитину, і суворі трохи риси її обличчя роз'яснили при цьому в виразі доброти й спокійної веселости.

— До твоєї роботи, Артемідоре, придивлялася вже я не одного разу, як проходила тут підчас твоєї відсутности. Цей несимпатичний Цестій подвійно тепер пишатиметься з свого кружганку, прикрашеного оздобами з твоєї руки. А він тепер так потребує втіхи. Від зазваної в Юдеї військової поразки спохмурнів він дуже й не гуляє вже так, як за Неронових часів, коли він мався за Неронового улюбленця й нікчемного облесника.

— Всенький Рим говорить за його непорозуміння з дружиною, — відповів Артемідор.

— Та й справді, годі дивуватися чарівній Флавії, що зв'язок з ним не міг її задовольнити.

— І що задоволення цього вона шукає, як кажуть, у якихось дивацьких азійських віруваннях і забобонах,— погордливо трохи всміхнулася жінка.

Чорні брови молодого художника затремтіли.

— Азія огортає нас звідусіль, гідна Фаніє! — відповів він похмуро,— і близький, може вже час, коли, як азіяти, припадатимемо чолами до ніг наших володарів, а сперед них, як сперед сартських царів, посіпачі носитимуть огонь, символ їхньої святости й постраху. Рабське упокорення й забобони — ото подарунки, що їх приносить нам звойований Схід...

— Звойований! та за яку ціну! — гірко прошепотіла Фанія.

Але Артемідор не міг довго вдаватися в тугу та поринати в похмурих думках. Адже вдача в нього була юнацька, бадьора, де смуток і гіркота танули хутко в щирому усміху.

— Азія, проте,— згукнув він весело,— теж присилає нам часом у подарунок цікаві й чарівні появи. В тій власне хвилині, як ти сюди надходила, гідна Фаніє, я розмовляв з якимсь єврейським дівчам, що має, слово чести, найкраще волосся й очі, що я тільки-йно бачив за свого життя. До того ж є вона...

Його погляд шукав Міртали, що, відійшовши на якийсь крок від розмовників, з цікавістю проте дослухалася до слів їхньої бесіди.

— Ти ще тут! — скрикнув художник. — Поглянь, паньматко, на неї та на її вироби!

— Дівчинку цю, — відповіла Фанія, — мені доводилось тут бачити давненько й не раз навіть я купувала в неї гаптування, що вона продає. Тадже не знала...

— Поглянь, паньматко, поглянь но уважніш, — гукав Артемідор, розгортаючи обома руками стяжку сніжистої вовняної тканини, що вкрита була вся листям і квітками таких барв і форм, що хіба лише могли приміятися палкій та буйній уяві. — Арахна, що в мистецтві гаптування змагалася з самою Мінервою, могла б позаздрити цим дрібним рученятам...

— Хто вчив тебе малювання?

— Сімеон, Сарин чоловік...

— Отож, за її навчителя був якийсь єврей, і сам, надісь, невчений, та, як і всі вони, чужий нашому мистецтву! Як же й я бажав би мати тебе за свою ученицю!

Остовпіла з здивовання й тремтяча з радости, стояла Міртала, паленіючи рум'янцем на лицях, що на них падали тріпотливі тіні її довгих вій, та з чудовим півусміхом на розтулених трішки вустах. Раптом дочула вона слова, що з ними приязно зверталася до неї ота пишна пані:

— Ходімо зі мною до моєї господи; там я покажу тебе моїй матері й нашим друзям, а ти муситимеш розповісти мені всю твою історію...

— Чи ж не казав я тобі, Міртало, що всіляка дивота є за пристрасть у римлян, а ти ж дійсно — незвичайність! — сміючись вигукнув Артемідор.

І, звертаючись до Фанії, додав:

— Чи дозволиш, паньматко, бути сьогодні за твого гостя?

— Не можеш мати сумніву щодо моєї до тебе приязні, а мій чоловік, що надійде швидко з базилики додому, та Музоній, що власне сьогодні прирік нас одвідати, радо тебе бачитимуть також.

Малий хлопчик бавився неподалік з малесеньким, гарненьким собачам, що бігло за якоюсь жінкою, що зупинилася в кружганку купити пахощів у старого продавця єврея. Фанія покликала сина й, звертаючись до Міртали, сказала вдруге:

— Ходім зі мною...

Міртала підняла вії й зирнула з Фаніїними очима, що глибінь їхньої чорноти злагоджував трохи їхній вираз. Ласкаво й лагідно, а передовсім зацікавлено дивилася вона на дівчину - єврейку, що зблідла несподівано й навіть оступилася на кілька кроків. Увійти до середини одного з цих будинків, що на них вона стільки разів дивилася в захопленні, що про їхніх мешканців їй примірювалося завжди безліч дивовижних речей, було для неї за неосяжну радість. До того ж чула ще, що там буде Музоній... побачить, отже, вона й почує зблизка цього чоловіка... Та проте то була едомітська оселя! Переступити порога житла тих, що їх

виклинали її брати, чи ж вільно їй було це робити? Що ж бо сказав би на це Менохім? що б сказала Сара, що її старший син загинув недавно на війні з едомітами? Що б сказав Сарин чоловік, похмурий Сімеон, що його найжуваті й шорсткі брови насуплювалися зненависно на саме лише ім'я римлянина? Що сказав би на це Йонатан... коли б повернув і довідався, що його наречена відвідувала оселі тих, що він так криваво бився з ними на мурах обложеного Єрусалиму й що від їхньої мстивої руки він, втікаючи, тинявся тепер по африканських пустелях, мов звір на тропі? Бліда, вагаючись і катуючись межі двох протилежних почувань, звела вона замружені слізьми очі й уже мала відповісти: „Не піду з тобою, пані!“, коли Артемідор доткнувся злегка її руки й сказав піввесело, півповажно:

— Іди, не бійся! Ми є люди й доброзичливо ставимося до всього, що є людське, звідки б воно не було з свого походження.

Забула за все. Затибрю, Менохім, Сара, Сімеон, Йонатан перестали задля неї існувати. Не тільки слухняна, але й розпроменіла, набувши знову своїх жвавих та зграбних рухів, рушила вона за Фанією та Артемідором. З їхньої розмови довідалася незабаром, що має відвідати дім претора Риму, Гельвідія Пріска, найвизначнішого вельможця, що його ім'я з острахом згадувала часто людність затибрянського передмістя. Острах той походив, певне,

з того, що з - посеред едомітів Пріск був за великого й визначного можновладця, бо про будь - які його злі чи жорстокі вчинки вона ніколи не чувала. Отож з ляку перед ім'ям римського претора? Як, він виглядає? На вигляд він мусить бути страшний, погляд мусить мати блискавичний, руку залізну й плямами крови вкриту, а може... скидається він більш на лютого лева чи на хижого, могутнього орла, ніж на людину? Тремтячи знову, увіходила вона до присінку будинку, що над його чотирикутною колонадою зносилося відкрите небо, а на підлозі з сірого мармуру яснів гостинний, з багряних літер викладений, веселий напис: „Просимо до господи!“

II

Хоч Гельвідій Пріск мався за значного вельможця, а Фанія походила з сенаторського високого роду, проте їхній будинок не належав до найбагатших та найпишніших у Римі. В минулому їхніх родів як також і в їхній власній згодності й спорідненості з духом предківщини, полягали причини того, що стіни не обтікали тут з золота, чари й миски не виблискували діамантами, меблі не вкривали, такі ж як золото й діаманти дорогоцінні, єдвабні тканини. Не було тут також і гурми невільників найрізноманітніших племен та ступенів, ані безнастанного галасу бенькетів, де струмками лилося вино, весело брязкотіли підкидувані кості,

гула музика, вигинались у любашних танках еспанки, єгиптянки та відбувалися вистави дотепних або соромицьких пантомін. Оцих непогамованих утіх і цих неомірних розкошів, що виповнювали палаци людей, що годилися вони з установленим громадським ладом і з нього власне мали величезні та найрізноманітніші користі, в домі преторського подружжя не було. А втім, в цьому місті й за цих часів помірні навіть багатства становили собою великі, а перестиль, що прикрашував задню частину Гельвідієвого та Фаніїноного будинку, з багатьома своїми, з жовтого нумідійського мармуру, колонами, що з-поза них проглядала прозелень садка, з облямованим немов у вирізуванні рядами даху темноблакитним склепінням неба, з міцними пахощами рослин, що квітли по сніговобілих вазонах, являв собою чудову, свіжу та веселу місцину. Це було саме те місце, де за вільних від праці годин найохочіш громадилася родина й де віталось найближчих та наймиліших гостей. Посередині, на викладених з різнобарвного мармуру арабесках та пасмугах підлоги, весело вигравало, в мільйони іскор та обідців розсипаючись, сонячне проміння в затінку колонових маківок та розхилистих трояндових і кракусових кущів, на бронзових, з оздобами слонової кости, стільчиках та кріслах сидів невеличкий гурт людей. Довкола спертого на лев'ячі лапи столу з срібною, вирізьбленою й повною овочів чашею, що стояла на нім поруч з чарами

повними по вінця розбавленого водою й осолодженого медом вина, ці люди скупчилися в тісне, приязне, дружнє коло. Найпочесніше та найзручніше місце, себто крісло з поручнями, зване „катедра“, вкрите багрецевим покриттям, з мистецькою різьбою на поручнях та високим, м'яким підніжком, посідала Фаніїна мати, Арія, жінка вже літня, маломовна, з тендітним і білим, як пелюсток лілії, та зобганим у безліч зморшків обличчям, захованим тінню довгого серпанку, що легенькими, чорними згортками оповивав її фалдисте вбрання. Була це істота сувора, одлюдна, і не лише її жалібне вбрання, а й бліді, мовчазні губи й вираз очей, глибоко запалих під чорними ще бровами, спонукали доконче здогадуватися за якісь тужні трагедії, що в них вона, як одна з акторок, мусила колись брати участь.

І не помилився б той, хто висловив би цей здогад. З тої самої днини, коли під Філіппами останні республіканські загони скорилися генієві та щастю наступника першого цісаря, безнастанна низка змов, повстань, крові й жалоби тяглася протягом царювання перших десяти самодержавців. Звичайно, не для всіх людських істот доконаний факт може становити собою незломний, доконечний розказ. Є такі, що з огляду на різні причини, погодившись з ним, роблять собі з нього скарбницю втіх, влади та безпечности, а є й такі, що супроти залізної необхідности та власної знемоги не можуть,

а часто й не хочуть повстримати тріпотінь гніву та спротиву, що їх проймають. Так бо мусило бути перших спозаранків людської думки; так було на протязі цілого століття й у цісарському Римі, знесеному на руйновищі староримської, бурхливої й свавільної, та ж творчої, могутньої й багатовічної свободи.

До цих упертих людей, що, непогамовані, билась головами об страшний своєю доконечною незломністю історичний факт, належав Аріїн батько, Пет Сесіна, і чоловік її, Тразей. Перший з цісарського Клавдієвого розказу, другий з волі Неронової загинули передчасною й лютою смертю. Належала до них також і її мати, найменням так саме Арія, що, не бажаючи пережити свого подружжя, добровільною своєю смертю попередила його жахну страту. Належала до них і численна рідня та друзі її роду, найвидатнішим в тогочаснім Римі з свого розуму та вдачі і чоловіки й жінки, що тепер, немов скривавлені й горді привиди, блукали вже тільки в країні її споминів.

Не дивота отож, що жінка, що її долю історики відтворювали в похмурих образах, а поети почерпали в ній буйне й потужницьке надхнення, мала такий вигляд, немов її саму, випадково лише, викинуто було до живого життя з країни примарних тіней.

У її стіп, спершись на її колінах та знісши до неї своє рум'яне личко, сидів малий Гельвідій і

його щебетливе розповідання за свої різноманітні дитячі пригоди й вражіння перемішувалося з жвавою Фаніїною з Музонієм розмовою.

З-за крісла й білого Фаніїного вбрання висувалася молодюська дівоча голівка з огнистими кучерями, а чорні оченята споглядали на всіх і все з безмежною цікавістю та увагою, з тисячами усміхів та блисків, що злинали з її очей. Міртала, одвідуючи часто цей дім, де куповано значну частину її краму й де кілька годин минало їй як одна чарівна хвилина, давно вже розповіла тут за своє коротке минуле. За перших її одвідин Фанія поводитися з нею з тією величною трохи й немов сполученою з легковажним трішки зацікавленням ласкавістю, що його збуджували в римлянах чужі їхній цивілізації в першу, отже, чергу східні племена. Придивляючись зграбній дівочій постаті та задумливим її очам, вона питала в дівчини:

— Чи не маєш ти, дівчинко, чогось у собі трохи грецького з походження? з батька може, або з матері? Ім'я твоє брешить згрецька трохи...

Спустивши вії, Міртала відповідала:

— Галілея, батьківщина синів Ізраїля, була за родинне місто моєму батькові й матері. Батько мій рибальчив, сумирно закидаючи свого волока в блакитні озерні хвилі, але за уряду римлянина Фелікса, як співучасника повстання Зелаторів, віддано його в рабство якомусь грецькому панові, а за ним добровільно, як за чоловіком своїм, пішла

й моя мати, Ревека. Добру робітницю, що вміла вироблювати тонкі тканини, ще й до того чудову гаптарку, грецький пан узяв охоче. Тамо ж мені, що прийшла тоді на світ, дано ім'я Міртала.

Отож уродилася вона в неволі. Як же стала вона за вільну мешканку Затибрю? Щодалі жвавіючи, розповіла вона, що з неволі викупив її малу, раптом осиротілу дитинку, Менохім. З пошести, що шаленіла в Римі, вмер її батько. Душа її матусі, що здавна нудила світом за волею та своїм рідним, блакитним озером, небавом також розлучилася з тілом. Саме тоді Менохім, по безлічі зусиль та клопоту, і викупив її від грека з неволі. І не лише її саму,— Менохім поклав цілий свій маєток на викупсування з едомської неволі єврейських дітей. Був він колись багатий. Батька його, як бранця, могутній римський отаман Помпей, що з своїм військом перший увігнався до Юдеї, привів до Риму. Тут він і позастав на службі в одного багатого й щедробливого пана, що давши йому волю, заповів йому в духівниці значне майно. Одержавши цю спадщину (будинок на вулиці Субури й багато тисяч сестерцій), Менохім не вжив її ані до провадження вигідної торгівлі, ані на гулянки й розкішну одіж, ані на весільні бенькети. Не одружився ніколи й власних дітей не мав. У Римі, в Ефесі, Антіохії й Коринті вишукував дрібну єврейську малечу, що їхні батьки повмирили в неволі, та довго торгувався за них із їхніми

панами - власниками. Багатьом, таким чином, дівчатам і хопцям повернув він волю. Тепер уже всі вони є дорослі. Одні провадять торгівлю по далеких краях, інші осіли на землю в Юдеї, двойко тільки залишилося в Менохіма, бо прихилився він до них усією душею... вона та Йонатан...

Вимовивши це ім'я, вона раптом урвала. Добре знала, чому саме не можна згадувати його при чужих, і, злякавшись того, що вчинила, почала знову швидко - прудко розповідати за свого названого батька. Колись він був здоровий, сильний і часто навіть веселий. В його очах яснів спокій і поблажливість, його мова була лагідна та жартилива. Але тепер усе є цілком інше. Бідний Менохім схуд та зігнувся, обличчя його зжовкло й вкрилося зморшками. голос йому часом жалісний, часом суворий, а погляд такий сумний та похмурий. Велика зайшла в ньому зміна, чорні думки посіли йому голову й гнів оселився в його серці. Гнівається тепер часто, докоряє, клене...

І очі їй також зайшлися слізьми. В гуртку людей, що зібрався в перестилю, слухано з увагою за Менохімові дії, що оповідала за них його прибрана дитина. І менш гордовитий і більш співчутливий робився Фаніїн погляд, зирнувши по єврейчиній голівці; з густочервоних Артемідорових уст зникав веселий усміх, Арія навіть зводила зжовклі, важкі вії, і її суворі очі запалювалися попід

чорними бровами блиском німого співчуття; а Музоній запитував:

— Чи ж не вгадати причини, що знищила здоров'я тіла та гіркотою затруїла душу цього єврея? Адже, дівчатко, змінився він так дуже по тій жахливій війні, коли зруйновано столицю вашу й храм?

— Так, пане! — стиха відповіла Міртала й, затуливши долонями обличчя, ревне заплакала. Плачучи, вона кілька разів підводилася з підніжка, що слугував їй за сидіння, немов намагалася вона сплигнути, піти геть, втекти звідціль. Не йшла, проте, не втікала. В її півдитячих грудях одбувалася боротьба. Оповідаючи за Менохіма, вона пригадала собі все, й те також, що не сміє тут бути. А втім, приковувала її до цього будинку палка цікавість чутливого її розуму, приковував непереможним чаруванням Артемідорів голос, що, звертаючись до Музонія з глибшим і журнішим, ніж звичайно поглядом запитував:

— Учителю, як же це діється в світі, що завжди й повік радість і урочистість одних є за скорботу та зневагу інших? Бувши я ще мала дитина, чув Сенеку, як той говорив: „Чоловік задля чоловіка мусить бути за святу річ“. Чи ж не люди ці євреї, що їм наші отамани сплюндрували й одібрали батьківщину? Чи ж не людина цей Менохім, що йому серце горенить з нашої радості?

— Правду сказав ти, Артемідоре! — жвавіше, ніж звикле, потвердила Фанія. — Єврей цей — людина чеснотлива.

Враз бліді й завжди мовчазні Аріїни вуста відкрилися, і глибокий здушений голос вирвався їй з грудей, що зазнали, видимо, не одного тяжкого удару:

— З давніх-давен, з давніх-давен той самий гнів і та сама скорбота залягають у наших серцях!..

Ці слова, задля кожного чужого вуха таємничі, були, проте, зрозумілі задля присутніх, бо в сірих Музонієвих очах спалахнув майже юнацький вогник.

— Так, найгідніша, та ж сама боротьба, що її провадять лицарські та горді...

— Падаючи серед неї в половині свого шляху, немов колосся підтяте та зрубані дуби, — докінчила Фанія.

Про кого говорила, кого порівнювала до колосся та стятих дубів, раптом зблідла Міртала не знала, та зрозуміла добре, що тяжкі туги й криваві страти сповнювали минуле, а хто-зна, може й сучасне цього дому, що в ньому, без огляду на багатства, спокій та часту веселість, вчувалася іноді зависла в повітрі сльоза несплаканого смутку або зідхання нездійснених високих поривів.

Без найменшого остраху переступала тепер вона поріг преторової оселі. Знала вже добре цього римського можновладця, знала добре, який він на

вигляд. Затремтіла вона і зблідла, коли, за першого разу, молодий служник, вбігши до перестилю, завідомив присутніх про прибуття господаря дому. Одночасно, через відкриту настіж колонаду з попідношеними над нею, барвистими запиналами для впусcenня до середини дому літнього тепла та пахощів розквітлих в перестилю рослин, побачила вона високого, молодого ще, кремезного й чорнявого чоловіка, що швидкими кроками переходив дві просторі залі. Звіддалік уже запримітила, що рухи йому були жваві, риси обличчя красиві, але ж чорні брови супилися грізно й суворо над його спущеними в якійсь задумі очима. А втім, ледве він переступив поріг перестилю та, звівши очі, позирнув на згуртованих там людей, приязний усміх злагодив суворість його рис, а мужній, гучний його голос, що позначався при звичаєнням до виголошення наказів та вироків серед розлеглих просторів базилік та торжищ, вимовив щире привітання, і — о, диво - дивина! — рука з - під фалдів плаща видобула дитячу забавку. Це був чудовий, майстерно складаний з гнучких золотих обручків м'яч. Малий Гельвідій підскочив до батька, той на хвилинку високо підняв його на сильних руках, а потім, сміючись, так сильно шпурнув золотого м'яча, що він, еластично підскокуючи й бряжучучи, пролетів через перестиль і зник в густій прозелені муріжковій, що стелилася побіля підніжжя колон.

Хлоп'я з радісним гамом погналося за м'ячем, а Гельвідій Пріск, скинувши з пліч плаща, присів у своїм родиннім колі до повного овочів і вина столу. На ньому не було пишної преторської одежі, бо він прийшов не впрост з базиліки, де обіймав уряд найвищого судді, а з лазень, куди він, повертаючи додому, звик був заходити. Звідтіля отожд, певне, виходячи, раніш ніж сісти до своїх ношів, що їх несло в оточенні громади приятелів та клієнтів кілька кремезних кападоків, великий цей вельможець та суворий суддя купив у якійсь крамниці побіч лазень та з таємничим усміхом заховав під згортками плаща забавку, що нею мав привітати свого одиначка. Зараз в білій, оздобленій багрецем сенаторських крайок туніці, що увидатнювала ще більше дужі й гармонійні обриси його тіла, він пригублював чару з холодним напоєм та злагоднілими вже цілком очима поглядав на обличчя тих, кого він так кохав. Але ж невзбарі, відповідаючи на Музоніїв запит, він почав розповідати за голосну Герасову справу й знову спохмурнів і насупив згрізна брови. Що ж вдіяв цей чоловік, стоїк, що здавен уже тримався віддалік од гамору й блиску столиці та двору й що кілька тижнів тому наклав головою під вістря катівської сокири, на громадському майдані, що слугував за місце скарання злочинців? Герас — злочинець! Ні, був то найчеснотливіший з поміж людей чоловік, і лише філософія стоїків, що

він її визнавав, не могла притримати його опалу, а віддалення від світу перетворило цю опалу у правдомовність, що межі собі не знала. Він знетямився: прилюдно, в цирку, дивлячись як вкрита коштовними клейнодами Береніка пестливо схиляє голову на Титове плече, він крикнув до цісарського сина, що римський нарід шанує ще родинні чесноти й що вид його залицянь непутить йому душу.

У відповідь на його слова в багатьох місцях цирку розляглися гучні оплески, та ж незабаром Герасова голова розлучилася з тілом, а майно його Веспасіян віддав під опіку Procurator a rationibus, себто міністра скарбу.

— Я сам порадив Герасовим дітям, — казав Гельвідій, — щоб вони позивалися за батьківську спадщину, а перш ніж позивачі стануть перед сенатом, претор вирішує справу. Вчора говорили зі мною Веспасіанові прибічники, бо його грошолобство лякається попустити цю здобич... Сьогодні в базиліці Марко Регул, цей Неронів шепотинник та прибічник, протягом трьох поворотів водяного годинника обпльовував своєю отруйною слиною Герасову пам'ять, а гідний свого великого дядька юнак, Пліній Секунд, ставав у обороні його дітей...

Змовк на хвилину Гельвідій і обтер краплину поту, що спливала йому з смуглявого чола.

— Кажі далі, — прошепотіла Фанія,

— Кажи мерщій! — згукнув Музоній.

— Я вирішив на користь Герасових дітей, — докінчив претор.

Фанія зблідла, та, проте, високо знесла голову.

— І гаразд зробив! — скрикнула вона. — Але, — додала тихше, — це ще одна крапля додана до чари Веспасіанових ураз.

Огністі Музонієві очі замружіли слізьми, а затиснені Аріїні губи здригнулись і прошепотіли:

— Раз - у - раз те ж саме! раз - у - раз те ж саме!

Іншим разом, тільки - йно претор повернув до дому, до перестилю вбігла жінка, не дуже вже молода, шатно зодягнена, в підборному рудому волоссі, з висмарованим у різні мастила обличчям, у сукні, оздобленій штучними трояндами, що досконало наслідували правдиві не лише своїм кольором, а й пахощами. Це була Кая Марція, Фаніїна родичка, одна з тих дуже численних у Римі жінок, що вони, по бурхливих жируваннях та залицяннях молодощів, потішали свою старість моложавими строями, захопленням у бенькетах та видовищах, а над усе, мабуть, збірانیною та розповсюдженням всіляких відомостей про все й про всіх. Тиняючись спозаранку й до пізнього присмерку по вулицях та громадських майданах, по кружганках і садках, по храмах та лазнях, передсіннях та їдальнях, знаючи всіх од звичайного ремесника та невільника, що виконує обов'язки внутрішнього служника якогось великопанського дому,

до найвищих вельможців та найвибагливіших чепурунів, охоче з усіма ними розмовляючи, знали вони за все раніш, ніж хтобудь інший, а те, про що довідувались, розносили по величезному місту з більшою швидкістю, ніж це могли б зробити цісарські гінці, що вгоняли на баских конях всіма шляхами, що перетинали державу. Душіючи трояндовим пахом, легко, мов на крилах, летючи, до грудей притуляючи маленького цуцика, що його волохата мордочка тільки-йно видніла з-посеред троянд та строкатих тканин убрання, Кая Марція вбігла до перестилю, кричучи:

— Вітаю вас, достойні! Добридень, преторе! Проходячи, побачила тебе, коли ти виходив з носів! Повернув, ото ж, ти вже з базиліки, де певне й не довідався ще про найбільшу сьогоднішню новину! Цієї ночі Доміція Льонгіна зникла з дому свого чоловіка, Елія Ламія! Запорвав її й тримає в своєму палаці Доміціян, молодший цісарський син, хай боги зволять його вчинити не смертельним! Ну, і що ж ти на це, преторе? Бідний Ламія! А втім, я не жалкую цього сліпця. Попереджувала його особисто, а він, посміхаючись тільки, відповів мені: „В кожній молодій та красивій жінці ти, Марціє, бачиш себе саму, але ж знай, що моя Доміція є цілком неподібна до тебе!“ Його Доміція! — Отже не йому вже, а молодому цісареві належить вона! Що він тепер вдіє, отой закований сліпець? Змагатися з Доміціаном я б йому

не радила; перед примхами цього пролисного юнака доводиться поступатися навіть старому Веспасіанові й красуневі Титові; вимагає він тепер, здається, щоб послано його на війну з Аланами. Бо ж заноситься на війну. Недарма отже в Сіцилії випав червоний дощ, а у Веях народилося порося з пазурами, мов у шуліки! Недоля зависла понад Римом. А ти, преторе, майся на бачності. Чула я, що ти страшенно образив богів своїм присудом у справі Герасових дітей. Два дні проти цього за Веспасіановим столом хтось зненацька поспитав: чому це чудова Фанія не з'являється ніколи на двірських зборищах? Віщують за цісарський едикт, що зрокує філософів на вигнання з Риму. Центії розвівся з своєю дружиною Флавією, а її, кажуть, євреї навчили почитувати віслюка з козячою головою. А чи ви чули за коштовного персня, що придбав Тит для Береніки десь аж на Сході? Жодна римлянка не мала ніколи таких коштовних клейнодів, як ті, що ними Тит приоздоблює свою єврейську коханку.

Теревенячи все оце, вона великими ковтками вихиляла чари вина й, ущедривши приязними словами преторову родину, раз-у-раз рухлива і весела, бо ж до руху спонукало її ще й цуцинятине скавчання, вона залишила, нарешті, Гельвідієву господу.

Не тямилася цілком, що залишає позад себе зблідлі з суму та гніву обличчя.

— Присягаюся мстивим Юпітером! Не Ламію бо ж тільки образив Доміціян, сплямовуючи й збезчещуючи домове вогнище одного з римських громадян! Чи ніхто вже й у своїй хаті не може почуватися на безпеці від витівок та напасти цісаревого сина! Саме б тепер цензори, оці споконвічні вартівники римської чесноти, не справляли б лежнів на своєму уряді, коли б... коли б цей уряд існував ще! Але що ж, справді, існує ще в Римі з того, що колись існувало? Де поділася повага й влада консулів, що вони зараз лише марна тінь того, що було? Де самостійність і пиха сенату, що коли - не - коли вже тільки наважується бути за недолугу луну своєї минувшини? Де народні трибуни, що їхній розум та красномовство, захищаючи народніх прав, одночасно зносили цей нарід понад підлоту підслужування та понад звіряче нидіння над потребами лише власного черева, що годувати його не хочуть вже зледачілі руки? Всі ці запоруки оборони та гідности Риму скупчилися тепер в одній руці, спочили на одній голові...

— Бідний зневажений Ламія!

— Доміція Льонгіна до цього часу вірно та щиро кохала своє подружжя.

— Так! — глузливо скрикнув Гельвідій, — таж яке кохання й яка чеснота може встояти в Римі супроти принад, що дхнуть з Палатинського пригорку?

— Що за його підвалину править темна юрба, зіпсована милостинею та шалом щедробливѣ киданих їй ігрищ, а за оборонні мури правлять мечі й списи салдатчини,— додав Музоній.

Говорили потім за облудну позву, що її розпочав Доміціянів приятель Метій Гара, маючи на меті загарбати половину майна Полії Аргентарії, вдові по поетові Люціані, засудженому на страту від Нерона.

Доміціян заприсягнувся, що його приятель візьме гору та спожиткує багату здобич з цієї справи, що вона незабаром розглядатиметься в преторському трибуналі.

— Знову Гельвідій...— скрикнула Фанія й змовкла раптом.

Стара Арія, нерухома в своєму, з поруччям, кріслі, випростана й сувора в жалібній своїй одежі та покритті, повільно ворушила своїми збляклими губами й, нанизуючи, немов, у сумних своїх думках щоразу новшу намистину на довгий разок споминів, шепотіла:

— Раз - у - раз те ж саме! раз - у - раз те ж саме!

До цих розмов, де зглуха, здавалося, клекотів погамований гнів та пристрасть, вплутувалися вибухи й гами дитячого сміху, що сягали сюди з садку. Малий Гельвідій гуляв у м'яча, що, з бренькотом звиваючи в повітрі своє обруччя, спадав у траву подібний на кшталт до золотого півмісяця.

Міртала не ховалася вже за Фаніїним кріслом, а, присівши на траві у стіп колони, зорила блискучими очима за веселою дитячою гулянкою.

— Йди но! — гукнув якось до неї малий Гельвідій, — я покажу тобі, як треба котити trochus по садовій доріжці та кидати ганусові кульки по похилостях!

З того часу вона приймала участь у забавках, що до них стільки день, з Авентинського кружганку, придивлялася вона віддалік з заздрістю й захопленням. Бігала наввипередки з гнучким, свавільним хлопцем за мідяним покотьюлом, що, галасливо дзеленькаючи дзвониками, котилося всипаними жорствою доріжками, або на муріжку, зі знесеним вгору обличчям, простягала руки до золотого півмісяця, що ніби спускався до землі. Свіже, запашне садове повітря, так неподібно до того, що вона дихала на Затибрю, розширювало її кволенькі груди й зашарювало білину її обличчя полумінням рум'янцю. Вуста їй всміхалися, очі зоріли з щастя; вона скидалася на дитину, що потребує широкого подиху волі й радощів, на випущеного з клітки птаха, що його крила тремтять до льоту. Гельвідій і Фанія, стоячи посеред жовтих колон перестилю, що горіли в соняшнім промінні й на тлі прозелені мов вогняні стовпи, з усміхом дивилися на голосні забавки їхнього одиначка з цією чужою таж принадною дівчиною. Очима художника задивлявся на неї також і Артемідор

і, незабаром по тому, тримаючи в своїй руці Мірталіну руку, водив її скрізь по преторському будинку, показуючи й даючи пояснення про мистецькі речі, що в ньому знаходилися. В triclinium, себто в їдальні, вони зупинялися перед великою, що вкривала всю стіну, картиною, де на тлі свіжого, як весна, крайовиду, на березі, в зелені гаю, з руським розмаяним волоссям, пестувала з своїми подругами принадна й поетична Навзіка. Артемідор Гомеровими словами розповідав за дії цієї царської дочки, а Міртала з розпаленими очима дослухалася до звуків грецької епопеї, що так мелянхолійно та солодко бреніли в густочервоних художникових устах.

— Ти ж подібна до неї, — казав. — Чи знаєш, хто малював цю картину? — Жінка. Яйя з Крізікосу, славетна малярка, що її, за часів Августа, пошановував, мов богиню, цілий грецький та римський світ. Ти також могла б колись творити такі чудові речі. Риси гаптарчиного обличчя позначав вираз пекучого жалю.

— Ніколи! — відповіла. — Релігія моїх батьків забороняє чи то пензлем, чи долотом відтворювати людську подобу!

— Як це? Невже в своїх домівках ви не маєте статуй?

Вона заперечливо струснула головою.

— Ані картин?

— Ні!

— І всього цього забороняє вам мати ваша віра? Що за варварство! Що за безглузді та дурні забобони!

Він сміявся. Грек з походження, уроджений і вихований в Римі, де вулиці й майдани прикрашено було тридцятьма тисячами різьбярських витворів з мармуру, бронзи, золота та слонової кости, де храми, театри, будинки аж роїлися з фантастичної цієї людности, що повстала з праці багатьох віків та генію двох народів із каменю й металу, дитина витворної цивілізації, що сягала вже до найвищої своєї верхівки, вихованець філософії, що розум людський визволяла, артист, що мистецьки змальовував квітки, птахів, дітей, юнацькі обличчя й усе те, що на землі було за весну, свіжість, розквіт і сміх,— він довго, дзвінко, погордливо й разом щиро сміявся з похмурого народу, що за злочин вважав те, що було для нього за крила думки, за іскру серця, за якнайчудовнішу прикрасу й насолоду всього життя. Та раптом він урвав свій сміх:

— Чого ж ти така смутна, Міртало?

Він тепер тільки спостеріг зміну в ній з того часу, коли вперше побачив її в кружганку. Рум'янці здоров'я та блиски оживіння, що вигравали на ній у садку, серед веселої забави та на тлі зрожевілого в соняшному промінні повітря, пригасли й позникали. Вони стояли посеред просторної залі, куди денне світло вливалось тільки

через чотирикутний отвір у дахові, що, спертий на кількох колонах; просвічував прямовисно окрайком блакитного неба над обрямованою в мармур швидкою кришталевої води. У воді плавали золоті й блідорожеві риби, довкола неї росли у вирізьблених вазонах широколисті рослини, а кілька бронзових амурчиків, вихиляючись із прозелені, здавалося, гуляли в золоті м'ячі. Смуга сонця на своєму заході, проходячи через отвір у дахові, стояла в повітрі мов огнявий стовп, з позад нього в глибокій тіні колони ховалася дівчина в споловілій, підперезаній барвистим гаптованим пасом, сукні зі знерухомілою немов постаттю та з опалими безвладно худорлявими руками. Худорлявенькі вже й раніш її лиця зробилися ще худіші, все обличчя прибрало виразу болючого маріння, а в трохи запалих, широко розплющених очах, здавалося, жив усенький сум народу, що, як злочину, відсахався щонайкращих життєвих чарувань і там, на брудному, смердючому передмісті, волік похмуре та повне прокльонів життя переможених.

Із кружганку, що до нього вона приходила завжди весела й жвава, і з преторського будинку, що за рай земний був для неї, Міртала повертала до свого рідного передмістя поволі, з серцем повним погамованих зідхань, з головою важкою від чудових думок та мріянь. Як у сонній мані, безнастанно проходили повз її очі обличчя й образи, що вона їх залишила позад себе, не знаючи, чи

коли побачить їх ще; немов іскри, миготіли з присмерку рубіни, що оздоблювали сріблястий серпанок та чорняве Фаніїне волосся; поволі зносилося кудись у височінь трагічне Аріїне обличчя, легенька Навзіка бігла понад морським берегом; натовп крилатих амурів гуляв у золоті м'ячі; просвітла Венера вчила слугувати могутнього лева; рядки жовтих колон полум'яніли на сонці, як огневі стовпи; серед білини мармурів барвисті заслони спадали м'якими фалдинами; алої вдивлялися в криштáлеву шибку води, повної золотих та червоних рибок...

— Чого ж ти така смутна, Міртало?

Це запитання йшло за нею, і разом з ним ішли й густочервоні вуста, що вимовили його, та чорні, поломенисті очі, що з приязним співчуттям затоплювалися в її обличчі. За нею, перед неї, в повітрі, в небі й на землі, йшла висока, гинка юнацька постать, у білій туниці, з голою рукою, що, мов берло, тримала пензель. О царе!.. Пензель усе опадав на палету та, зводячись до блискучої мармурової пасмуги, прудко, чудом ніби, вимальовував по ній безвічну, здавалося, гру життя, весни, молодости, радості. Троянди та лілії спліталися там і пахтіли, пташки цвірінькали, з-за веселих, пустотливих грецьких кривульок позиркували крилаті та рожевотілі діти... О променю!

За королевича з країни краси, за промінь сонця в сутінках її молодощів видавався їй чужий цей

юнак, що на ім'я йому. ... Кінець мосту зупинилася й, зводячи очі до неба, де на темному тлі блиско-тіла вже перша велика зірка, вимовила :

— Артемідор !

Він був так далеко від неї й так високо понад нею, що зірка.

Враз вона здригнулася й прискорила кроку. З мрій вирвав її голосний та брутальний лемент. Минала якраз один із вузеньких і брудних зати-брянських базарів, де, коло найбільшого шинку, що звався *Taberna meritoria*, аж гуло від сумішних криків та чоловічих і жіночих реготів, сполучених із гучним відголосом сирійського музичного стру-менту *sumbuki*, писклявими звуками флейти й зду-шеним бренькотом *sisto*, металевих кастаньєтів, струшуваних піднятими руками сирійських танцю-ристок.

Taberna meritoria була щонайулюбленіше місце гульбищ різної наброді, що складалася з ву-личних ледацюг, п'янюжок з-посеред носіїв та драгалів і невільників, що вивтікали присмерком з будинків своїх панів і поспішалися сюди з-за того боку річки. Тут найохочіш збиралися акро-бати, що за дрібні гроші показували різні акро-батичні штуки, вчені пси, ворожбитські курки, бойовничі перепели та півні, тут під звуки *sumbuk'*и та флейти танцювали жовтолиці жінки, з срібними перснями на пальцях босих ніг; тут над огнем таганків смажилися безперестанку найулюбленіші

наїдки римської вулиці — свинячі ковбаси ; дешеве вино лилося з амфор до келихів з червоної глини ; тут, нарешті, інколи з'являлося й притягувало до себе юрбу чудо дивне й вабливе : струмінь оливи, що рясно - густо стікав із уламку скелі. Хто лише хтів, міг зачерпнути з того струменю. Юрба з амфорами, глечиками та келихами в руках тислася до шинку й завжди була така чисельна й через свою чисельність така смілива, що еділли, доглядачі за громадським порядком, та відділи нічної варті, що обходила місто, обминали, відвертаючи очі, це місце ще здалеку.

Міртала, ніби манюська, прудка тінь, тулячись попри стінню будинків, перебігла базаром. Вперше ще такого пізнього часу вона проходила поблизу страшного шинку. Звичайно, вона вертала додому раніш, о захід сонця. Сьогодні спізнилася. Довго розмовляла з художником, відповідаючи на запити, що він їй ставив. Поволі, насмілившись, розповіла йому за своє дитинство, що минало на пласкому дахові малого Менохімового будиночку та по смітниках вузьенької вулички посполу з названим її братом Йонатаном, що був такий добрий та лагідний до неї, дуже її любив, а потім раптом пішов боронити Єрусалиму та й... не вернув більше. Розповіла за тихі та довгі свої думи на узліссі Егерійського гаю, коли приносила туди поживок названому своєму батькові ; потім за свою захопленну працю над гаптарськими кроснами, що

з них снувалося зроджене в її голові, щоразу новіше й чудовніше мереживо; а потім ще за сѹм, що проймав її брудне, гидке, задушне повітря та за страх, що збуджував у ній сирієць Сілас, батьків ворог, що й її саму часто - густо переслідує брутальними мигами та словами...

Таджеж і зараз вона знову чує Сіласів голос! О! цей голос вирізняється з юрби, біжить за нею, зближається сумішно з іншим якимсь жіночим голосом, що десь вона його також чула... Це її саме наздоганяють ці два похриплі, лайливі голоси, заводячись у подібному до конячого іржання реготі. До того ж біжить за нею й також наздоганяє її й прудке тупотіння ніг... Не мала сумніву, що в прозорому присмерку її зауважив Сілас, що гуляв коло шинку. Побігла так швидко, що їй віддиху в грудях бракувало. Базар був порожній, лише щільно позапирані будинки, порожні ганки, й он там... отой жахний, п'яний, шалений вереск шинку...

— Заклинаюся Молохом і Ваалом, богами моїх предків! не випурхнеш мені цього разу, охляла перепілко! Таки хоч раз схоплю тебе й нагодую досхочу свинячим м'ясом та моїми обіймами...

— Хай раніш, Сіласе, я її пазурями своїми пригорну, цю трикляту гаптарку, що має замінити мене на службі у шанобливої Фанії! — верещав задиханий жіночий голос.

Міртала, хоч жах її проймав, впізнала голос смуглявої єгиптянки Хромії, Фаніїної гардеробниці,

що в преторському будинкові зорила часто на неї похмурими й отруйними поглядами. Вона заздрила, що її пані Фанія така доброзичлива до Мірталі, й лякалася, що її заступить оце єврейське дівча з Затибрю.

— На допомогу, Бабасе! — гукнув Сілас до чоловіка, що вибіг на цей момент із шинку. — Маєш довші й прудкіші за мої ноги; витягни но їх, Бабасе, й допоможи мені та Хромії впіймати цю гадюку, що вилізла з гадюцького кодла.

Сильна, мов залізна, Бабасова рука спала їй на плече, а заросле в чорне волосся носієве обличчя дхнуло на неї смердячою цибулею та вином. З другого боку хапався вже її пасу в'юнкий Сілас, а поперед неї, з розчухраним волоссям та розпаленими очима, правдивий образ п'яної шалапути, вискочила Хромія й простягала вже свої розчепирені скарючені, вкриті блискучими срібними перснями пальці до її обличчя.

— Не дряпай її, Хроміє,— кричав Бабас,— доки пильненько не призирнемося до неї за світла, що горить у шинку!..

— Навпаки! за - ради всіх моїх і твоїх богів! дряпони по її обличчі своїми пазурами стільки разів, скільки асів заробітку відбирає в мене щоденно її батько, Менохім!..

Раптом над трійкою людей, що вже тягли свою здобич, розлігся голосний та дзвінкий чоловічий голос:

— Заклинаюся Персефоною! Що ж це за напад на безневинну та беззахисну дівчину? Чи еділли посліпли на цьому передмісті? Чи ніколи не проходить тут нічна сторожа? Геть звідціля, ледацюги! П'яниці безсоромні! Ганьбище Риму! Накивуйте п'ятами, бо вартівників покличу! та спочатку дістаньте з моєї руки ті подарунки, що вам їх належиться.

Кажучи це, він пхнув Сіласа в плечі з такою силою, що той поточився на своїх півп'яних ногах і заорав обличчям у землю; потім замірився на високого, сильного Бабаса, але той, тільки-йно кинувши оком на несподіваного переходня, вмить відскочив та, мов шалений підстрибуючи на своїх довгих та сильних ногах, почав, що сили було, втікати до шинку. З довгого, фалдистого плаща, що оповивав струнку постать, та з рисів гнівливого й гордовитого обличчя Бабас впізнав у переходні небачну тут ніколи з'яву: римлянина з того боку Тибру. Отже був це, певне, або високий урядовець, або багатий пан, що сварка з ним була небезпечна Бабасові з-за його боягузтва та неможлива з-за його рабської перед достойництвом та багатством покори. Впізнала також у ньому римлянина з того берега Тибру й Хромія та, скрикнувши зі здивовання й переляку, впала опукою йому в ноги.

— Артемідоре! не занести мене, нещасливу! Вельможний! май милосердя! Потайки вислизнула

я з дому моєї пані Фанії, щоб із своїми приятелями — Сіласом і Бабасом — згуляти малу веселу годинку! Проклята оця дівка намагається посісти моє місце... підземні духи надхнули мене на помсту... Найвельможніший! не занапасти мене!..

З огидою відіпхнув він од своєї ступні, що за неї вона вхопилася була обома руками, єгиптянку, що її гинке, півголе тіло скидалося в цей мент на гнучку гадюку, і, лагідно взявши Мірталу за руку, потяг, швидче б сказати, ніж повів її далі поплутаними та темними вуличками передмістя.

— Показуй мені дорогу до будинку твого батька! Боги! Яка ж похмура місцина! Вмер би, а не здогадався, як можуть жити люди в таких дерев'яних будах! А це що знову? купа сміття, якась калюжа, здається, посеред улиці! Чи ж дійсно я знаходжуся в Римі?

— Яким чином опинився ти тут, пане?

— Коли ти вийшла з Фаніїного будинку, я пішов за тобою.

— За мною?

Тихе це запитання скидалося до плачу. Він, на-впаки, був веселий, як завжди. Певне його бавила незвичка пригода й чудувала власна в цьому місці присутність.

— Скоро дістався до цього передмістя, то довідався вже добре, чого буваєш сумна? Жалію тебе. Зроби за домислами огидної Хромії — залишись у Фанії, що охоче приділить тобі в своєму домі

якесь місце. Краса й веселість оповинуть тебе там у творчі свої обійми, а я приходитиму туди й учитиму тебе мистецтва малювання. Вчиню з тебе другу Яйю з Крізікосу...

Міртала висунула руку з його руки й зупинилася, наче прикипіла до місця. В присмерку видніло, як її руки благально сплелися на грудях.

— Іди звідси, пане! — прошепотіла вона.

Артемідор озирнувся.

— Чи тому я маю піти й позоставити тебе саму в цій похмурій дірці, що знову чую чийсь кроки, що доганяють тебе ззаду? — запитав жартівливо.

Дійсно, вже кілька хвилин хтось ішов позад них. Був то високий і худорлявий чоловік, що його обличчя було невидиме в присмерку та в затіні широких крисів бриля. Не наздоганяв їх, але ж рівними, хоча й змореними, кроками йшов увесь час на певній відстані.

— Якщо не помиляюсь, — сказав Артемідор, — це напасник, що з ним, повертаючи, доведеться ще мені спіткатися. Не зважаючи на темряву, бачу, що це якийсь голодранець і що втішається він, певне, з випадку надибати тут незвичку здобич! Та дарма! надibaє на мого кулака, а коли цього замало буде, на вістря мого кинжалу...

Короткий, гострий, з багатим держакom кинжальчик зблиснув йому в руці. Засміявся.

— Скоро виходжу сам або в товаристві лише одного Гелія, беру це з собою, щоб мати змогу,

на випадок немилої зустрічі, власною рукою прийти в допомозі приязній мені до цього часу Фортуні, що піклується про мене. Сьогодні не лише своїх приятелів, а й свого любого Гелія я відпустив. Хотів розмовитися з тобою віч-на-віч. Тому й пішов уздогінці за тобою.

За якимсь часом знову заговорив :

— Що ж, Міртало? Зподієш, як я тобі раджу? Залишишся в Фаніїному домі? Поміркуй. Мистецтво є чарівна, розлога, повна розкошів країна, що її сами боги вибранцям своїм можуть позаздрити. За королівну в цій країні можеш і ти стати. Вільна можеш бути від безглуздох забобонів, що панують над твоїм народом, від похмурих та злиденних обставин Затибрія, від Сіласових і різних ще переслідувань... Може, хтось інший сказав би тобі, що матиме тебе за свою коханку. Я не скажу. Спокуса безневинности не є моє ремесло. Я не скромник, але чи ж мало є в Римі соромітниць, що вже мені набридли. Вдивляючись у тебе, ліпше, ніж колись, розумію слова свого вчителя Музонія: „Чеснота чоловіка полягає в тому, щоб не дотикатися нікого своїм зіпсуттям та не ображати нічиєї скромности“. Зацікавила ти мене більш, ніж спочатку я міг думати, ти, чужоземська Арахно... Очі маєш чудові й вимовні, а уста твої подібні до коралю, обвогклого в росах. Та ж понад твої очі й твої уста краща сторазово та іскра творчости, що її незнані сили вдмухнули в твої

груди. Я перетворю іскру цю в полум'я. Вчиню з тебе малярку, що всенький світ її знатиме, і будеш ти тоді оточена радісним колом всіляких розкошів, багатств, слави й кохання!..

Цього разу говорив поважно та з запалом. Вона знову зупинилася і, зводячи до нього сплетені руки, погамовано скрикнула:

— Артемідоре!

У скрикові тому була безмежна вдячність та п'янка радість; а втім, тремтливими вустами, по якійсь хвилині, вона шепотіла:

— Іди звідси! Он уже двері Менохімової хати. Тадже і в кружганку побачу тебе завтра. Осередь вас назавжди не залишуся... ніколи...

І зайшлася слізьми тихо, розпачливо.

— Та ж побачу я тебе завтра в кружганкові, Артемідоре! Йди звідси! Он двері Менохімової оселі. Тадже побачу тебе завтра, пане!

— Заспокойся й думай про раду, що я тобі подаю. Приходь завтра до кружганку. Покажу тобі, як малюю отих птахів, що ти сьогодні так на них задивлялася... Прийди до кружганку...

— Побачу тебе завтра, пане!

Він пішов і небавом перестрінувся з нічним мандрівцем, що за його плечима він тільки йно зараз угледів подорожну торбу, а в руці — мандрівну палицю. Отже не був це напасник, але якийсь подорожній, що серед мовчазних і сонних передміських вуличок шукав собі на ніч притулку.

Спокійно поминув він римлянина й знати лише було, як силкувався розпізнати впотімку його риси. Потім наддав ходи і Мірталу, що відчинити вже мала двері батьківського будинку, вхопив за руку. Водно-раз, тихо, швидко, на сірійсько - халдейській мові, промовив :

— Хто ж ти, єврейська дівчино, що провадиш нічні розмови з чужим юнаком мовою римлян?

Нахилився до неї все нижче й раптом, випростовуючись, скрикнув приглушеним голосом :

— Міртало! Міртало!

Вона шаснулася до будинку й, зникаючи там всередині, залишила позад себе розчинені настіж двері. З - за тих відчинених дверей виднілася мала, низенька, з темними дерев'яними стінами кімнатка, що на її шкарублястому голому стінню не було жадних оздоб, освітлена тманим світлом малої лампи, млиста з диму, що чорною ниткою звивався з півзугленого, у розтоплений лій віткнутого, гноту.

В темних рямцях стін і стелі, в тманоу й димноу світлі, на дерев'яноу стільчаку, перед столом, що його вкривали вузькі й довгі сувертні пергамену, похилий, з паличкою до писання, в руці, з розжеврілими лицами, сидів Менохім.

На відгомін швидких кроків Міртали, що вбігала до кімнати, він підвів голову.

— Чи ж ти бо це, Міртало? Чого так пізно вертаєш?

Але дівчина зникла десь у найтемнішому куті хати; натомість коло відчинених дверей стояв по-дорожній з торбою за плечима, в брилі з великими крисами. І лише-йно спіткалися з цією по-статтю Менохімові очі, все його тіло, мов діткнена струна, випружилось й похилилося наперед. Кілька хвилин похилий, нерухомий, затопивши очі, вдивлявся він у захожого, аж врешті зірвався з стільчака, захитався, простяг наперед руки й грімким голосом, що в ньому бриніли ридання і сміхи, крикнув:

— Йонатане!

III

Йонатан свою торбу й сучкуватого кія кинув об землю й, навколюшки впавши, довго туливсь своїм обличчям до одежі Менохімової, що, осунувшись на стільчаку, тремтячими руками обіймав його шию, доторкав рамен і обличчя, головою своєю, оповитою в тяжке завивало, до чорнявої його голови припадав. Ані слово єдине з їхніх вуст не спало; мовчанка залягала в кімнаті, де в найтемнішому кутку невиразно сіріла, притулившись до дерев'яних гаптарських кросен, жіноча постать.

Застрекотів гніт у лямпі, пергаменова картка з шерохом зсунулася зі столу, Менохім здушеним шепотом вимовив:

— Сину мій! Завзятце! Гордощі Ізраеля й моя скорбото!

Йонатан відняв його руки від своїх уст.

— Дякую й уславляю того, що дозволив мені ще раз побачити тебе, батьку!

— Підведися, випростайся, покажи мені своє обличчя! Нехай побачу я, що ти той самий, що чотири роки перед цим пішов геть від мене, щоб із своїх грудей для батьківщини нашої зробити вал оборонний! Нехай побачу я, що вчинила з тебе жахлива війна та довге поневір'яння! Встань, сину!

Йонатан підвівся з колін, але якийсь час ще хилитався, мов смертельно виморений чоловік, що послугується рештками своєї сили. На зріст був високий, і знати було, що мусив колись бути кремезний та сильний. Але ж тепер римська, темна на колір і споловіла туніка, що недбало спадала йому сливе аж до ступнів, озутих у грубі, плиткі сандали, не могла укрити страшної худорби та виснаження його тіла. Кістки його пліч та клубів стирчали, кістява шия, вкрита темною, випаленою від спеки шкірою, висовувалася з-під коміру туніки; красиве, з довгастими рисами обличчя, темне також і засмалене, обросло чорною бородою й вражало очі западлиною лиць, що увидатнювало довжину пригорбленого носа та випуклість губів, таких самих сливе білих, як і пергамен, що вкривав Менохімів стіл. Знати було, що цю постать і обличчя довго й без жалю карбували голод та несплячки, праця тіла та розпач духу, вітри, мороз

та пустельні спекоти. А втім, ані голодні дні й невиспані ночі, ані муки труду й болістів, ані вістря буревіїв та полум'я пекельних спек не могли згасити в цих змарнілих грудях вогню, що полум'янів у них і вибивався назовні через глибоко запалі, обведені темними синцями, чорні, як ніч, і чорними й густими бровима отінені очі. Він підвівся, випростався й дивився на Менохіма, аж доки похмуре його обличчя не розвидніла усмішка, а сухий огонь його очей не охолов в сльозині, що їх зросила. Крізь усміх цей і слізу, що не спливала на лиця, а лише-йно ошклила зіниці, проглянуло щось немов з минувшини цього чоловіка, далекої-далекої, юнацької, безневинної, може веселої...

Менохім затулив долонями своє обличчя; сухорлява його постать, підперезана грубим пасом, і голова, отінена звоями завивала, заколивалася поволі в обидва боки.

— О! бідна, нещаслива, знівечена моя дитино! — вигукнув він. — Навіщо ти сюди прийшов? Навіщо наблизився до шулічих пазурів? Краще було б тобі десь у пустелі з голоду вмерти або в лев'ячому лігві очікувати на годину визволення, ніж отут впасти в лабеті ворогів і накласти головою під їхньою сокирою, або згоріти в полум'ї вогнища. Знав я, що ти живий, і в серці, з жаху що тремтіло, думав часто: він прийде сюди! забажає побачити старого Менохіма та молоду улюблену свою і — прийде! Коли сторожив я там, біля

егерійського гаю, листя дерев шепотіло мені: „прийде!“ Коли засипав, бачив янгола з жалібними крилами, що плачучи з уболювання, шепотів мені: „прийде!“ Я ж простягав руки до неба, жебручи у нього — хай не приходить! І ось ти прийшов, ти тут, а чим же я заслоню тебе перед очима ворогів, чим захищу від їхнього нападу? Бо вбогий я й нікому не відомий, бо не маю вже я жадної сили, тож видеруть тебе звідціля, від мене, як видирає шуліка голубці малі її пташенята!..

Йонатан усміхнувся знову, але інакше вже, ніж раніш: недбало, сливе задирливо.

— Не турбуйтеся, батьку, — промовив, — я пройшов довгими й людними шляхами, і ніхто мене не впізнав. Зодяг едомітську одіж і навчився говорити їхньою мовою зарівно добре, як і вони...

— Риси твого обличчя зраджують тебе...

— Мов зігнана з свого пасовиська череда кіз, розпорошені тепер Ізраєлеві діти по всенькому обшарові римської держави. І в самому Римі живе х велика кількість...

І — Тебе шукають... Не дарма ти був за найулюбленішого приятеля та нерозлучного товариша Йвана з Гішалі, не дарма в січах придбав ти собі славу відважного вояки; не дарма, упертий і незв'язаний, належав ти до невеличкої жменьки тих, що, запершись у божниці, всіма полишені, боронили святощів Ізраєля, аж доки безбожні Титові вуста не наказали шпурляти до неї головешок

пожежі! Сам цісар знає про тебе, пам'ятає тебе Тит, пам'ятають, певне, римські вояки...

Йонатан підніс голову.

— Отож,—скарикнув,—нехай мене хапають, ув'язнюють, скарають, як скарали вже стількох моїх братів, що були гідніші й досконаліші за мене!

Та бачачи, що Менохім увесь затремтів, додав лагідніше:

— Заспокойтеся, батьку! Під вашим дахом я перебуду лише кілька день. Нехай мої очі надивляться на ваше лице, що було за добродіє сонце мого дитинства; нехай вуха мої наслухаються вашого голосу, що його навчання вчинили з мене такого, який я є. Потім піду звідси так само непомітно, як і прийшов сюди, і сховаюсь у певному галлійському закутку, де кілька вже моїх друзів знайшло безпечний притулок та де й мене також не матимуть змоги викрити очі моїх переслідувачів. Заспокойтеся! Я намагатимуся, щоб вас не вразив той удар, що на саму думку за нього тремтить у сполохові ваше добре, батьківське, наболіле серце!..

Трохи заспокоєний, Менохім одслонив обличчя і, шукаючи очима когось у глибині кімнати, покликав: — Міртало!

Зачувши це ім'я, обличчя молодого єврея знову ствердло та спохмурніло, чорні брови насупилися над його очима, що півдопитливо, півсуворо зупинилися на дівчині, що висовувалася з темного

куту кімнати. Вона одірвалася нарешті від своїх кросен, де весь час стояла немов прикута, і вийшла на лямпове світло повільним, лякливим кроком. Знати було, що ця сцена й розмова, де вона мимохіть була за свідка, зробила на неї велике вражіння. Її обличчя зашарілось; несміливий погляд то схилявся до землі, то в лагідному, схвильованому виразі зупинявся на Менохімі, то звертався до Йонатана і, спіткавшись з допитливим його поглядом, у замішанні похилявся знову до глиняної долівки. Цей схудлий, зчорнілий із злиднів чоловік, із затвердленими в сіцах рисами, з похнюпим полум'ям у запалих очах, збуджував видимий страх у цій дівчині з хирним, тендітним тілом та артистичною натурою, що залюблялася в красі ліній та барв, у всій радісній та блискучій проміністості римського світу. Спустивши повіки, мовчки вислухала вона Менохімових наказів, що велів їй негайно йти до Сімеонового й Сариного житла сповістити їх за Йонатанове прибуття та попросити в них вечері для дорогого гостя. Потім, слухняна й тиха, вийшла, причинивши позад себе, без найменшого рипу, двері.

— Брати наші нас не зрадять, — казав Менохім по її одходинах, — усі вони кохають тебе й виславляють твоє ім'я...

Йонатан, насупивши брови, похмурний та розкидливий, вдивлявся в заглибину глиняної долівки, що видніла побіля його ніг.

— Батьку! — почав стиха. — З часу, як я звідси пішов, Міртала виросла.

Але ж і Менохім, заглиблений в одній, найважливішій для нього під цей мент думці, не звернув уваги на його слова.

— Сімеон, — казав він далі, — доконче повинен довідатися сьогодні за твоє прибуття. Чоловік цей має хмурний погляд, але ж мудру голову та палке, що братів своїх кохає, серце. Як голова синагоги, скличе він завтра до божниці Моаде - Ель урочисті збори, де ти розповіси цілій нашій громаді про шляхи, що ними тебе бог провадив. Такі розповідання не раз лунають у божничих стінах, зогрівають остиглих та втішають тих, що страждають найбільше — зневірених!..

— Батьку!.. коли я відходив звідси, була вона ще мале дівчатко... тепер розквітла, як єрихонська троянда, а Суламіт з Соломонової пісні не була чарівніша за неї...

— Сімеонова дружина, Сара, вигадлива й мудра жінка. В своїй домівці поставила вона дванадцять кросен, що при них працює дванадцять робітниць і велика користь припадає з цього Сімеоновій родині. Багаті вони і вони зможуть стати в не аби-якій допомозі тобі в тій далекій мандрівці, що тебе чекає...

— Щасливі ті, що в спокої й radoщах серця мостити можуть родинні гнізда й впроваджувати до них своїх люблянок!

— Маю також певність і щодо щедробливої Горієвої руки. Він виробляє пахучі мастила й рідини, що потім його помічники продають по римських вулицях і, звичайно, цей вірний визнавець сумирної Гіллелевої науки вшанує все ж того, хто хоча й проливав кров, тадже лише в обороні землі батьків наших і під гаслом пана світів...

— Батьку! навіщо дозволяєте ви, щоб Міртала одним-одна та за пізнього часу вертала з того боку Тибру? Навіщо посилаєте її до едомського лігва? Навіщо навчили її говорити мовою ворогів?

Цього разу Менохім мусив почути й відповісти, бо Йонатан, нахилившись, міцно потяг його за одіж і затопив у ньому запаленілі з гніву очі.

— Сину мій! — відповів лагідно. — Хіба ж і я й вона не заробляємо спільно на нашу їжу й одіж? А який то вже був би її заробіток, коли б я тримав її, як пташку, в клітині, на Затибрю, а вуста її, щодо мови чужинців, серед яких живемо, вчинив би я німими?

— Хай краще вмерла б з голоду й німа назавжди лишилась, ніж...

Стримався, замовк, дивився на зморшки, що вкривали Менохімове обличчя, на стомлені, у кров'яній обвідці його повіки, на його збляклі губи; замовк; за кілька-йно хвилин промовив тихше:

— Батьку! не піду звідси без Міртали. Заберу її з собою, відведу до Галлії, там, у безпечному

закутку, вистелю собі вбоге гніздо й сховаю її в ньому від чужих очей...

Менохім довго думав, схитував головою й на-решті промовив урочистим голосом:

— Прирічена тобі з дитинства Міртала є наре-чена твоя. Візьми її з собою й пошлюби і хай ласка панова споляже на вас та на ваших на-щадках. Лякаюсь тільки...

— Лякаєтесь, щоб її присутність не утруднила моєї втечі?... Хай краще загине вона при моєму боці, аніж...

І знову у величезному зусиллі волі стримався й замовк. Грубими зморшками, в'ораними в Менохімове обличчя, спливали дві слізину.

— Сирітська буде моя старість, мов у кедра, що від нього дроворубова сокира відбатувала всі його паростки...

Підняв, втім, голову, спихнув, очі йому спалахнули блискавкою.

— Але ж, — покликнув він, — споконвічний у добрості своїй подав мені втіху незвичайну...

Його рука спала на пергамени, що вкривали стіл.

— З ними, — доказав стиха, — витриваю до кінця... ними до останньої хвилини служитиму справ-ведливості... З них бухає проміння, що присві-тить та зогріє дні моїх старощів...

— Ці пергамени, батьку, становили працю й ваше щастя перед тим ще, як я звідси пішов був. А що ви на них креслите...

— Довідаєшся за це завтра. Завтра, поперший раз, відкрию перед людське око всю свою душу, а око це буде твоє...

Яких кількасот кроків було від маленької Менохімової хибарки до просторішого за багато інших і показнішого Сариного дому. В середині її будинку також позначався достаток, сливе заможність. В просторій кімнаті, хоча також низькій та з темними, порепаними стінами, весело світили дві чималі лампи й за їхнього світла троє молодих, струнких, бліденьких, з товстими, позакидуваними за плечі косами, дівчат наряджали на веретена тоненькі нитки з прив'язаної до прядки, мов сніг білої, вовни, а два поважні, бородаті чоловіки, вдовгих хітонетах та важких завивалах, спершись над великою розкритою книжкою, провадили проміж себе тиху, оживлювану частими порухами рук та голови розмову. За прядільниць були Сарині дочки; вони мали лагідні обличчя і, часто всміхаючись одна до одної, про щось весело перешіптувалися. Один з дохожалих чоловіків був Горій, отой самий багатий продавець пахощів і лагідний гіллелянин, що за нього згадував Менохім, другий Сімеон, Сарин чоловік, обраний батько Затибрянської божниці, суворий і непохитний прихильник Шамаєвої науки, що проголошував безоглядну боротьбу Ізраеля з чужими народами. Довкола темних стін стояли дерев'яні лави, стільчаки й скрині, де-не-де приоздоблені досить

коштовними покриттями; стола, що попри ньому сиділо двоє чоловіків, заслано дорогим східнім килимом, а в кутку кімнатки полискував срібний, важкий, семираменний ставник, обставлений мисками, глеками й келихами з дорогого металю. Щоправда не було тут ніде ані на стінах, ані на меблях, ані на посуді й щонайменшого сліду чогось, щоб вважатися могло за мистецький витвір: жадного малюнка, жадних прикрас, жадної ніде-сіньки веселої, витворної гри кольорів чи ліній. Все було тут суворе, поважне, одноманітне, а втім достатнє й майже багате. В кімнаті залягала тиша, бо дівчата шепотіли, а обидва чоловіки розмовляли тихцем, роблячи в своїй розмові часті перерви. В одному лише куті, поблизу срібного ставника, розлягався часом гомінкіший трохи вибух юнацького голосу, таж раптом і змовкав, скоро Сімеон, ніби задля того, щоб покласти край веселощам, що його вражали, повертав у той бік своє суворе й похнюпе обличчя. А втім, це ж його власний син, хлопець, що тільки-йно доходив юнацьких літ й що одним-одін залишився йому по забитому римлянами на єрусалимських стінах старшому синові, розмовляв там із своїм приятелем, молодим ще також, Горієвим сином. І тільки в другій кімнаті, ще більшій за попередню, освітлюваній вдень малими, таж численними віконцями, а зараз — кількома ясними лампами, панував великий рух і гамір. Там стояло,

в щонайкращому освітленні, дванадцять гаптарських кросен, звідки, власне, під цей час вставали Сарині робітниці. Це були жінки різного віку, молоденькі й уже майже старі, але всі вбого зодягнені, з затурбованими, схудлими обличчями, дочки або матері, вочевидьки, вбогих, що живуть лише з тяжкої праці, родин. Поміж них звивалася, не зважаючи на свою чималу опасистість, жвава ще, червоновида, з метким, кметливим, енергійним поглядом своїх маленьких очей Сара, безперестань балакаючи й жестикулюючи та переходячи від кросен до кросен. Деяких робіниць вона похвалляла, деяким робила напоумлення й нагадування. Тут, по-добрячому клепаючи по плечі кволеньку й бліду дівчинку, розпитувалася за здоров'я її діда, бідного, лепського дідуся, що розносив по містові пахощі Горія. Там, голосно цілуючи все в зморшках чола сивої вже жінки, скрикувала в жартівливому захопленні:

— Ох, що ж то за очі! Що ж то за очі ще в тебе, Міріамо! Як ти цю гарну квітку сьогодні ви-гаптувала! — Де-інде прирікла якійсь вдові, що через цілий рік годуватиме її діти; десь знову, намагаючись прибрати на добротливому своєму обличчі суворого вигляду, погрожувала гарненькій дівчинці в блискучому намисті, що одмовить їй роботи, коли, як до цього часу, вона думатиме більше за приоздоблення себе різним намистям та перснями, ніж за ретельне навчання гаптарству.

Говорячи все оце, вона до того ще й сплачувала робітницям їхній денний заробіток, зраховуючи надзвичай зручно та вправно аси й сестерці, а ті, відходячи, цілували по-панібратському її в обличчя, або, низенько вклонившись і перейшовши мовчки попередньою кімнатою, зникали одна по одній за дверима, що відчинялися на вулицю.

Кільканадцять уже років так діяльно та кмітливо керувала Сара своєю гаптарською майстернею, і достатки, що малися в її родині, походили переважно з цієї її працьовитости та обачности. Сімеон, колишній митець у шліхуванні й вправлянні коштовного каміння, давно вже занедбав своєї роботи й заробітків, заглибившись майже цілком у читання та розваження над потрібно святими книжками, що містили в собі історію народу, законодавство й виклад Ізраєлевої віри. Бож лише його тіло перебувало в цьому стінні, душа ж повсякчас одлітала ген — далеко на схід до міста Ябуе, куди, по страшних та остаточних поразках Ізраєля, подалися найзнакомитіші визнавці його, що, всупереч всілякій імовірності, нараджувалися там над заходами щодо збереження племінної та релігійної окромішности єврейського народу. І зараз також, коли Сара гасила лампи в кімнаті робітниць, а потім, одчиняючи скрині, старанно ховала туди тільки-йно докінчені роботи та зі щасливим усміхом на вустах, подумки

зраховувала скількість коштовного краму, що лежав уже по скринях, Сімеон урочистішим трохи, ніж звичайно, голосом та з щоразу більшим запалом говорив Горієві:

— З кожної літери святих наших книжок можна витягти кіш приписів, що до їхнього виконання муситиме братися кожен щирий син Ізраеля. Таке є завдання Beth - dinu, мудрого зібрання, що нараджується над нашою майбутністю в Ябуе. Так, Горіє! з кожної літери кіш приписів! І вони - ото, як мур непорушний, відгородять з усіх усюдів Ізраеля від чужих народів. Хай кожний вчинок свій dokonує інакше і кожную годину свого життя збуває інакше, ніж сини чужих народів, і не змішається він тоді з ними й не потопне посеред них, як марна крапля в неосяжному океані. З кожної літери кіш приписів! А коди хтобудь єдиного з тих приписів, щонайдрібнішого може, не захоче виконати, проклін на того! проклін суворий, невблаганний, що з - помежи живих його виключає, а тіло й душу віддає на поталу янголів смерти та помсти! Доконання цієї справи і є завдання Betg - dinu, що засідає в Ябуе... Тому ото й моя душа перебуває частіш там, ніж тут...

Горій повільно хитав головою, вкритою русявим, просивим уже волоссям, а на його білому, у дрібні зморшки зореному обличчі малювався лагідний смуток. З - переходом він простяг догори вказівний палець і почав принишклим голосом:

— Коли якийсь поганин прийшов до Гіллеля, прохаючи його, щоб з'яснив йому Ізраєлеву віру, Гіллель відповів: „не роби поблизькому твоєму того, чого не хочеш, щоб тобі роблено“. А нашим мудрецям в Ябуе задля пояснень нашої віри незабаром уже й цілих років не вистачатиме...

— Не роби поблизькому твоєму того, чого не хочеш, щоб тобі роблено! — з гіркою переказав Сімеон. — О Горіє! Горіє! А як же ж ото з нами чужі народи чинили!

— Грішні вони є — це запевне, — відповів Горій, — але Гіллель казав не раз також: „не осуджуй поблизького свого, доки не зважиш, що саме керувало його серцем та думкою“!

— Поблизького! — вигукнув Сімеон. — Нехай цього менту правиця споконвічного порохом на порох розсипле кістки мої, якщо я колибудь найменую грека чи римлянина своїм поблизьким!

Лагідний Горій жвавим проте рухом підвівся зі стільчака.

— О, Сімеоне, — скрикнув він, — нехай уста синів наших ніколи не перекажуть вдруге слів, що ти - йно сказав!

— Вуста й серця наших синів, — уже майже скрикнув Сімеон, — з покоління в покоління передаватимуть їх; але, далєбі, Горіє, м'якосердна Гіллелева наука провадить тебе й таких, як ти, впрост до перекинництва!

Горій раптом зашарівся й тремтячими вустами прошепотів:

— Перекинчицтво!.. Я, я... до перекинчицтва!..

Та небавом, вірний своїм засадам, стримав гнів, поблажливо всміхнувся і, беручи розгніваного приятеля за руку та зближуючи своє обличчя до спаленілих його лиць, прошепотів:

— Сімеоне! за батька нашої божниці обрав тебе нарід... а Гіллель говорив: „той, хто дозволяє гнівові стиснути себе за серце, не може повчати людей“.

Сімеон насупив похмуро кострубаті брови над палкими очима і, сівши, засунув руки в гушчину чорного, кучерявого, з сивизною волосся. В ту ж хвилину Сара, що призвичаїлася вже була до спірок та сутичок обох приятелів, але ніколи не брала в них жадної участі, гучним і веселим голосом поклика свою родину вечеряти. Посеред кімнати стояв довгий стіл, з гладенько вигемблюваною кипарисного дерева дошкою, щедро позаставлюваний мисками й глеками, де було печиво, гарбузи, зварені в молоці, риба, добре засмажена цибулею, пряники, випечені з маку та меду, легенькі й дешеві сорти вин. Усе це їство свідчило також за сполучені з господарською ощадністю вжитки, що малися в домі. За якимсь часом кілька чоловіка, за веселого світла ламп та з гомоном приятельської гутірки, посідало за цей стіл. Таж

заледве, по проказаній Сімеоном молитві, руки бесідників простяглися до мисок та глеків, двері, що виходили на вулицю, відчинилися, і до хати ввійшла Міртала. Її появу привітав голосний погук трьох дівчат, приязний Горіїв усміх, цікавий, хоча й несміливий, погляд двох юнаків та пестливе прицмокання пухких Сариних уст. Але вона розкидливо й мовчазно, ні на кого не споглянувши, швидко перейшла велику кімнату, зупинилася перед Сарою та, поклавши обидві руки їй на плечі, нахилилася до неї й щось довго шепотіла їй на вухо. Сара, слухаючи, дивилася на все око, видавала уривчасті поклики, блідла й зашарювалась навперемінки; вже аж коли дівчина перестала шепотіти їй до вуха й випросталася, вона сплеснула в пухкі долоні, зірвалася з стільчака і, простягаючи до присутніх руки, крикнула:

— Чуєте! чуєте! що ця дівчина мені сказала! Ох! що вона мені сказала! Йонатан прийшов! Йонатан перебуває в оселі свого батька Менохіма! Йонатан, що пішов був туди... разом... із моїм Енохом...

Енох — це був той її син перворідний, що поліг трупом на бойовім полі... там! Зачувши за Йонатанів поворот, жінка згадала тільки за свого перворідного сина і, затуливши долонями обличчя, ревне зайшлася слізьми. Але оголошена нею звістка зробила на всіх присутніх велике й різноманітне вражіння і Сімеон швидко встав і вимовив стиха:

— Йонатан... товариш мого Еноха!

І в його хмурних очах заблисла слізина, ніби коротка чоловіча відповідь на довгий жіночий плач Сари. Натомість блакитні, лагідні Горієві очі засвітили іскрами:

— Йонатан! лагідне хлоп'я, що його перетворило в лева кохання до рідного краю!

Обидва юнаки підвелися і з пекучими обличчями зблизилися до Міртали; позіскакували також із своїх сидінь дівчата і, побренькуючи дзвіночками, що прикрашували їхні сандалки, оточили свою перевісницю вінком рук і закидали її безліччю щебетливих запитів. Сара, плачучи ще, теж ставила Мірталі безладні запити. Молоді хлопці скрикували:

— Хочемо побачити його! Бажаємо його почути!

Гордій, дарма що був літнього вже віку, жвавий, таж іноді трохи наївний з-за своєї лагідности, втручав також і свого слова до жіночого й хлоп'ячого щебетання. Гомін не тільки що не стихав, але збільшився ще, аж доки нетерплячий Сімеон не скрикнув суворим і наказовим голосом:

— Замовкніть! Жінки, постуляйте балакучі уста! Хлопці, відступіться набік! Ваші язики подібні до млинів, а голови — до порожнього поля, що з нього вітер цікавості змітає зерна розуму!..

Голосу батька родини, цього суворого голосу, що не знав ні ласки, ані сміху, услухнули всі.

Серед загальної мовчанки Сімеон запитав у Міртали, з чим вона прийшла й чого бажала. Зашарівшись, мов огнем зсипана, спустивши очі, бо ніколи ще не насмілювалася вона спозирнути в Сімеонове обличчя, Міртала розповіла про своє доручення. Сімеон, подумавши якусь хвилинку, звернувся до дружини :

— Сара, дай дівчинці все, що маєш в своєму домі найсмачнішого та найпоживнішого... Налий у глек найліпшого вина, вийми зі скрині найм'якшу постіль... Нехай підкріпиться й спочине оборонець Сіону... Енохів товариш.

Потім до Міртали :

— Скажи тому, що сьогодні станув край вашого порогу (нехай боже благословенство товаришує в дорозі кожному його крокові й кожній хвилині його життя), що позавтрьому, негайно по захід сонця, скликані будуть до божниці Моаде-Ель святі збори щокращих членів kehili (громади), де бойовник і мандрівник розповість за свої бої й мандрівки. А зараз візьми те, що до рук твоїх вкладе Сара, та й іди в спокої!

Невбарзі Міртала вже повернула до батьківської оселі і, ставлячи на столі миски й дзбани, що ними Сара обділила не лише її, але й котрусь із своїх дочок, usługувала двом чоловікам, що поринули в мовчазній задумі. По перших вибухах привітань, по перших коротких та уривчастих визнаннях, Йонатан змовк. На ньому позначалася

велика втома, що не дозволяла на довгі розмови, але ж і думкам не перешкоджала й надалі змучувати змучену вже голову. Він уважно, вперто роздивлявся по всіх кутках малої кімнатки й позначалося, що спомини дитинства та перших молодощів ринули струменями до його пам'яті, що в його серці змагалися за першенство дві, цілком не подібні до себе, минувшини. Менохім мовчав також і вдивлявся в прибраного сина чуло та разом і збентежливо. Міртала подала їм миску з водою, що в ній вони вимили собі руки, а потім миску з наїдками та глеки, що з них до глиняних чарок налили вони собі вина. Йонатан занедбав розглядання по кімнаті й почав зорити очима кожного її поруху. Зараз, коли вона трохи відійшла після перебутих цього вечора хвилювань та запопадливо й тихо вешталася біля столу, той, хто знав її раніш, міг би спостерегти в ній деякі витончені зміни, що отжеж надавали їй подоби, дивно якось з її оточенням неузгідненої. Нещодавно кожний ще відразу впізнав би в ній єврейку, мешканку єврейської Затибрянської дільниці; тепер же в її рухах, постаті, навіть у виразі її обличчя було щось неспостережне, від чого дхнуло якимсь іншим світом, немов луною далекої якоїсь музики. Її вогнисте волосся, що сплутувалося раніш в неборну гущину й важким вінком оповивало голову, тепер спадало їй на шию й плечі у єдвобистих, хвилястих кучерях. Споловіла її сукня

укладалася в нерухомі збори, в мальовничі вузли оплітався навколо її стану вишиваний у яскраві пальми пас; і коли вона, струнка й легка, тихим кроком проходячи через кімнату, несла в піднятій руці дзбан з червоної глини, то навдивовижу подібна була до тих дівочих грецьких та римських постатів, що, вибиті з мармуру, залюднювали римські майдани й кружганки. І як всередині спокійних і білих статуй горить, немов схоронений там, огонь пристрасти, джерело їхніх чар і принади, так на блідавому, мовчазному її обличчі грали й миготіли блискавки близької бурі почуття. І як очі статуй, нерухомо ніби затоплені у безкраї, так і її очі, глибокі й задумані, попри все, що її оточувало, вдивлялися кудись ген далеко...

Йонатан їв мало. Довгі злидні відзвичаїли його від сутого споживання їжи. Але, підносячи до вуст червону чару з вином, притримував її коло блідих губів і блискучим, з-посеред темних синців, що оточували повіки, поглядом безнастанно зорив Мірталу. По вечері, коли вона відчинила вузькі, непомітні майже дверки й зникла на темних сходах, що провадили до горішньої кімнати, що мала бути за помешкання для Йонатана, він звернувся до Менохіма, що все поринав у задумі.

— В дівчинці, — сказав він, — вчувається щось чуже... Рим дхне від неї.

Менохім відповів:

— Вона добра, слухняна й працювита. Ніколи через неї не заплакали мої очі. Сара вважає її за найліпшу свою робітницю. Вона буде тобі за вірне подружжя, за жінку, що збудує домове огнище задля свого чоловіка.

По хвилевій мовчанці Йонатан сказав, встаючи:

— Скажіть їй, батьку, щоб не відходила звідси нікуди. Вона моя. Не залишу її тут за щонайбільші скарби світу. Минули дні крові й поневіряння. Прагну дня радості. Міртала стане мені за дружину, і я поведу її до Галлії, щоб стала там за оздобу мого життя.

Небавом потім тихо й темно сталося у Менохимовій хатині. На терасі, за трикутною прибудівлею, що містила в собі горішню кімнатку, закритий стіною перед поглядами тих, що вранці могли проходити вулицею, Йонатан лежав на м'якій, присланій йому від Сари постелі та, звернений обличчям до нічного неба, широко розплющеними очима вдивлявся в зірки. Вуста йому часом порушувалися, неначе молився він або з кимсь невидимим розмовляв. Раз трохи голосніше вимовив:

— Батьку світів! Навіщо ти нас покинув?

Саме в цей мент тихо відчинилися хатні двері й у нічну темряву висунулася з них тендітна жіноча постать. Великий камінь лежав поблизу порогу; сіла на ньому, вдихнула в груди теплого повітря, відсвіженого подувами вітру, але обличчя до неба

не звела, навпаки — схилила його низько й затулила долонями:

— Бідний він, бідний! Бідні вони! — шепотіла.

Думала про Йонагана й Сару, що побивалася за забитим сином, про похмурого Сімеона, лагідного Горія, про двох юнаків, що сьогодні, на звістку за прибуття оборонця Сіону, мали такі схвильовані обличчя та замружені слізьми очі.

— Бідний він! — переказувала: — зчорнілий із злиднів, із збілілими вустами. Бідні вони всі, смутком, убозством та гнівом змордовані! бідні ми всі!

Підвела сумне обличчя й остовпіла, вдивляючись у пільму простороні, і, немов під дотиком якогось спомину, здригнулася.

— Сказав: „Приходь завтра до кружганку“. А я... не прийду! О, Артемідоре!

IV

— Артемідоре! Артемідоре! Куди так поспішаєш? І так самотньо, в товаристві лише одного свого Гелія! Де ж поділися веселі твої приятелі? Чи не облишили тебе твої учні та приклонники?

Так озвався гомінкий і пискучий, хоча й оздоблений виборною вимовою великопанського світу, жіночий голосок.

Було це на вулиці, що, звиваючись з-під Остійської брами, спускалася Авентінською похилістю до високої Германікової арки та до річної

смуги, що проблискувала поза нею. На річці виднів з - під арки міст, що сполучав Авентін з Янікульським пригорком, де, у його стіп, низько при землі сіріла й коमाшилася єврейська діляниця. Довгий ряд чудових будинків і крамниць з товарами відділяв цю вулицю від рибного базару, звідкіля аж сюди разом з подувами вітру долітали гамори й смороди. Це була ще гарна вулиця, заслана свічадом ствердлої лави та немов охоплена двома коштовними чепрагами Остійської брами і Германікової арки, з базальтовими хідниками, що роїлися від заможно зодягнених переходнів; проте почувалася вже й тут близина вбогих, торговельних, тісних і смердючих частин міста. З - під високого склепіння Остійської брами виринуло на вулицю товариство, складене з кількох гарно зодягнених і напахощених чоловіків, а на чолі їх, цвидше б сказати, бігла, ніж ішла, жвава й зграбна Кая Марція, силкуючись наздогнати стрункого чоловіка в білій туніці, що йшов у супроводі лише одного молоденького хлопчика, зодягненого в грецькій хітон. Посеред ulиці кілька носіїв несло порожні ноші, що вбирали очі красою своїх оздоб. Кая Марція вважала за краще ходити містом пішки, бо таким робом малася спроможність затримуватися побіля всіх брам та кружганків, попід усіма арками й аркадами міста, щоб придивлятися, слухати, підслуховувати, ловити дорогою знайомих і незнайомих, приваблювати й потягати

до себе порожньою, та веселою балаканиною й принадою досить гарних ще очей молодих і немолодих сновигалів, що чимало їх збувало свій вільний від одвідин, бенкетів та лазень час на вільному повітрі та на безглуздому оббиванню коштовних міських бруків. Сьогодні Кая мала на собі багато нашити в гаптовані пасмужки сукню й безліч бурштинів на піввідкритих грудях і раменах, у вухах і волоссі, що, руде кілька день тому, сьогодні раптом зробилося воно чорне. Чорні кучері пасували далеко більше за руді їй до обличчя, і коли Артемідор, на поклик свого імені, затримався посеред хідника, він побачив перед себе цілком пристойну ще, надзвичайно жваву жінку, що поблискувала спокусливими очима й вимахувала білими, у блискучому дорогому перстенні руками. Від чоловіків, що обступали її, повійнуло на нього міцними пахощами парфумів. Завиті, виряджені у барвисті строї, з блідими, вимореними, півмаркітними, піврозбещеними обличчями, вони привітали його хором увічливих, веселих вигуків. Котрийсь з - проміж них почав промовляти віршами, але Кая, тримаючи в одній руці срібного ланцюжка, що на ньому вона волочила з собою завжденного свого песика, другу, в панібратському рухові, поклала на художникове плече.

— Куди, маестро, за цього часу й у цьому місці ?

— Час і місце однаковісінькі й для мене й для тебе, пані,— сміючись одповів маляр,

— Заклинаюся Діяною, що в її храмі збула я сьогоднішній ранок, ти ухилився від відповіді. Хочу знати, куди прямуєш?

— До Янікулу, до цісарського садку...

— За годину сонце буде вже у своєму заході. Чи маєш замір походеньки справляти за нічних потімків?

— Я маю намір малювати ніч, що западає над квітами, як нещадна старість западає над жіночими лицами...

Каїне товариство пирскнуло сміхом; хтось з-поміж нього знову підхопив віршами злосливий художників дотеп, Кая також засміялася.

— Отож зачепив і мене! — скрикнула вона. — Дарма, на тебе не гнівитимуся, бо ти найкращий юнак у Римі та до того й музи помщалися б на мені, коли б я тобі щось злого заподіяла. Чому ти сьогодні в такій самотині? Гелій — чудове хлоп'я, але його товариства не може тобі вистачити. Ходім з нами. Біля Остійської брами ми спіткали продавця, що почаствував нас замороженим молоком і виборними пиріжками з начинкою з пташачої печінки. А зараз ми йдемо до храму Юнони, де я задля певної мети маю завісити злите з золота й оздоблене найкращим з-поміж моїх смарагдів серце. Це буде гідна пожертва богині, що до неї я почуваю особливу побожність. Потім, Артемідоре, я сяду до своїх ношів і скажу нести себе на Марсове поле, бо аж паленію з цікавості

побачити приготування, що вже там розпочато до Аполонських ігрищ. Ходімо з нами!

Артемідорова веселість почала переходити в нудьгу. Розкидливий, він поглядав кудись убік мосту, і недбало відповів:

— Ні, пані; я шукаю сьогодні самоти, а поза-стаючись з тобою, опинився б у товаристві цілого Риму.

— Знову зачепив мене, непоправний! Не вперше вже даєш мені до зрозуміння, що я обмовниця. Розповім тобі за це кілька відомостей, що напевне засмутять тебе так само, як мене потішать позавтрішні ігрища. Чи ти хоч за ці ігрища будь-що знаєш? На Марсовім полі побачимо троянські танки; так, троянські танки, що виконуватимуться квітом нашої молоді, на чолі з самим щонайчудовшим Титом. Умираю з цікавості й лечу, щоб побачити, як будують трибуни й ложі... Здається, для Береніки та її двору вибудується окрему ложу... Кажуть, що по закінченні ігрищ Береніка покладе лавровий вінок на Титову голову й саме того часу оголоситься прилюдно за одружіння майбутнього цісаря з... єврейкою. Чи ми дійсно дочекаємося того, що наші цісарі одружуватимуться з жінками сходу... Але за все це — ані тель. Богам все дозволено... Я дивитимуся на ігрища з Цестієвої ложі...

— Забуваєш, шановна, що ти прирікла мені помсту, — впав їй у річ Артемідор.

Вона заледве могла собі пригадати, про що говорила перед хвилиною до сього часу.

— Так, заклинаюся мстивою Юноною! — вибухаючи сміхом, скрикнула вона. — Ти допікав мені сьогодні старістю та обмовництвом, отже мушу й я тобі навзаєм туги завдати.

Сп'ялася навшпиньки та, тримаючи весь час руку на художниковім плечі, почала таємниче шепотіти :

— Нехай твої друзі мають на острозі. Недобрі вітри повівають над Гельвідіевою й Фанііною домівкою та над головою отого старого буркуна Музонія, що його — нехай я згину, коли знаю, з якої рації — йменують філософом, бо лише дурниці витівати є його призначення. Якщо претор не вирішить Карової та Аргентарііної справи так, як це подобатиметься Доміціянові... не ручуся, чи кінець цього місяця побачить ще його в Римі... Я довідалася за це від Цестія, що про все знає... Цісарський син!.. Кар мається за улюбленця цісарського сина! Чи твій претор зшаленів, що повсякчас опинається тим, що в своїх руках тримають земні блискавки? Музоній знову випідавав щось прилюдно за стародавніх диктаторів, що коли- йно, лише були непотрібні, складали свою владу до рук народу, що він їх нею наділив. Всі зрозуміли, до кого саме поціляв Музоній. Він та Діонис з Прузії й багато ще інших дурбасів гадають, що своїми криками зметуть з палатинського

палацу Августових наступників. Твої приятелі є ніби купка шаленців...

Тут вона зіпнулася ще вище навшпиньки й тихше ще прошепотіла:

— На Веспасіановому столі давно вже лежить едикт, що засуджує на вигнання всіх ваших філософів, бо під їхніми тогами приховуються Манлії та Брути. Добрий цісар вагається ще з його підписом, але... кожна нагода... А що? Чи не помстилася я на тобі? Чудове обличчя сина муз спохмурніло, як бурхлива ніч!..

Дійсно, як ніч спохмурніло Артемідорове обличчя, що хвилинку якусь перед цим недбало ще сміялося й мало в собі вираз жартівливої нетерплячки.

— Гідна Кає! — обізвався з товариства балакучої жінки отой самий, що перед цим промовляв віршами. — Коли ти хочеш побачити сьогодні за денного ще світла Марсове поле...

— Але ж хочу, Марціале, палаю з цього хотіння... Слушно нагадав, Марціале, спізнюся напевне... До побачення, Артемідоре! Чи чував ти, що другого дня по троянських іграшках цісар улаштує великий бенкет для народу?.. Вино литиметься струменями... щонайліпше м'ясиво, силастрибунів та акробатів, вистава диковинних речей на форумі... Нарід обжиратиметься та потішатиметься... До побачення, Артемідоре! Не знаєш ти, певне, також і про те, що Доміціяна не

наставлено за отамана над військом, що вирушає супроти Аланів і що він аж скаженіє з цього неталану... втішається тільки Лонгиною, вкраденою у Ламії... Дивота над дивотами! Ламія замість щоб впадати в розпач по тій зрадниці, поринув у оргії, де його до цього часу ніколи й не бачили... До побачення, Артемідоре! А чи чував ти за жінку з Луканії, що повила дитину з чотирма головами? Погане знамено! Гірше ще за вогнисту кулю, що, кажуть, спала над Веями...

— Кає Марціє! — перехопив їй мову найнетерплячіший з її приятелів, поет Марціал. — Стули на хвилинку свої вуста й сідай нарешті до ношів, якщо не хочеш стягнути на себе Юноного гніву, що не зложила ти їй своєї жертви у приріченім дню.

— Нехай рятують мене боги від такого лихого вчинку, — закричала жінка, і на обличчі їй завиднів правдивий жах; притьма, тягнучи за собою своє кудлате цуцня, поспішила вона нарешті до своїх ношів і наказала носіям нести себе до Юноного храму, що зносився на АVENTINському схилі; за ношами, єхидкувато всміхаючись або весело розмовляючи, покvapно пішли витворно позачісувані та стрійно зодягнені ледарі.

Каїни ноші розминалися дорогою з силою інших ношів, а наглядці з кожними ступав у слід більший чи менший почот, що складався з людей різного віку, стану та одягу, що всі вони через отой свій супровід складали шану чи доказ

приятни тому, кого несено в ношах. А втім, як звичайно о - захід, сонця, рух римськими вулицями починав угамовуватися, бо більшість мешканців міста перебувала вже по своїх домівках і засідала до найголовнішої денної поживи. Заморожене молоко й паштет з пташачих печінок, що Кая Марція нашвидку спожила коло Остійської брами, малися за *grandium* (підвечірок), що по ньому чекала ще десь на неї достатня або й розкішна соєпа або вечєря. Сьогодні, зрештою, не могла вже вона побачити роблених на Марсовому полі приготовань до троянських іграш, бо вечоріло надто швидко, а її ноші в завороті до Юнонського храму затрималися ще раз, і з - за піднесеної запони вихилилася приоздоблена в бурштин жіноча голівка та, прикликавши якогось мимоходня, зайшла з ним у довгу гутірку.

В золотих і рожевих відблисках поблизького вечору, в припишклих гаморах рибного базару та єврейської діляниці, що комашилася за річкою, наприкінці вулиці, що починалася з - під Остійської брами й була під цей час уже майже порожня, Артемідор затримався й стояв, спираючись плечима на вирізьблені карнизи Германікової арки, повернувшись обличчям до міста, де вгорі, в напрочуд чистому й прозорому повітрі, позапалюване світло, здавалося, змагається з прозорими тінями. Неоподаль під темним склепінням арки затримався також і мовчки стояв Гелій, молоденький

Артемідорів служник з грецькими рисами, довгим едвабним волоссям та проникливими очима, одне з тих гарних, старанно учених, тямучих та спритних хлоп'ят, що мусив у своєму домі мати щокожний вибагливий римлянин і що виконували в своїх панів обов'язки підчашників, декляматорів, часом блазнів або шпигунців, частіш повірників, послів, коханих і пещених улюбленців дому.

Гелій, слугуючи в Артемідора, ні блазнем ані шпигуном бути не міг, але при столі, в невеличкій та виборній художниковій ідальні гойдав у своїх руках на зразок лебедя зроблену амфору, і коли зі срібного її дзьоба лилося в рубини кришталевої чари сорентське або фабонійське вино, він сполучав свій срібний голос із тихим дзюркотінням рідини, напів деклямуючи, напів виспівуючи грецьких поезій. Не раз також, протягом уже кількох років, служив він своєму панові, що провадив вільне й бучне життя славетного артиста, за повірника й посла в любовних пригодах, і ніхто краще за нього не вмів покрийки віддати обпечатаної воском таблички молоденькій дружині багатого старигана, ніхто пильніше та зручніше не стеріг будинку, де його пан збував приємні години своїх зальотів. Він добре знав, що малося бути тоді, коли художник, зручно випорснувши від своїх приятелів і прихильників та подаючись у самотню прохідку, лише-йно самому йому говорив: „ходім разком, Геліє!“

Проте, в цій частині міста йому ніколи ще не траплялося бути з своїм паном. Невже Артемідор справді прямував до цісарського саду, що його густа прозелень вкривала частину Янікульського пригорку? Бути може, що там чекає на нього багата Фульвія, занедбана вже буде тому рік, та що вона й до цього часу не занехаяла сподіванок на його до себе вороття, або танцюристка Хігарія, ця андалузка з вулканічними очима, що недавно її портрет у любашно зігнутій в танку позі, з розмаяним волоссям та цитрою в знесеній руці він намалював сам на стінню своєї спочивальні? Хто ж, зрештою, може відгадати, з ким побачитися, якої приємности зажити заміряє в садку, що вже в темряву западає, той, що його вуста такі свіжі й так часто сміються, що його серце гореніє наперемінку то з величної краси мистецтва, то з чарів земних палких розкошувань. Але чому ж він стоїть у затінку величної арки та, без жадного й сліду посміху на задуманому своєму обличчі, забув, здається, за мету своєї виправи?

За мету його прохідки не був, мабуть, цісарський садок, як він сказав за це жінці, що докучала йому настирливими запитаннями. До полудня збув він сьогодні свій час на Авентінському кружганкові, докінчивши прикрашувати його квітчастою гірляндою, та з улюбленням і запалом викінчив постать Ерати, музи легкої та любовної поезії,

огорнену в плющі, з золотою лірою в руках. Не зважаючи на запал і насолоду, що проймався він з білого, зродженого з - під його пензля обличчя богининого, погляд йому час-від-часу спадав на-діл і блукав серед кружганкових колон. Поперший ото раз за свого життя не спостеріг він когось, кого прагнув побачити; поперший раз хтось, кого закликав до себе, не надходив. Не при звичасний до заперечень та неповоджень, він нетерпеливився, і було щось дитиняче в гнівливому його рухові, коли він шпурнув палету й пензель на руки своїх учнів, а гарячечервоні свої губи закопили у погордливому виразі. Раніш ніж звичне зацурав він своєї роботи та в оточенні чималого почоту, що збільшувався чим-дальш дорогою, подався він до лазень, де довго й завзято живав приємностей плавання в мармуровій, виповненій зимною водою водоймі, а потім у *Elaeotherium*, чи в перфумовій залі, супроти свого звичаю, грубіянськи налаяв послугача, що немов би то забагато намастив його пахучими рідинами. Він гидував з моди залишнього напахання пахощами й до цієї залі заходив лише, щоб надати трішки фіялкового запаху своєму чорному волоссі. Цього разу, не спостерігшись з-за свого розгублення, він дозволив служникові вжити забагато пахощів, і тому, виходячи з лазні, всіх, хто зачіпав його на *Ambulatio*, подвірку до прохідки, приятельськими привітаннями, він позакидував стрілами злісних

дотепів. До Цестія, що посварився з жінкою й що власне його кружганок розмальовував він за великі гроші, коли той з висот своїх багатств та високого двірського становища привітав його величним рухом, він закричав:

— Як же ведеться поважаній Флавії, дружині знакомитого Цестія? З часу, коли юдейські чи халдейські боги почали її зацікавлювати, Рим заперестав її бачити.

До Кара, найближчого приятеля котрогось із цісарських синів, він гукнув:

— Ти ще молодий, Каре, а смердиш пахощами, як стара зальотниця!

З багатого ледаря Селла, що бавився в поезію та скуповування мистецьких речей, він жартував:

— Чи зучора, Стеле, склав ти хоча кілька дотепних рядків? А Аксій, отой перекупець з Субури, чи знову обдурив тебе, вмовивши взяти вироби щоостаннішого партача за геніяльні твори Мірона чи Праксітеля й продаючи їх тобі за чималі гроші?

Ображені знизували плечима, але мовчки ковали злісні художникові причіпки.

— Здається,— вимовив Цестій,— що, після цісаря та його синів, артисти вважаються в Римі за людей, що їм чисто все дозволено. Іншому не минулися б дарма ті зухвальства, що до них він допускається. Але, гудячи цього блазняка, ми образили б муз, що він мається за їхнього вибранця.

— Та обурили б супроти себе всіх, що пропадають в Римі за малярським мистецтвом...— додав Кар.

— За заподіяну йому образу римські жінки зчинили б бунт, як і тоді, коли їм Катон заборонив носити золоті манелі,— оповиваючись у едwabну з широкими рукавами одіж та м'якенько вкладаючись на канапі, докінчив білий, гарний, ледачий Стел.

В преторському домі Артемідор довго розмовляв з Фанією й розповів їй за образу, заподіяну вчора Мірталі гардеробницею, єгиптянкою Хромією. За годину пізніш Хромія, що їй загрожено зниженням на нижчий щабель домашньої обслуги, почала голосно ускаржуватись та пашчекувати, отжеж на це ніхто не зважав, бо важливіші сторово справи заклопотували преторську родину. Напередодні, Гельвідій на бенкеті в Pallatium'i, за цісарським столом гостро посперечався з міністром скарбу Клавдієм етруським, старим сирійцем, відпущенцем, що завдяки облудному й спритному розумові та східньому підслужництву досягнув найвищих двірських посад і, принижений, гнучкий, покірливий, служив уже сьомому підряд цісареві. Поміж цим царедворцем та Гельвідієвим ще батьком, старим і незломним республіканцем, існувала глуха ворожнеча, що, одного разу вибухнувши, закінчилася падінням та загином другого.

До матері й дружини претор майже з поклоном говорив :

— Вибачте мені, що я раз-у-раз баламучу ваш спокій. Я повинен був би примовкнути, коли нищий сирієць, підбармовуючись до Веспасіанової зажерливості на гроші, укладав немилосердні та несправедливі пляни нових податків. Адже відомо, що станеться так, як дораджує цей лис, але ж я — поривчастий і дражливий. Над своєю головою вчуваю Дамоклів меч. Є це справа Кара та Аргентарії. А той, хто не є певний, чи його „завтра“ буде біле чи чорне, за голуба бути не може.

Тепер ще раз слова Каї Марції, якнайкраще, звичайно, про все завідомленої, потвердили ті побоювання, що повні були сьогодні ними Фаніїні очі, коли вона дивилася на стурбоване обличчя свого чоловіка. Артемідор, що, споживши у себе вдома легкий *grandium*, сказав Гелієві, аби йшов укупі з ним, і швидко, весело знову попрямував до Затибрія, зупинився побіля Германікової арки й спохмурнілими очима перебігав по різьбах, що її прикрашували. Різьби ці являли собою січі й перемоги, здобуті одним із щонайкращих та найшляхетніших лицарів римської минувшини. Цієї чистоти й шляхетности, голосної слави й великої популярности в народі заздрих йому Тіберій, цей розумний, та жорстокий державець, що тисячами кривавих жертв зміцнив діло свого попередника Августа. Чи впав Германік, завчасно вмираючи,

жертвою його заздрости та підозрінь? Чи дійсно отрута перетяла йому вполовині чарівну нитку життя? Так за це, коли Артемідор був ще малий хлопчик, розповідала йому мати з жахом на очах; у це він вірив і зараз, дивлячись на різьби, що рясно вкривали величні й повні грації вигиби арки, що стала за пам'ятник великому чоловікові, згубленому так, як загублені, може, будуть у короткому часі ті, що їхні ймення шепотіли йому, хвилинку тому, нерозважні Каїні вуста. Швидко може й Фанія, отак само, як колись Германікова дружина Агріпа, повертаючи з вигнання до далеких країн, зійде тут, у цьому Тибрянському порті, з корабля на римську землю та в руках, що за помсту волатимуть, високо здійме урну з тліном замордованого чоловіка...

Залишила його в ці пори всенька легковажна думка. Ішов був з заміром відшукати Мірталу, що її обличчя й постать будили в ньому глибші й жвавіші почуття, ніж це будь-коли припадало на долю гарної Фульвії, ба навіть чудової, шаленої Хігарії.

Він ішов, щоб знайти її та довідатися від неї, чому не прийшла, коли він сказав їй учора: „приходь“. Але зараз, по розмові з Каєю, що відновила в ньому дізнане в преторському будинкові вражіння, та після гнівливих думок, збуджених при розгляданні різьб, що оздоблювали Германікову арку, гонитва за побаченням, коли, може, й

не любовним, то таким, що своє перводжерело мало в любовному почутті, здалася йому за неможливу. А втім, коли він подивився на рій низьких, темних будиночків єврейської дільниці, коли до його грудей долетіла смердюча задуха, що густою парою оповивала підніжжя Янікульського пригорку, очі йому виповнилися виразом жалю. Швидким рухом вийняв він з-за свого убрання облиту ствердлим воском табличку й золотим стилем (гострячком) писав на ній якусь хвилину, потому поглядом і рухом голови закликав до себе Гелія. Довговолосе хлоп'я, стомлене та знетерплене, прибігло відразу, і ледве Артемідор тихенько почав до нього говорити, зосереджена увага намалювалася на тьмовитому його обличчі. Метким поглядом стежив він рухів свого господаря, що, простягнувши руку, показував йому на єврейську дільницю та на якісь посеред неї напрямки й повороти. Потім подав йому записану табличку.

— Ти бачив її не одного разу в кружганку та в Фаніїному будинкові. Чи впізнаєш її?

Молодий грек хитнув, потверджуючи головою:

— Відшукаєш її?

Той спозирнув задирливо й у насмішкуватому усміхові показав свої сніжні зуби.

— Я чекатиму на тебе вдома. Відповідь принесе мені. Не барись.

Перед Менохімовою хаткою стояла купка молодих дівчат, що, пообіймаючись руками, стиха

таж дуже жваво про щось розмовляли. Це були Сарині дочки, що, прислані сюди матір'ю в допомозі Мірталі на час приготування вечері, позалишалися ще й досі, паленіючи з цікавості побачити Йонатана або принаймні довідатися хоч будь-яких подробиць за цього незвичайного чоловіка й товариша нещасливого їхнього брата. Жовте й блакитне їхнє убрання весело полискувало при останніх проміннях сонця в своєму заході; чорні й руді коси затінювали шиї, що виблискували шкляним намистом; дзвіночки сандалів подзенькували на їхніх ногах, що нетерпляче весь час зрушувалися. Одна тримала срібний, повний вина дзбан; друга завішувала на Мірталиному плечі рясно погаптованого рушника витирати руки, вмивши їх перед і після їжі; третя гладила долонею подружине волосся, жваво розповідаючи за гармидер, що зчинився в їхньому будинку ще зучора. Їхній батько Сімеон були цілком захоплені скликанням на завтра до божниці громади. Мати плакали й сміялися наперемінку, а їм безнастанно наказували допомагати Мірталі приймати дорогого гостя. Вони довго ще щебетали та, позоставивши біля порогу принесені речі, фуркнули як пташки в напрямку Сариного будинку, що був поблизу. Міртала дивилася якийсь час за ними з усміхом, що сплив на її обличчі з їх облич, як раптом, звівши очі в інший бік, вона немов здерев'яніла й остовпілим з подиву поглядом

почала вдивлятися в когось, що стояв по тому боці загородки. Хоч і стоячи в затінку, Гелій звернув би тут на себе увагу кожного, хто б лише його запримітив. Грецькі хітони надибувано тут так само зрідка, як і римські тоги. А він же ще мав на собі хітона з тканини, що своїм кольором нагадувала аметисти, а довге каштанове волосся м'якими хвилями спадало йому аж до стану, отінюючи біле, тендітне дівоче обличчя. Важко було відгадати відразу, до якої він належав статі; але Міртала впізнала його з першого ж погляду. Вона бачила його часто й у кружганку, й у Фаніїному будинку, знала, хто він такий, кому служить і навіть як йому було на ім'я. Здивовання, радість, турбота змінювалися в її обличчі. Молодий грек, тільки-йно Сарині дочки зникли, обачно роздивився навколо та, відриваючись плечима від загороди, що на неї він недбало й на позір ледачо до цього часу спирався, прудко перейшов вузьку й брудну вуличку.

— Нарешті,— почав він,— розлетілися перепілки, що так довго щебетали коло тебе отією вашою дивовижною, бридкою мовою. Адже не міг я при них віддати тобі того, що через мене присилає тобі мій пан, Артемідор.

На його долоні з'явилася записана табличка. Він подав її Мірталі, що жадібно простягла до неї руку та враз і відхопила її. Вона тремтіла, а з її обличчя, здавалося, зникла вся кров аж до останньої краплі.

— Чому відхоплюєш руку? Лякаєшся цим опаритись? — затоплюючи свої цікаві очі у зблідлому дівочому обличчі, з усміхом прошепотів Гелій.— Не лякайся; не спалить тобі руки писання мого пана. Візьми й читай.

Взяла, занурила очі в письмі, й обличчя їй вкрилося виразом болю.

— Не вмію читати латинського письма... — заледве чутно прошепотіла вона.

Не виявляючи здивовання, Гелій запитав:

— Хочеш, щоб я тобі прочитав це?

Помовчавши хвилинку, відповіла благально:

— Прочитай!

Хлопець метким поглядом спозирнув на порожню в той момент вуличку. Вони стояли, зрештою, затулені трохи стіною будинку; він наблизився ще ближче до Міртали й тихцем, швидко прочитав:

„Ти не була сьогодні ані в кружганку, ані в Фаніїному домі. Чи маєш замір не з'являтися перед мої очі вже ніколи? Я погодився б на це, коли б не жалкував чудової перлини, що втопає в калюжі. Завтра, о-захід сонця, чекатиму на тебе коло Германікової арки. Приходь!“

Дочитавши, Гелій подавав їй табличку, та ж вона її не брала. Простягала по неї руку й відхоплювала її. Вмить затулила долонями обличчя.

— Не можу... Не можу!..

Греченя не зрозуміло.

— Вживай латинських чи грецьких слів, бо вашої мови я не розумію. Що мушу переказати своєму панові?

Відтулила обличчя, вхопила Артемідорового листа та з жахом у очах знову віддавала його грекові.

Але він сховав руки в фалдинах хітону.

— Прийдеш? Чому не відповідаєш?

Дивлячись у землю, тихо, замріяно вимовила:

— Хіба ж спрагла сарна може не бігти до дісного джерела? Чи ж не розквітає троянда, коли з-за хмар засвітить сонце?

— Дивно ти це сказала, але я запам'ятаю твою відповідь і що-до-слова перекажу її моєму панові,— сказав Гелій і повільним недбалим кроком, ніби цікавий мимоходень, розглядаючись навколо, пішов геть. Прикінці вулиці він поминув старого єврея у важкому завивалі та зі зореним у зморшки обличчям, так замисленого, що цілком його не спостеріг. Це був Менохім, що повертав додому. Входячи до низенької, маленької своєї хати, він запитав:— А де Йонатан?— На його голос у куті кімнати, з-за кросен, ховаючи щось прудко в убранні, підвелася з долівки Міртала та, наблизившись до названого батька й низко похилившись, притулила до його руки свої спаленілі вуста.

— Йонатан не повернув ще з Горієвого будинку, куди пішов враз по вашому відході.

Коли вона це говорила, голос їй брєнів жалем заблудлої душі, що із своїм блудом, як із життям, не може, проте, розлучитися.

По якійсь годині, сидючи в тіні своїх кросен на глиняній долівці, Міртала затоплювала в Мєнохімовім обличчі свої очі, де, здавалося, скупчилися всєнькі сили її думок та почуття. Скинувши з голови важке завивало, а сивє своє волосся окривши малою округлою шапочкою, що не закривала йому високого, зораного зморшками чола, Мєнохім, при світлі малої лямпи, читав наголос з розкиданих перед ним на столі пергаменових карток. Насупроти, з півтіні вихилялося темне й нужденне, але ж уважне й скупчене Йонатановє обличчя, що сидів на низенькому стільчаку. Понад головами двох цих людей імлився, вилітаючи з лямпи, дим; Мєнохімовє читання розляглося по кімнатці. Те, що він читав, було за виплід думок, мрій та страждань цілого його життя, за утвір, що він у цій хатинці та на узліссі Егерійського гаю писав уже від багатьох років. Жалісні стогони, розпачливі крики, благання, докори й запитання звернені до бога, бунти супроти самого бога, містичні мрії за райську будучину, страшні самовтішення через вергані на ворогів прокльони, фантастичні сні й примари, що привиджували цих ворогів у постатях багатоголових орлів, крилатих коней, що разносять вони по світу безголов'я, морів, що виливають на землю чорні й смердючі води,— все це

складалося на цю похмуру, конвульсійну поему, що була не що інше, як один з тих утворів, що сила їх, під назвою Апокаліпсу, розходилася за тих часів по світу.

Менохім був поет, але такий, що створити його може лише нарід, що змагається з усієї сили своєї проти передчасної смерти, нарід, що тремтить в лихоманці від завданих йому ран, шаленіє в утискові насильства й у цьому своєму шалі снить про раї, потвори, чуда визволення та пекла помсти, що від пригнічень своїх тікає до п'яних конвульсійних прокльонів або до містичної країни екстазу.

Він був поет. Але попри тому він був худорлявий, босий, майже в лахмани зодягнений, з охриплим і писклявим голосом у вузьких, кволих грудях. Зараз, скинувши своє завивало й розв'язавши грубого паса, він зменшився та зщуплів ще більше. І не було в його голосі ані поваги, ані величі співця, ані грімних пророцьких звуків. Коли піднесено читав, а краще — з пам'яті виголошував щонаймогутніший рядок своєї поеми, його босі, що землі не сягали, ступні, коливалися й тріпотіли в повітрі, а худорляві руки чинили порухи, що на їхній вигляд погордливо осміхнувся б найостанніший промовець з того боку Тибру. Він скидався тоді на бідного, нужденного птаха, що конвульсійно тріпоче обдертими з пер крилами. Коли ж рядок був жалісний, благальний, охриплий його голос вибуював і тоншав, худе тіло хиталося в

обидва боки, тремтячі долоні безпорадно доторкалися лоба, очей, обличчя, грудей. Подібний він тоді ставав до дитини, що квилить, скаржиться, простягає до материних грудей безпорадні руки. Та тільки чи шамотався він, чи квивив, чи конвульсійно тріпав у повітрі босими ногами, чи вустам, що, зазвичай, мали лагідний зарис, надавав смішного виразу зненависти або загрози,— на знесеному високо догори його чолі тисячні зморшки виписували безліч омріяних марінь, в очах полумнів огонь невимовної чулості, а зборчатими, жовтими, тремтячими лицями час від часу поволі спливала велика, під тьмяним світлом лямпи блиска сльозина.

Найостанніший промовець з того боку Тибру, дивлячись і слухаючи цього поета, посміхнувся б з погордою. Але Йонатанові груди дихали голосно та похапливо, зчорнілі, червоними рубцями позначені, долоні часто шукали батьківських колін, куди опадало пекуче з зворушення чоло.

Міртала висунулася також під світло лямпи й сиділа вже не біля своїх кросен, а коло стіни поблизу них. Потуга думки, що глибоко щось розважала, малювалася в її замружених слізьми блискучих і в Менохіма, мов у веселку, затоплених очах.

— Ім'я ваше, батьку, славетне й почитне буде серед Ізраелю... — скликнув Йонатан.

Менохім заперечливо похитав головою.

— Ім'я моє! — відповів. — Ні, Йонатане! Єдине перед тебе відслонив я свою душу та й на твої вуста покладаю я печать таємниці. Бо що я таке є? Невідомий, вбогий, погорджуваний. Хто ж мене захоче слухати? Я ж хочу, щоб кожне моє слово було задля Ізраеля краплею укоїння та списом оборони. Тому зречуся слави свого твору, оголошу людям, що він є спадщина славетного нашого Ездри, що колись, по визволенні з менш тяжкої за нашу неволю, відбудував був Сіонську божницю. Великому літописцеві, пророкові правдних часів, мерщій йнятиме віри й швидше запалятися буде на духові нарід від його пісень, ніж коли б він знав...

— Зречетеся отже всілякої слави з твору, що був за працю цілого вашого життя?

— Не жадоба слави водила рукою й моїм серцем, — відказав Менохім, а за хвилинку зі схиленим обличчям, складеними долонями та ритмічно похитуючи станом, почав говорити покірливим, благальним голосом, немов молитву вичитуючи: — Оберни мене, споконвічний, на тінь, що зникає, на полум'я, що дотліває, на нікчемну піщану зернину. Хай стану я, споконвічний, повіом вітру, що пролітає, засохлим листям, що вганяє вітер по порожніх ланах, хай зникну я й розвіюся, як біла імла в соняшному промінні, як сіра курява під копитом їздця... Нехай — о споконвічний! — імення мого з роду в рід не вимовляють жадні людські

вуста, й на могилі моїй хай бур'яни переплітаються з колючими реп'яхами; але ж з душі моєї до душі народу мого перенеси хоч єдину іскринку надії, з пісні моєї вчини для нього довшим хоч на єдину хвилинку його існування, з праці моєї обітри йому з ока хоча єдину сльозинку скорботи...

Дрібні дівочі рученята простяглися з потімку й сягнули до спущеної на одіж Менохімової руки. Мірталина постава була покірлива. Зрозуміла все. Простягла руки й вже, вже, обік Йонатана, припасти мала до його ступнів; та вмить — шарпнулася знову в затінок і невpokійно притисла обидві руки до грудей, там, де захована за одежею лежала тоненька табличка, виповнена Артемідоровим письмом; водночас тихо прошепотіла:

— Назвав мене перлиною, що тоне в калюжі... Клейнод найдорожчий є душа мого батька!

Нагло підскочила, з блискавичною швидкістю станула проміж Йонатаном і дверима та, зриваючи з себе свого легкого паса, розгорнула його широко, як плахту, що нею хотіла буцім окритися. В широко розплющених її очах позначився жах. Також струснувся з жаху й Менохім, що, сидячи обличчям до дверей, так само, як і Міртала, побачив у тихенько відчинених знадвору дверях вкриту рудим волоссям голову й жовте, з маленькими блискучими очима обличчя, що прудко й цікаво розглядалося по кімнаті. Йонатан, сидячи плечима до дверей, не бачив нічого.

— Сон твій, Сіласе, мусить бути неспокійний, коли за нічної доби заглядаєш ти до чужих хат,— з лагідним кепкуванням сказав Менохім.

Сілас не відходив, а просував лише весь час у відчинені до хати двері свою голову.

— Ти також чуєш, Монобазова ганчірко, а твоя дівчина показує тобі кумедіантських штук із своїм пасом. Та ще й гостя маєте; я бачив його, як він повертав із Горієвого будинку. Мені здалося, що це заможанин із далеких країв, і я прийшов привітати його.

Менохімове обличчя сполотніло. В своїй руці він корчево стискав одіж Йонатана, що зробив поривчастий рух, ніби мав замір встати й на явку датися. Але тієї ж хвилини в малій кімнатці розлігся дзвінкий, срібний, веселий вибух сміху. Міртала, прудкими руками весь час маючи та хилитачу в повітрі м'якою, що зблискувала рясним гаптуванням, тканиною, голосно й невимушено сміючись, вигукувала:

— Заможанин здалеку! О, Сіласе ото ж бо не впізнав ти Юди, Горієвого сина, що прийшов сьогодні, щоб своєю розмовою розважити старого Менохіма? То ж не впізнав ти Горієвого сина, що його волосся скидається до крукового крила? Йди до того едоміта, що живе на Авентіні й лікує хворі людські очі. Йди, Сіласе, до едомітського лікаря, бо коли-но спізнишся, осліпнеш так, що вже й до свого улюбленого шинку не потрапиш...

Вміру того як говорила, піднесений її голос починав слабнути. 'Та в Сіласа' не було тендітного слуху, і він, проказавши якогось грубіянського прокльону, сховав свою голову за дверима, що з гуркотом за ним зачинилися. За дверима чекав на нього гурток людей, і посеред них полискували в присмерку срібні персні й обручки єгиптянки Хромії та визначалася кремезна, висока Бабасова постать.

— Не знаю, не бачив; та бісова дівчина затулила його від мене, — прошепотів до своїх товаришів Сілас.

— Чому ж ти не ввійшов, сирійський ослику? — крикнула Хромія.

— Дякую! Коли мене не омили мої очі, кривий ніж отого посіпаки міг би спрямувати мене до підземних богів...

— Дівчина може й правду говорила, — озвався Бабас, що підслухував був за Сіласовими плечима. — Може й Горієвого сина ото ти бачив...

— Я дав би собі руку відрубати, що там був той, що за його видавання римській владі в нас було б защо напиватися протягом цілого місяця. Не дарма, дивлячись на триклятого побірцю та його будинок, я позичаю очей від Аргуса...

— Витріщай же за другого разу краще свої собачі баньки! — з серцем вискирилась Хромія, — бо коли будь-яким робом не усунеш цієї дівчини, я поміняю тебе на Бабаса, що вже давно залицяється

до мене... Дурна з мене дівка, що так довго згоджується своїми пестощами обдаровувати таку, як ти, макуху!..

Сілас похнюпо пробубонів:

— Усунено б їх швидко прудко, коли б знаття, що в своїй буді вони переховують заклітого цісаря й богів ворога!

Вони посунули в напрямі до шинку, що з його замкнених дверей пробивалися крізь щілини червоні світла смолоскипів та приглушені звуки сирійської *sumbuki*.

В Менохімовій хаті залягала вже тиша й темрява.

V

Другого дня незвичайний заколот почувався в Затибрянській дільниці, особливо ж у тій частині, де мешкали сирійці та євреї. В цій ворохобні було немов дві течії: одна голосна, криклива, весела; друга погамована, глуха, що йшла мов з-під споду. Жаден з-поміж багатьох сирійців, що працювали звикле як носії, вивантажники краму та виробники цегли, не пішов цього дня до звиклої своєї праці, але всі вони громадилися, гомінко й жваво жестикулюючи, довкола своїх помешкань та шинків; до них прилучалося чимало злидачілої, годованої державою вуличної набріди, голодранців та гультяїв, що сьогодні вони всі сюди наплинули з подальших частин Затибря й навіть

з-за того боку Тибру. За річ, що привертала до себе увагу всього цього строкатого й півголоного товпу, що не дозволяла йому працювати та громадила його по вулицях та перед шинками, було завтрішнє Аполонове свято та ігрища й забави, що до нього лаштувалися. Ігрища — це було слово, що робило на них чародійний вплив. Воно бурило їхню кров у жилах, розпалювало буйну уяву й цікавість, у шаленій нетерплячці, здавалося, відривало від землі їхні ступні.

Розмовляли, швидше б сказати — кричали, кількома мовами.

Найменш у цьому місці зачувалася латинська мова. Частіш бреніли зіпсовані й змішані з латиною грецькі діалекти; а горувала над ними, майже цілком їх тут поглинаючи, сирійська мова. Проте всі розуміли одне одного щонайкраще.

Коли поміж цих людей різного походження й властивостей заходили за іншого часу часті й бурхливі суперечки, співзаводництва та сутички, то сьогодні, напередодні ігрищ, вони цілковито сходилися на єдиних і спільних жаданнях та очікуваннях. Суперечок, щоправда, не бракувало й зараз, але суперечок приятельських, що розвязувалися спокійно. Одні кричали, що воліли б краще боротьбу гладіаторів у амфітеатрі, або веселі, що лоскочуть жирування, пантоміми в Бальбусовому чи Помпеевому театрі, аніж ці кінні лицарські вправи вельможної молоді, що мали відбутися

на Марсовім полі. Проте більшість юрби, жагуче, безмежно потішалася з надії побачити троянські танки, а ще більше — цісаревого сина Тита, що мав брати на чолі їх участь, а якнайбільше з того, що мав принести з собою кінець ігрищ. Беренічине ім'я було на всеньких устах. Ні один з цих людей, що займали найнижчий щабель у громадському житті, не бачив ніколи зблизька Халкідійської цариці, цієї найкращої жінки Сходу, що причарувала Тита, і що її Тит завтра своєму народові, як свою дружину, має показати. Потім, зрештою, з половини дня мають відбуватися у Фламінському циркові перегони на колісницях, а потім ще, наступного дня, вистава усякого дива на *Forum Romanum* та Марсовім майдані, і величезні бенькети, що їх улаштує цісар для народу.

Коли ім'я Беренічине, перекидаючись з уст до вуст, лунало передміськими вулицями й майданами, на його звук одвертали свої обличчя, затоплювали очі в землю та щільніше збивалися до купи люди в довгих одежах, грубих пасах і важких завивалах, що сьогодні також не могли залишатися спокійно по своїх домівках і при своїй праці.

Були це євреї, незвично також під цей день схвильовані й рухливі, таж розмови точилися про-межи них не про завтрішні ігрища.

Про що вони провадили балачки, вулична набрідь, складена зі строкатої мішанини кількох племін, не знала.

Розмовляли тихо, таємничо та, в протилежність до розвеселілих і напідпитку вже людей, що волочилися вулицями або оточували шинок, здавалися ще за засмученіших та неспокійніших, як завжди.

Їхні тихі розмови, таємничі порухи, боязкі погляди, що ними вони розглядалися довкола, й позначкувало оту другу течію сьогоднішнього заколоту на Затибрю, оту принишклу, глуху, що з - під споду плинула, течію.

Сторожке вухо, що уважно дослухалося б до шереху цієї течії, вчуло б, що коли в тій, другій, голосно й безнастанно згадувано за Береніку, так у цій тихо лунало Йонатанове ім'я. Але ніхто підслуховувати їх не мав і на думці. Навіть Сілас, забуваючи за свої жалі та помсту, весело гарбався, простягаючи на сонці перед шинком свої босі ноги, у купі горіхів, граючи з товаришами в чіт і лишко; високий Бабас, показуючи за кидані йому аси свою силу, обділяв довкола охочих шутками, і від цих його щигликів люди хилилися на ногах, або й падали на землю; Хромія ж біля стіни шинку, виблискуючи срібними обручками, що оздоблювали темну її шкіру, й пасучи очі на Бабасові, верескливо розповідала, як пані Фанія звільнила її й випровадила з дому. Десь в іншому місці попобили б її та призначили за послугачку до кухні; але з преторського дому лише відправлялося злих та неохочих до роботи служників. З її

волі втішалася господиня шинку, беззуба Харопія, з сивим волоссям, що звисало на жовте її обличчя з - під брудної хустки; вона, наливаючи з глиняної амфори вина до червоної її чари, намовляла її залишитися на завдішне перебуваннячко в шинку. Єгиптянка з своїм гнучким тілом та подібними до гадячих вигибів рухами, з густочервоними вустами, чорним розхристаним волоссям та миготливим полиском срібних обручок, узнана, видко, була, за повабну Венеру цього місця. Харопія підлещувалася до неї й увесь час доливала їй квасного, але міцного напою, а та вихилила його стільки чарок, із скількох літер складалося ймення силаня Бабаса.

— Весело мені тут серед вас, приятелі! — скрикнула вона, — але веселіше ще буде нам позавтрьому, коли цісарські кухарі понапікають за для нас волів і свиней, а підчашники позаливають наші горлянки вином менш квасним, аніж твоє, Харопіє! Ігрищ та бенкетів, цісаре! Щедрий і добрий є цісар! Матимемо ігрища та бенкети!

— Життя та щастя цісареві, панові нашому! — крикнуло враз безліч голосів, і сумісний цей поклик довго й далеко летів у чистому літньому повітрі.

На терасі Менохімового будинку, що цілком була захищена стіною трикутної надбудови від поглядів переходнів, опірці на гаптовані Сарині

подушки сиділо насхил двоє чоловіків. Один із них був Йонатан, голову другого затіняла глибока відлога киреї. Вони понаближали до себе обличчя, трималися за руки й тихенько проміж себе розмовляли.

— Юсте! — казав Йонатан. — Як же моя доля здається мені більш за твою гідніша заздристи! Як мисливці за оленем, так вганяються за мною ті, що з їхньою перемогою змагався я до останньої крихти надії. Але ані серце, ані обличчя моє не брешуть, і хліба свого не споживаю я за столом перекинчиків, як ти, Агріпин секретар, щоденний товариш і надвірний ганебної Береніки та зрадника Йосипа!

Юст силкувався заховати глибше в затінок відлоги своє засмучене обличчя.

— До збройної боротьби не потягали мене ані нахили мої, ані мої переконання, — відповів він тихо, — тому я й не товаришував тобі, коли ти на відгомін випадків, що заносилося на них в Юдеї, подався туди з багатьома тутешніми своїми однолітками. Т'адже серцем і звичаєм я вірний нашій батьківщині й вірі наших предків, а зараз, скоро Менохім повідомив мене за твоє прибуття, я прибіг сюди, як брат, зсумований за обличчям брата, що його він так довго не бачив.

Помовчавши якусь хвилину, додав:

— Чи дозволиш, щоб я з'ясував тобі певні речі, що ти їх ясно бачити не можеш?

— Кажі, — вимовив Йонатан.

— Хочу говорити за тих, що ви їх називаєте перевертнями та зрадниками. Багаті, ознайомлені з елінською й римською цивілізацією та з устроєм римської держави, Агріпа, Йосип та інші такі, як вони, гадають, що боротьба з могутнім Римом є за шаленство, що провадить малу Юдею до останньої згуби. Тому вони погодилися з усім тим, проти чого ви, зухвало поважившись, призвели до зруйнування столиці й нашого храму.

Глумливий усміх блукав по блідих Йонатанових губах.

— Чи маєш ти певність, Юсте, що їхнє погодження з Римом має своє джерело в їхній турботі за рештки жалюгідного існування краю й нашого народу? Чи не засліпила їх швидше велич Риму? Чи не причарували їх бляски й розкоші, заборонені вірним визнавцям нашої віри, неприступні синам нашої сплюндрованої землі, що з них вони користуватися можуть тут досхочу? В палацах їхніх повно мальованих і різьблених людських і звірячих подоб, їхні столи вгинаються під чужоземними ласощами, римські тоги пишно оповивають їхні постави, на римських ліжницях солодко вилежується їхнє тіло. Йосип Флавій приймав багаті подарунки від Неронової підложниці, а Веспасіян обдарював його величезними маєтками; Агріпа отримав одібране у Береніки Халкідійське царство, а вона взамін на це...

Вміру того як він говорив, мова його ставала швидша й сичливіша, зненависть палахкотіла в запалих очах, рука корчево стискувала якусь сховану на грудях за одіжжю річ. Крізь зціплені зуби промовив ще :

— Тут вони недотикальні, недосяжні, бо стереже їх і боронить оружна правиця Риму. Але там, Юсте, там...

Він засміявся погамованим, уїдлигим сміхом.

— Там, в Єрусалимі, кров таких, як вони, заливала вуличні бруки, а з розбитих їхніх чашок мозок бризкав на святі мури, що їх вони не хотіли боронити!

Юст затремтів.

— О, Йонатане, — скрикнув він. — Що ж бо зробили з тебе ті короткі літа, що минули від нашого розтання!.. Я знав тебе за сміливого але лагідного юнака, що обставав за покривджених таж гидував з крові й жорстокости .. Тепер вигляд твій подібний до вигляду мешканця пустелі, що в боротьбі з левами й ведмедами забув за всі лагідні людські почуття, що в його вустах ніколи не бреніло райське пророче провіщання: „Перекують свої мечі на плуги, ягня спокійно засне побіч лева, й дитина безжурно бавитиметься попри гадюче кодро!“

До зненависти, що паленіла в Йонатанових очах, долучився ще вираз болісного глуму.

— Може, ти, Юсте, топтав ряст у святій пророчій голові й довідався там, як далеко в майбутнє

сягав його погляд, коли, виголошував він своє райське віщування? Лише споконвічний знати може за час dokonання пророчих видінь. Я, з моря крови й полумени виведений його рукою, знаю, що час цей ще не настав. Доки справедливість не запанує над світом, доки чоловік нападितиме чоловіка й сильніший топтатиме слабшого, доти меч помсти мусить переслідувати тих, що, як Агріпа та Йосип, відсахаються справи слабих, але ж справедливих. . .

— Кожен чоловік носить тягар властивих йому гріхів,— з розвагою й сумно відповів Юст.— Коли оті з-за боягузтва, байдужости, пожадання слави й розкошів послабляють свою ревність до правого діла, то ви грішите надмірним запалом, шалом, що вергає вас на даремні муки, серцем, що зашкарублює до огиди з жорстоких вчинків. Ви називаєте їх відступниками й зрадниками, вони прикладають до вас назву скажених поборників, кривавих убивців. . .

— Такі ми й є!— випростовуючись на сидінні, скрикнув Йонатан.

В цей мент в його руці зблиснув кривий ніж, подібний до короткого двосічного меча.

— Так, Юсте, я— поборник, що, коли треба було, стинав криваві кетяги в едомському вертограді й стинати їх готовий ще. . . оцим ось серпом. . .

Юст прислонив долонею очі.

— Сховай цю зброю,— прошепотів він прудко,— вона може тебе зрадити. . . навіщо носиш її при

собі? Спокуса легко може добутися до зшаленого серця...

Йонатан засунув ножа за пазуху й, гірко посміхнувшись, промовив :

— Не лякайся! Агріпі твоєму жадної кривди не вчиню. День спеки довгий був і страшний. Спочинути хочу. Піду далеко, в тихому закутку зведу стіну свого житла, поставлю мої кросна й побіля дружини своєї буду вирощувати синів, щоб узяли по мені мою спадщину...

Занехаяв мови. Риси його обличчя, що за останніх слів злагоднішали були трохи, знову спохмурніли. Вулицею простягався, минаючи повз Менохімову хату, веселий вуличний натовп на чолі з жінками в опалому з голих рамен убранні, що побрязкували на музичних інструментах. Кілька сот чоловіка, обшарпаних і півбосих, з зеленими вінками на головах і де-не-де з розквітлими трояндами на грудях і в руках, поступали в такт музиці, верескливо сміючись і кричачи. В розвеселілій цій громаді почувалося зближення оргії, що мала відбутися по Аполонівських ігрищах; була вона за слабкий та одірваний відгомін тих шалених гулянок, що ними по самі вінця виповнювався й клекотів Рим за днів новорічних Сатурналій. Сатурналії, вправді, не швидко ще мали надійти, але Аполонове свято збуджувало також веселість, що її роздмухувала та розпалювала ще й скварна година липневих днів. Невидимі для нікого, Йонатан і Юст крізь

щілини балюстради, що оточувала терасу, могли як слід бачити строкатий і гучний похід, що, минаючи повз Менохімову хатину, шумував сумішними хоровими вигуками:

— Здоров'я й щастя Титові, синові божистого цісаря! Здоров'я й щастя Береніці, чарівній улюбленці Титовій!

— Чи чуєш, Юсте? Чи чуєш ти це? — бурхливо прошепотів Йонатан. — Єврейчине ім'я навіть ця нікчемна згряя сполучає з ім'ям того, хто завдав нашій батьківщині останнього удару. Чи ж може це бути, щоб така спокуса діткнулася людських очей? щоб слина такої зневаги хлюпнула на наші страсти й скорботи!

Похиливши обличчя, Юст відповів:

— Гай - гай! Так, здається, має статися! Тит кохає її над зіницю свого ока, а вона... Хіба жінка може опертися чарам променистої краси, сполученої з найвищою в світі гідністю? Тит є за найкрасивішого юнака в Римі й Веспасіанового наступника.

— Я бачив її колись, — задумливо говорив Йонатан, — бачив її, коли, за часів перших повстанських рухів в Єрусалимі, вона вийшла на терасу свого палацу, вся в шарлаті й золоті; заломлені руки простягала вона до нас, бажаючи, щоб ми розійшлися, заспокоїлися й не стягали на себе й на всю Юдею мстивої руки римлян... Була чарівна тоді, але нарід кричав до неї: „Ти онука Макавеїв, тож будь подібна до них! За Юдіт будь!

Візьми меча й, піднесена духом своїх предків, перед ведами над нами в боротьбі, як огнистий стовб нашим батькам передував у пустелі!" Була це, Юсте, велична хвилина, був це мент, коли жінка ця могла стати за душу свого народу, за міць і славу його, та — хто знає? — може й за його визволення... Але вона...

— Знаю, — докінчив Юст, — разом із своїм братом залишила столицю, де зірвався бунт...

— Вона втекла й своєї безпеки шукала в римському таборі! Там ото Тит, однією рукою кидаючи на Єрусалим головешки пожежі, другою вкладав на її палець обручку нареченої... О споконвічний! Чи жадна блискавка твоя не спаде на цих людей, щоб розірвати цей огидний, блюзнірський, потворний зв'язок!

Жахний на цей момент мав Йонатан вигляд. Його налиті кров'ю очі зводилися до неба, в корчевому тремтінні стрясалося його схудле обличчя, в руці знову блискав вийнятий з-за одежі ніж. Юст мерщій схопив його за руку.

— Заспокойся! те, чого ти так лякаєшся, може, ще й не станеться. Здавна вже Тит пошлюбив би Береніку, коли б не спротивлювався цьому його батько, що прагне споріднити своїх синів з щонайгіднішими римськими родинами й через це саме піднести пишноту низького, а щастям долі так високо знесеного, свого роду; коли б не спротивлювався цьому римський патриціят, що в сполуці

майбутнього цісаря з жінкою сходу вбачає задля себе пониження; коли б не спротивлювалися цьому самі навіть філософи, що мають тут величезний вплив і що погорджують єврейством за його віру, що її вони вважають за накопичення забобонів темного та простацького народу... Чи знаєш, яка доля спіткала стоїка Гераса, що прилюдно громив Тита за виствалення перед людські очі з своїм до Береніки коханням? — Йому стято голову на громадському майдані. Жажливіша, мабуть, ще доля спіткала за те ж саме Діониса з Прузії. В циркові, за стотисячного натовпу, закликав він Тита, щоб повернув до залишеної своєї дружини Марції Фурмілії, а Береніку щоб відіслав на її батьківщину... Діониса прилюдно збатожено й вигнано з Риму, таж Марціїні Фурміліїні родичі й приятелі залишилися, і їхня образа та бажання помсти збільшують і зміцнюють ворогів цісарської влади, що ще існують в Римі й що на чолі їх стоять претор Гельвідій і стоїк Музоній...

Йонатан слухав цього оповідання зі скупченою та зажерливою увагою.

— Юсте! — поволі й замислено почав він. — Отож римляни усупротивляються цьому зв'язкові з-за погорди й зненависти до нас... а з-поміж наших братів не знайшлося жадного такого самого смільця?

— Як же це могло статися? — відмовив Юст. — Ті, що становлять Беренічине оточення, жадають

якнайбільш цього зв'язку, бо вбачають у ньому велику для себе славу й чималі для нашої батьківщини користі; інші ж убогі, змучені, залякані, подібні до кротів, що риються попід землею.

Йонатан не відповів нічого й запов у глибоку задуму. Юст не полохав її та, вдивляючись у приятелеве обличчя, надаремно, здавалося, шукав у ньому смутними своїми очима бодай якихось слідів лагідних його молодощів.

Нараз, на верхній частині сходів, що видніли з тераси й провадили з нижньої до горішньої кімнати, з'явилася Міртала. Випростана й задумана, з тим спокоєм у поставі й рухах, що, здавалося, злинув на неї з грецьких та римських статуй, вона в одній, піднятій трохи, руці тримала прикрашену в зелень і повну овочів миску, а в другій, спущеній вздовж сукні, — дзбан з червоної глини. Вся в огнистих кучерях, що огортали її біле обличчя й щупляві рамена, зі спущеними віями, зупинилася вона перед Юста й Йонатана.

— Мої батько, — промовила, — виходячи сьогодні з дому, наказали мені, Юсте, похастувати тебе, коли ти прийдеш, овочами й вином. Ось маслини, фініки, мигдаль, інжир і вино, що на нього спромоглася наша господа.

Сказала це тихенько, з легенькою та привітною усмішкою на вустах і, не зводячи на обох чоловіків очей, хотіла вже піти собі. Але її затримав раптовий Йонатанів порух. Рвучко, голосом, що

в ньому важко було гнів від щирости розрізнити, він скрикнув:

— Не йди! Чому ти завжди тікаєш від мене? Сідай тут, хочу дивитися на тебе.

Вона залишилася, але не сіла. Спершись на поруччя тераси, нерухомим поглядом дивилася далеко, в просторінь. Юст з'їв кілька овочів, випив келих вина і встав.

— Час вже мені йти. Сонце схиляється до заходу...

Міртала швидким рухом повернула до нього обличчя.

— Чи гадаєш, Юсте, що швидко вже... сонце заходитиме?

Юст, з видимою приємністю дивлячись на неї, усміхнувся й відповів:

— Поглянь туди... за ту купу пласких дахів, на лінії Германікової арки, що викругляються високо вгорі... Чи бачиш те, на що я тобі показую?

Вона дивилася в той бік, куди Юст простягав свій вказівний палець, і поволі схитнула головою.

— Отож, коли чарівні й величні оті склепіння починають купатися в такому, як от зараз, яскравому промінні, сонце є вже в своєму заході. Що тобі сталося, дівчинко? Очі твої прибрали дивовижного вигляду й здалося мені, що ти стріпонулась?

— Дарма, Юсте. Зимний подув залетів сюди з-над Тибру, а арка ця... яскрава... засліпила мені очі...

Лагідний, всуміш з солодким почуттям усміх дивовижно зав'юнився на змучених Йонатанових устах.

— Несмілива вона, Юсте, — прошепотів він. — Коли відповідала тобі, рум'янець подібний до зорі, що сходить, зачервонив їй лиця...

— Красива вона й повна принади, — також тихо відповів Юст і зі드хаючи додав: — коли б щонайшвидше міг уже ти на грудях своєї улюбленої утишити збурене своє серце!..

По якійсь хвилині він уже відходив, і Міртала знову зробила такий рух, немов бажала й сама також піти.

— Залишся! — скрикнув знову Йонатан.

Зупинилася перед нього в замішанню.

— Сідай тут, побіч мене.

Вона сіла на тому місці, де хвилину перед цим сидів Юст і, не зводячи очей, мовчала.

— Чого ти уникаєш мене? Поводишся зі мною так, немов би я був тобі за чужого. Чи ж не називала ти мене колись своїм братом? Зростали ми обоє попід одним дахом, і я, старший і сильніший, чи ж заподіяв тобі будь-коли якоїсь кривди?

‘Коли він говорив це, погляд його променів любов'ю, але звук голосу був шорсткий і поривчастий. Так довго, відай, видавав він бойові поклики, що зникли в його голосі лагідні й чулі бrenіння.

— Звела на мене свій погляд! Дивися ж так на мене, дівчинко!.. бо з твоїх очей на мої рани спливає бальзам цілющий...

Дійсно, коли попригадував він спогади спільного їхнього дитинства, вона звела на нього бо-язкі ще, але приязні очі. Та цієї ж хвилини він узяв її за руку. Схудла й зчорніла його долоня була тверда й шорстка, вчувалося в ній при зви-чаєння до гнівного затискування зброї, а червоні рубці, що її вкривали, могли видатися за плями крові. Міртала знову відвернула обличчя й не могла повтримати тріпотіння, що струснуло худенькі її рамена. О! колись, в іншому світі, інша зовсім рука, біла, витворна, охоплювала її долоню в такому м'якому й солодкому стисканні, що від нього до грудей спливали струмені невимовної насолоди...

— Ти лякаєшся мене, легковажна дитино, не вміючи віддати належної чоловікові, вимордованому в святій борні, пошани. Не розумієш, якою гідністю вкриє тебе споконвічний, коли станеш за дружину оборонцеві його народу!

Його очі палали тепер гнівливою образою, а долоня щораз твердіше й болячіше стискала дрібну півдитячу її руку.

За якийсь втім мент, він знову зм'як.

— Чи завжди я був такий, як тепер, стужавілий в шорсткій правиці недолі, наїжений вістрями гніву та змагання? Згадай, Міртало, за спільне наше минуле. Літньої доби я приносив маленькій дівчинці, що бавилася біля порогу Менохімової хатки, розквітлі троянди з цісарського садку;

взимку, тремтячу й маленьку, оповивав я її в свою одіж. Був день, що я, посеред Апійського шляху, витяг тебе з - під копит римського їздця. Ти вчора віддячила мені за ті послуги, кмітливо й сміливо затуляючи мене від ворога. У моїх грудях, Мірталю, жило колись лагідне серце, і вогнем суворим запалили його й поволокою залізною вкрили жахи війни та муки туляння. Зараз, коли я дивлюся на тебе, повертає до мене сумирна моя молодість. Миліша ти мені над зіницю мого ока; чудовні, мов у горлиці, є лиця твого обличчя, а шия твоя, як клейнод; вуста твої — яблука гранату, а волосся — царський шарлат, повитий у золото...

На схудлому й зчорнілому цьому обличчі познався вираз пристрасного, півнепритомного манячіння. В запалих, темними синцями обведених очах, зблиснув полумень, подібний до того, що з ним спраглий мандрівець, по багатьох днях, збутих серед пустельних пісків, притуляє свої вуста до струмкової води. Вона ж одвертала раз-у-раз своє обличчя, а зблідлі її вуста нечутно прошепотіли:

— „Очі маєш чудовні й вимовні, Мірталю, а вуста твої подібні до коралю, обвогклого в росах...”

І звіддалік, звіддалік дочула голос, що колись дзвінкою мовою латинян вимовив ці слова. З цього менту два голоси промовляли до неї: один близький, тут ось, побіля неї, бренів твердо й похмуро, другий юнацький, свіжий, співучий, віддалений, так віддалений, немов з іншого долітав світу...

— Кривава війна й довгі туляння вчинили з мене такого, який я є. Але ж минув уже для мене день січ та мук. Пошлюблю тебе тут, первітко моя, в тиші та сумирності, як належить за часів недолі. Не хочу вінка на свою голову, ані флейт і цимбалів поперед шлюбним походом; не будуть тебе нести дружкї в блискучих ношах і не прикрасять квітками твого волосся друкї... бо саме навіть весілля подоланого лицаря мусить бути поважне й оповите пахощами святої журби...

А Міртала раз-у-раз одвертаючи обличчя й щоразу бліднішаючи шепотіла:

— „Залишся в Фаніїному домі. Краса й веселість оповинуть тебе там у творчі свої обійми, а я приходитиму туди й вчитиму тебе мистецтва малювання“.

Притягаючи її руку до своїх грудей, Йонатан говорив далі:

— Поведу тебе з собою на землю вигнання, де ніхто нас не знайде й ніхто не сполохає нашого спокою. У низькій і темній хаті, захованій від світу стінню галлійських гір, приладнаємо двоє кросен, що на них я ткати, ти гаптувати будемо. Працею рук заробляючи на хліб наш і дітей наших, звікуємо наші дні, незнані та забуті...

— „Я вчиню з тебе другу Яйю з Крізікосу... за королівну будеш у чарівній державі мистецтва... будеш оточена радісним колом всіляких розкошів, слави й кохання...“

— За палючого літнього часу виведу тебе, дружино моя, до виноградника, що засадимо його власними руками, і як Воаз і Рут будемо стинати там стиглі кетяги аж до за́хід сонця...

— Сонце заходить... — вибухнув раптом із дівочих уст крик, що бренів майже жахом.

— Коли цілком згаснуть соняшні проміння, підемо до Моаде-Ель, де слухатимеш враз з цілою громадою те, що маю повідати...

— Пустити мене, Йонатане! Сонце заходить!

Її маленька рука даремне з усієї сили борсалася в залізній його долоні; не розтулив він міцного її стиску. Погляд його затопився в її обличчі похмуро й підозріло.

— Куди хочеш піти? Менохім не повернув ще з Егерійського гаю... Сарині дочки не кличуть ще тебе йти з ними...

— Сонце заходить! Пустити мене!

— Куди хочеш піти? Міртало! Міртало!

Голос його, коли він двічі вимовив її ім'я, забренів жорстоко та згрізна.

— Сонце заходить!..

— Чи разом з ним заходить для тебе злочинна якась надія?

— Сонце заходить! Пустити мене!

— Слухай, дівчино! — зглуха та суворо крикнув він. — Чому паленієш і тремтиш на всьому тілі, а в очах тобі блищать сльози й полумінь? Куди хочеш піти? Що тебе обходить сонце в

своєму заході? Хто був чудовий отой юнак, що я бачив, розмовляла ти з ним за пізньої в'єчерової доби? Чи й ти також станеш за огиду й ганьбу свого народу? Чи й ти... як Береніка...

Мірталине обличчя й постава змінилися раптом. З нетерплячої, благальної стала вона засоромлена, пригноблена. Очі долонями затулила.

— Ні, Йонатане, ні... Не пускай мене, Йонатане! Залишуся при тобі, не пускай мене!

Довге тужливе зідхання сколихнуло їй груди. Тепер вона сама вхопила руку свого товариша дитинства, і здавалося, що прагне прикутися до неї. Але він шорстко відіпхнув її від себе й того ж менту зблимнув полиск і розлігся дзвеньк криці. Короткий Йонатанів меч з-за раптового його поруху висунувся йому з-під одежі й упав до Мірталіних ніг. Вона зірвалася, відхватилася й тремтячи, з смертельною огидою в очах, дивилася на знаряддя вбивства, що його Йонатан не підняв з землі. Його гострий і блискучий, як вістря ножа, погляд затоплювався в щоразу блідшому й огиди повному дівочому обличчі, що раз-у-раз одверталася. Помежи них вузенький соняшний промінь розпалював сліпучі сталеві блиски в короткому закривавленому мечі. Мір тала приплющила повіки. Тут-ось, над знаряддям смерти, зависло перед її очима знаряддя штуки: пензель, що з-під нього впливав келіх білої лілії. В цей час на сходках з'явилася голова у важкому жовтявому завивалі.

Менохім зійшов на терасу і, побачивши зброю що її Йонатан поволі підймав з землі, здригнувся і зупинився. І по його обличчі промайнули також ляк і огида, та швидко зникли. Йонатан підвівся й спершись плечима об стіну з урочистою повагою й суворим голосом сказав до Менохіма:

— Тут був Юст. Казав він мені, батьку, що поганини сами ганьблять Беренічину безчільність. Чому ж з - помежи нас не знайшлося нікого, хто б сміливим словом спробував стати на заваді спокусі, що затрує душі наших жінок? Не одна з - посеред єврейських дівчат, батьку, захоче піти в тропі за Беренікою!..

Внизу кілька свіжих жіночих голосів гукало на Мірталу. Дівчина прудко збігла із сходів і перед хатніми дверима впала в обійми кількох дівчат, що, хапаючи її за руки, обіймаючи її стан і шию засипали її запитами й негайно хотіли забрати з собою.

— Наші мати заборонили нам повертати без тебе, бо ти є втіха їхніх очей, і вони не можуть довго обійтися без своєї hoszeb! — показуючи сніговобілі зуби з щирим усміхом говорила рудоволоса Лія, наймолодша Сарина дочка.

Найстарша з сестер, висока, в жовтій з пишним пасом сукні, зграбна Рахіль, з гордовитим, отієним чорною косою чолом, поважно пестувала долонею вогнисте волосся нижчої й молодшої за неї дівчини,

— З того часу, як твій наречений повернув до вашої оселі, — говорила, — сталася ти, Міртало, замислена й мовчазна. Думаєш, запевне, про те, яким щастям обдаровує тебе споконвічний, вчинивши за вибранку великого чоловіка...

— Мої старі й хворі батько, Арон, що разом з тобою щоденно просиджували в Авентінському кружганку, прийшли сьогодні до Сариного будинку, щоб поспіль з Сімеоном удатися на святі збори. Вони також бажають побачити тебе, бо ти була завжди перлиною для їхніх очей там, де навколо вас обох були завжди лише самі чужі люди.

Слова ці вимовило дрібненьке, вбого зодягнене й неспіливе дівча, з блідим худеньким обличчям та з страдницьким виразом великих, вдумливих очей. Міртала, що, здавалося, цілком не дослухалася до інших своїх приятельок, оповила рукою шию бідної й неспіливої Елі, дочки старого хворого Арона та в довгому поцілункові припала своїми вустами до її блідих вуст. Вона була завжди наймиліша їй з - поміж усіх її одноліток і подруг, може, тому, що так саме, як і вона, вміла імпровізувати гаптарські візерунки, і так, як і вона, носила в собі неокреслену тугу за чимсь, що було, може, за ідеал краси та недосяжних для них життєвих чарів. Середня Сарина дочка, мала, жвава, вогниста Міріам, нетерпляче постукувала об землю брязкотливим своїм сандаликом.

— Чи не маєте заміру, — скрикнула, — згуляти перед Менохімовими дверима цілого вечора? Скоро ви лише раз відкриєте вуста, то не можете вже ніколи набалакатися досхочу. Замість цілуватися з Елею, споглянь на небо, Міртало! Ним дійдемо до батьківського дому, сонце буде цілком у своєму заході!

Міртилина рука, що оповивала шию подруги, раптом опала. Вона зняла очі до неба, що дійсно вже почало заводитися прозорою опоною при смерку. З-за темних цісарських садків, що вкривали Янікульські схили, винурявся білий ріжок півмісяця. Неспокійно перебігаючи очима по обличчях подруг, вона заговорила прудким уривчастим голосом:

— Ідіть до дому вашої матері... надійду до вас за хвилинку... Зараз мушу йти... мушу... туди, вбік мосту й арки...

Вона вчинила такий рух, що ніби не відійти, але, швидше б сказати, відбігти, відлетіти від них хотіла; та нагло, тремтячи на всьому тілі, з виразом невимовної муки в обличчі, зупинилася як стій і обома руками вчепилася за плечі й Еліну шию...

— Йду з вами... вже йду... ведіть мене... обійми мене Еле!..

Не спостерігаючи чудних змін, що заходили в її словах, рухах і виразі обличчя, веселі та захоплені сьогоднішньою врочистістю дівчата повели

її до Сариного будинку. Еля худенькою рукою оповивала її стан; рудява з усміхом шепотіла щось про неї поважній Рахілі; жвава Міріам, подзельнюючи дзвіночками сандалів, прищібала своє блискуче намисто їй на шию. Біля порогу Сариного будинку Міртала зупинилася знову і, звівши вгору обличчя, поглянула кудись далеко й високо. Далеко, за низькими, пласкими передміськими дахами, високо, немов попід самим зсірилим склепінням неба, полум'янів ще в останніх соняшних проміннях вершечок Германікової арки, мов веселка, сплетена з багрецю й золота. Не зважаючи ані на подруг, що були навколо неї, ані на інших людей, що їх раз - у - раз більше з'являлося на вулиці, Міртала в порухові розпачливої туги простягла сплетені руки до цього вершечка, що самотно горів ще посеред сутінків, що швидко довкола вже западали. Але заледве її подруги встигли вимовити слово запитання, оточила її й порвала з собою річка людей, що в поспіху, похилі, вгинаючи голови під тягарами грубих завивал, товпилися й пхалися в товчі та тихесенько, але ж жваво, провадили проміж себе палкі розмови. Такими ж річками з усіх вулиць і передміських майданів напливали люди до божниці, що високо зносилася понад інші будівлі.

Божниця була за будівлю не тільки високу, але й досить багато прикрашену. Здавалося, що це на неї й до неї спливали всі багатства, що на них

могла йно спромогтися громада низьких, позбавлених будь-яких прикрас осель, що зведено їх навколо неї. Щоправда, багатства ці, рівняючи до скупчених по тому боці Тибру й навіть по інших місцях затибрянської діляниці, були мов дрібна крапля в повному по береги морі. А втім, посеред тих куп сміття, калюж і смородів, що були навколо, це було єдине старанно й охайно доглядане місце; серед околичних дерев'яних і темних стін, склепаних так недбало, що вони були подібні до мандрівних наметів, це були єдині стіни, що на них зужито цегли й вапна, а навіть де-не-де скромного, бо позбавленого будь-яких різьб, таж різнокольорового мармуру. Високі, широкі й прикрашені в червону коринтську мідь двері довго стояли настіж, впускаючи до середини будови щораз густіший, кількатисячний натовп, що безнастанно все напливав. Ця висока й широкопростора середина, освітлена силою лямп, притемлених трохи димом, що з них злітав, ясніла, якнайчистішою білиною стін та стелі, де полискували тільки повизолочувані балюстради, відділяючи ту частину божниці, де перебували чоловіки, від тієї, де мали бути жінки. Побіля одної із стін зносився віттар, обрамований золотими колонами, що на них спиралися дві записані виткими гебрайськими знаками таблиці, а помежи них багряне запинало заслоняло півкруглий отвір низька, приоздобленого вінком з усохлого кедрового та оливкового

пагілля. Виткі золоті пасмуги літер, понаписуваних на табличках із сніговобілого та, як свічадо, прозорого rhengitu, були десятима сінайськими заповідями; у низькові, за багряним запиналом, спочивала книжка Ізраеля; зів'яле пагілля, що оповивало вінком отвір низька, зірвано з кедрів, що росли по Ливанських горах, та з оливкових дерев, що квітчають Сіон. Давно сюди привезені, вони зів'яли й позасихали, але не здійсмається їх доти, доки не буде спромоги замінити їх на свіжі; вогники, що горіли в двох семираменних, повизолочуваних ставниках, яскраво освітлювали цей вівтар та казальницю, що зносилася поблизу нього кількома східцями понад мармурову підлогу. На цю казальницю зіходжали звикло чоловіки, що мали читати й пояснювати людям уступи з тори, або ті також, що, прибуваючи з далеких країн, розповідали їм за далеку батьківщину, за розпорошених по цілому світові братів, за нові якісь думки чи праці, що їхній зміст становили релігійні вірування, громадський устрій або політичні сподіванки підбитого народу. На цей мент на казальниці не було нікого, рух згромадженої людности ще не припинився й божничні двері стояли настіж. Моаде - Ель, святі збори, скликувані сюди в релігійних або громадських справах, ніколи, може, ще не були такі людні. За пізнього денного часу скликав їх Сімеон тому, щоб узяти в них участь і покріпити свого духу могли

не лише заможні мешканці діляниці, що не клопочуться своїм часом, але, за мальовничим виразом тори також „той, що рубає дерево, і той, що носить воду“.

По один бік позолоченої балюстради посідали чоловіки, по другий—поставлені над кількома мармуровими східцями лави виповнювалися рядами жіноцтва. У велелюднім цім зібранні, кожне спостережливе око мусило б перш за все добачити одну опрічну його рису, а саме цілковиту майже відсутність дорослих юнаків. Опріч невеличкої громадки тих, що з їхніх облич, півдитячих ще й позбавлених чоловічого заросту, можна було впізнати, що вони дуже ще недавно перестали бути хлопчачами, знаходилися там лише дохожалі, або літнього віку чоловіки, старезні діди, або ті, що доходили вже старощів. Щоправда по вулицях і майданах діляниці бавилася, звичайно, сила малечі, але поміж зграї дрібних цих істот і сивим, або снігом припалим, натовпом їхніх дідів і батьків позначалась явнісінька щербина. Складався на неї цілковитий майже брак одного покоління, покоління, що кілька років перед цим на поклик розпочатої святої війни вимандрувало звідси до далекої батьківщини та й не вернуло вже. Які загинули на кривавих бойових полях, у пожежі, що поглинула божницю, під мстивим мечем звияжців, які, розпорошені по світах, волочили тяжке життя або, як бранці, поневірялися в звияжців

у тяжкій неволі. За повсякденного життя, за звичного кола щоденних занять і крутанини, це з'явище, що позначкувало позавтрішній день нещасливої війни, менше впадало в очі та вражало серця. Проте, в цілому жалобному жахові впадало воно в очі кожного разу, коли, як сьогодні, громада сходилася в одному стінні й уводнораз тисячами очей і сердець спостерігала відсутність щонайдорожчих своїх сил та сподіванок. Тож то, задумані, похнюпі були довгі шереги темних, густооброслих, отінених жовтими або рудявими згортками завивал, облич; сумовито й жалобно звивалися чорні крайки по білих шалях темних хитонів, що аж землі майже сягали. За недавніх ще часів, шалі ці ткалося із сніговобілої лише вовни; але відтоді, коли в полум'ї та диму пожежі впала Єрусалимська божниця, їхні береги, звідкіля звисали, на знак домовленого з богом союзу, нитки й китиці, почали обводити чорними крайками. Чи ж дивоглядь? Мудреці, що з них складалося Ябуе, збори, де нараджувано над майбутнім Ізраеля, гадали, а принаймні проголошували, що сам навіть янгол Метатрон, заступник та оборонець Юдеї перед богом, обвів тепер у жалобні крайки сріблясті свої крила. Менш сумним виглядом позначалося зібране тут жіноцтво. На тлі мармурів, що здобили стіни, ясніло там багато молодих свіжих облич, звідки навіть урочистість цієї хвилі не могла стерти рум'янців та усміхів. Над фалдистими,

що опадали з рамен аж до землі плащами, коли-
валися там голови літніх жінок у барвистих зави-
валах, або в кольорових сітчатих очіпках. Денеяка
на голову, плечі й чоло закинула білий серпанок,
так що з-під нього видніли тільки великі східні,
з огнистими зіницями очі та стримано всміхнені
багряні уста. Де-не-де на білому чолі полиску-
вала золота пов'язь з великою посередині перли-
ною, з вух звисали коштовні серги, шию опови-
вало, сягаючи аж до гаптованого пасу, шкляне,
подібне до діамантів, намисто. Де-не-де також,
по блідому й зораному зморшками обличчю ко-
тилася сльоза, за лямпового світла мов діамант
блискуча, або молоді, але ж сумні очі дивилися
в далечінь з безмежною тугою. Десь в одному боці
подзеленькували дзвіночки або металеві бляшки
сандаликів, в іншому понад шепотіння, що шемрі-
ло навколо, здійсалося довге, розпачливе зідхання.

Зненацька шепотіння, зідхання, погамовані вигуки
привітань, тихий подзвеньк жіночих сандалів та
намиста припинилися; в непорушну тишу замінився
глухий шерех, що супроводить завжди численні
згромадження людей, складаючися хоча б з самих-
ійно порушень їхніх тіл та віддиху грудей. Зда-
тися б могло, що кожний з учасників цього зі-
брання знерухомів і кожні груди на хвилинку
повтримали віддиху. Східцями, що провадили на
казальницю, сховався високий і худорлявий чоловік,
зодягнений — річ ніколи тут небачена — в римську

приношену, обдерту туніку, з простоволосою, лише йно вкритою лісом чорного, розпатланого волосся, головою. Всі злидні й муки тіла та душі прозирали з його зчорнілого, схудлого, позначеного кривавими рубцями, обличчя; з його запалих очей, із стемнілих повік, з блідих вуст, що мали вимучений, але непохитний обрис, буяло суворою, незломною, невдоволеною пристрастю. Стояв правцем на казальниці. Запалі його лиця полум'яніли, він роздивлявся навкруги палкими очима та, похилившись трохи назад, розпростер, мов крила, руки. В ту ж мить, заки промовець здолав ще вигукнути першого свого викрику, що здавалося ридав йому в високо задвижілих грудях, зачинилися з голосним грюком, мерехтячи блисками мідяних оздоб, прудко й щільно високі божничні двері.

Назовні було тихо й ясно. Срібний півмісяць, виринувши цілком з-за темних цісарських садків, світив на темноблакитному небосхилі в оточенні безлічі миготливих зірок. Затибрянська дільниця із схилами своїх двох пригорків, вкритих темною гушавиною садків і де-не-де просвітлими білою стінами літніх помешкань багатіїв, з громадкою низеньких і улогіх будинків, ще юрмилися у стіп одного з пригорків, спала, і поснулі, здавалося, навіть були щільно позамикані шинки та довколишні житла сирійців. За річкою, що стиха шумувала, на семи своїх пригорках, зносячи у височінь

тяжкі бані храмів і базилік, темні склепіння арок та посрібляні від місячного сяйва пасмуги кружганків, Рим, здавалося, западав під зоряним небосхилом у тихий, бо безпечний, сон велетня. Тільки коли - не - коли за річкою й мостом, десь авентінськими вулицями й майданами розлягалось серед тиші, до притлумленого гуркоту подібне, мірне й швидке тупотіння багатьох людських ніг. Були це військові нічні варти, що в різних напрямках проходили заснулою столицею.

Де - не - де ще на терасах єврейської дільниці сіріли мовчазні купки людей або невиразно манячила самотня постать, що стояла над поруччям тераси й у тихому роздумі, чи в пристрасній молитві зносила до неба свої руки й обличчя.

В глибоку цю тишу, в тепле та трішки розвиднене саявом півмісяця повітря з - за запертих божничних дверей вплітався чоловічий голос, що самотно й довго бренив там, у її середині. Муровані стіни й товсті одвірки всичували промовцеві слова, але звуки його голосу, приглухо вибиваючись назовні, здавалися за пісню, складену з усіх тонів, що на них можуть здобутися людські груди. Здавалися вони ніби безкраїм речитативом, що часами плинув спокійно й тихо, то знову шумував, як зшаленіла борва, то швидкий і задиханий, подібний ставав до водоспаду, що спадав схилом скелі; то знову вигрімляв бойовими трубами, кричав стогонами померлих з голоду, меча й пожежі;

або розпливався в жаль незглибний, в квиління безсилої дитини, чи в скажений лемент розтрощених вояцьких грудей. Коли - не - коли якесь слово або ім'я вибивалося назовні божниці. Чути було слова: військо, фортеці, охоронні мури, чвари, облога, голод, нічні вискоки, божниця, пожежа, руїни, різанина, втечі. Вчувалися також назви країн, народів та окремих людей: Рим, Понт, Сирія, Ідумея, Арабія, Єгипет, Веспасіян, Тит, Йосип Флавій, Іван з Гішалі. Знати було, що багато відразу людей і різними засобами брали участь у драмі, що за неї розповідалося, що багато країн і міст було за свідків сцен, що відбувалися там, що багато мужів, на цілий світ славетних, силкувалися різними напрямками попихати її до остаточного розв'язання. Коли поперший раз ім'я Івана з Гішалі спало з уст оповідачеві, йому відповіло велетенське, що кілька тисяч грудей піднесло, зідхання. На голос імені найславетнішого з проводирів, найзавзятішого з завзятців, найвитривалішого з оборонців Сіону, всенькі серця голосно застугоніли й груди глибоко, довго зідхнули. Потім усі знерухоміли знову, заслухані, німі, в закам'янілій тиші.

Линули години; нараз голос оповідачеві, як піщана порошок серед хмари налетілої куряви, зник у потужному окрикові юрби, що цього разу не змовк зразу, навпаки, змінився в довгий, безладний, пристрасний гам безлічі голосів. У затисненій

у мурованих стінах юрбі щось закипало й клеко-тіло раз-у-раз гарячіш та голосніш.

Стоячи на казальниці, Йонатан докінчив опові-дання не тільки за зняту війну й закінчену пораз-кою облогу столиці, а також і за власну втечу з ворожих рук та за довге, многолітнє туляння по негостинних сірійських містах, грецьких морях і островах, африканських пекучих і відлюдних пустелях. Кінчаючи, підвів обличчя, високо зніс руку, і в корчево затисненій долоні показав ко-роткий, закривавлений меч Івана з Гішалі. Всі позводилися. В задушному повітрі величезної залі, у мглявому хоча й достатньому світлі ламп, що з них божничні послугачі підрізували гноти, але ж не могли розігнати густих ниток диму, навала го-лів і людських рамен тислася до казальниці. Всі вуста були відкриті, всі очі знесені догори, туди, де, над цим людським виром пануючи, Йонатан, дивно притихлий, немов з гідністю жерця у по-ставі, спохиляв до очей і вуст тих, що до нього зближалися, гостру, двосічну пам'ятку славетного чоловіка. Не говорив більш нічого; вони, навпаки, говорячи, стогнучи, плачучи розглядали зброю, до-тикалися її, притуляли до неї вуста. Забуваючи за найважливіші обрядові приписи, жінки зміша-лися з чоловіками й тислися також до народніх святощів. Були тут матері, жінки, сестри тих, що полягли, б'ючись обіч з Іваном із Гішалі. Котрась з-поміж них зробила такий порух, ніби хотіла

обійняти й у своїх руках колихати оту зброю, мов дитину. До холодної й блискучої крицевої поверхні припадали вуста юнаків і дівчат, і зливав її дощ сліз, що капали з пригаслих зболілих очей. Були такі, що на їхніх обличчях позначалася боротьба. Відразу, що вчували вони до вбивства і крові, якась висока засада, зачерпнута в котромусь із багатьох та різноманітних струмків народньої традиції, проймала огидою ці спохилені над мечем голови.

Горій, визнавець лагідної Гіллелевої науки, кількаразово вже схилявся над завзятою зброєю й кількаразово ухиляв від неї пекуче, страдницьке обличчя; аж, нарешті, одне з почувань, що змагалися в ньому, взяло гору, і його вуста в довгому, залюбленому поцілункові спочили на зимній криці. А втім, він відразу ж випростався, простяг до віттарю свої руки та з скорботним, тужним вибухом крикнув:

— О, споконвічний! дивись, що з народом твоїм вчинили його вороги! Он цілує він знаряддя смерті й хвалу віддає вістрю, що кров розливало!

— Найгірша з кривд, що зазнали ми від наших переможців, є о, Горіє, влита в людські душі отрута зненависти!

Ці слова здушеним шепотом вимовив Юст, що його очі зажерливо, втім, затоплювалися в мечеві Івана з Гішалі.

В ту ж мить розлігся гуркіт ніг, що падали навколюшки, та тіл, що ринули на землю. Вир облич старих і молодих, чоловічих і жіночих зник, бо всі чола діткнулися до мармурів підлоги або, низько спохилені, позатулялися долонями, а в задушнім повітрі й димовім світлі залі вибухнув могутній спів :

— „Вовки й ведмеді сплюндрували мою землю, що була за мою радість, мене ж завели в неволю, а ніхто й не боронив мене, ніхто й справи моєї не судив. І ось я, як крук чорна, я, що біла була, як голубка, бо оселя моя сплюндрована й земля безлюдна!“

— „О, якжеж, споконвічний, принизив ти свої діти! Слава твоя облишила божницю нашу, і чужі вояки бавилися з таблицею домовлення. І ось стою я, як крук чорна, я, що біла була, як голубка, бо оселя моя сплюндрована й земля безлюдна!“

Випростаний й мовчазний стояв на казальниці Йонатан, поволі й глибоко віддихаючи, як хтось, що спочиває по доконаній справі. Лагідність, що походила з цієї доконаної справи, позначалася на його розполум'янілому й темному обличчі. Доконав того, що за його розумінням було за святе його завдання; словами своїми додав людям духу для справи, що боронити її збройно сам він уже не міг. З гордістю, поволі обводив поглядом довкола божниці, аж затримав очі на жіночій постаті, що одним - одна серед похилених і тремтливих голів

стояла за блискучою від позолоти балюстрадою пряма, нерухома, затопивши в ньому очі, що в них жах перемішався з укоханням. Юрба, що за хвилину перед цим тислася була до казальниці, не потягла її за собою. Обома руками вчепилася вона в поруччя балюстради й не дала потягти себе цій людській хвилі, що бурхливо спадала з мармурових сходів. Невимовним жахом, що від нього серце зледеніло, пройняли її розгортані Йонатаном образи жахних убивств і безголов'я. Ні за що в світі не спромоглася б вона зблизитися до цього чоловіка, ані бодай пучечкою доторкнутися до блискучої цієї криці, що тисячі разів заринала в людській крові. Ноги не слухали її, кривава імла застелювала очі й тільки дрібні долоні корчево, з несподіваною силою, стискали металеве поруччя, що було під цю хвилю за єдине її підпертя та оборону. Проте, не могла вона одірвати повних жаху й побожної покори очей від цього чоловіка, що так довго боровся й терпів. Аж, врешті, раптом глянула вона по збуреному морю похилених до землі людських тіл і голів. Безмежний жаль, болісне співчуття, стріпонулось на її обличчі. Осунулася навколюшки, чолом притислася до повизолочуваного поруччя й слізьми землю стопила, коли в задушному повітрі й тьмяному світлі божниці гучали останні рядки пісні:

— „Доки ж, споконвічний, доки ж голубку твою ув'язнюватимуть пташникові сітки? Стільки ж ото

весен і стільки ж ото вже зим минули відтоді, як тремтить вона під вістрям меча у левових зубах та у ворожім ярмі. І ось я стала, як крук, чорна, я, що біла була, як голубка, бо оселя моя сплюндрована й земля безлюдна! “

VI

За Марсове поле в Римі ходили старі перекази, цілком не подібні до тих, що принадою поетичних спогадів усвятили Егерійський гай. Там листва й струмкові хвилі розповідали за добродійного царя — праводавця та за добру його фею. Тут, озброєні загони, що сходилися для військових вправ і оглядів, брязкотом зброї й галасом показових боїв, протягом довгих століть пригадували криваву боротьбу народу, що визволявся з-під лютої руки Тарквінія Гордовитого. Красномовна римська літопис розповідає за ці перекази такими словами: „Справу за Тарквінієву маєтність віддано на розсуд сенатові. Непогамований гнів узяв гору над іншими міркуваннями... Тарквініїв лан, межі Тибром і містом, присвячено Марсові, а саме під цей час вкривало його буйне, під серп достигле вже збіжжя. Наслана юрба викосила геть чисто все, а колосся в зерні все до крихти повкидала до Тибру. Чорторії винесли це жниво на мілизну, там його стужавлювала навала мулу, аж повільно повстав острів, що сьогодні на ньому зносяться храми й кружганки“.

Що за наступника по доброму й мудрому Нумі може прийти колись суворий і гордовитий Тарквіній, була це для римського народу наука, що з неї він користав протягом довгих віків. Все минулося. Дзвеньки мстивих серпів, що стинали Тарквінієве жниво, щоб його на ознаку огиди шпурнути в річні вири, час замінив у луну, що чимраз слабше бреніла в устах і серцях далешніх поколінь. Але жила ще жмінька людей, що серед неї, найменоване ім'ям бога війни поле та острів, що зносився посеред річки, увікопомнювали пам'ять за незвичайну історичну подію, за оту звитяжну боротьбу справедливости з принукою.

Цісарський Рим виповнював сьогодні гомоном бурхливого життя й блиском величезних багатств колишній Торквініїв лан. З одного його боку, за жовтим пасом річки, застебнутої дорогоцінними застіжками мостів, мерехкочучи, ніби клейнодом, осяйним островом, де „зносяться храми і кружганки“, сунув широкою базальтовою стягою битий шлях, званий Тріумфальним, а понад ним Ватиканський пригорок вимальовував на небесній блакитті хвилясті свої схили й спускав до річки темну гущавину своїх садків, окритих, сріблястими під сонцем, стінами легких забудовань.

Просто річки з мостами та островом, Тріумфального шляху та оповитого в садки Ватикану, зі схилів Квіриналу й Капітолію широкі, вислані ствердою лавою вулиці, неоглядними рядами палаців

і крамниць сточувалися аж до країв розлеглої простороні, встеленої завжди весняною прозеленню моріжку, оповіяної свіжістю безлічі водограїв, що їхні перлисті джуркотіння сполучалися з шепотінням лаврів та мірт, а діамантові дощі спадали до стіп сніговобілих, бронзових, повизолочуваних статуй, що скидалися на засуджений тут на непорушність драматичний і залюблений натовп богів, велетнів, царів і поетів. Водяні стовпи, снопи й веселки били з величезних келепів, що в бронзових долонях зносили їх тритони з потужними півгадючими, півлюдськими тілами, з роззявлених дельфінових паш, з келіхів, здійснаних струнками руками неблазних Нерейд.

Посеред весняної прозелені безліч обрямованих букшпанамі й фіялками стежок, оточуючи міртові й лаврові гаї, в'юнилася й прибігала, нерозплутаним на око хаосом, до стіп найбільшого з римських кружганків, двоповерхової галерії, такої широкої, що внизу розминалися в ній легко чотирикінні вози, а вгорі міг зуміститися й прохджуватися багатотисячний натовп. Великий кружганок починався від самого річного берега, з - під склепіння високої брами, пасмужками мережива своїх колон і різьб перетинав завширшки розлогий обшар колишнього Тарквінієвого лану й зникав аж під схилами Капітолійського пригорку, за могутніми, круглодовгастими стінами Фламінського цирку, уквітчаного, немов гірляндюю з полумені,

маківками колон з коринтської міді, що яскраво блискотіли в соняшному промінні. Тут, під Капітолійською стіною, навколо Фламінського цирку, зносилася сила будівель, різного розміру, різного призначення. Храми Геркулеса й Міневри, войовничої Белони й єгипетської Ізиди, Пантеон з великою опуклою банею, величезні Неронові лазні, круглодовгасті бані трьох театрів, ряди крамниць, виповнених коштовним крамом, палаці можновладців, довгі колонади, що окривали долішні поверхи палаців, усі ці за різних часів і для різного призначення позводжувані твори, а то й архітвори архітектонічного мистецтва становили собою неоглядну густвінь мармурів, бронзи, слоневої кости й дорогоцінних металів, густо-рясно оздоблених малюваннями та різьбою. Різьба ця гірляндами кам'яних квітів і листя повивалася по прозорому мереживу колон, безліччю кам'яних облич, людських, дитячих, звірячих, спиналася на потужні стіни; з дахів, фризів, карнизів, з-понад порогів і стін вабила або загрожувала постатями веселих фавнів, пустотливих амурів, задуманих сфінксів, могутніх левів, дельфінів, орлів, шулік, гадюк, чарівничих, в натурі не подибуваних, сплетінь звірячих і людських тіл.

По дахах кружганків та палацових ганків зносилися там, немов повітряні, розквітлі садки, вікна храмів і горішніх палацових поверхів, ясніли кришталевими шибками й повівали різнобарвними

запонами; крамничні колони виставляли на загальний огляд незлічимі багатства й сліпуче миготіння східніх килимів і тканин, грецького посуду, золотого, срібного, вирізованого, мальованого, олександрійського шкла й кришталю, різноманітно пофарбованого та в різноманітні фігури злитого; дорогоцінні сорти дерева, мозаїки, коштовного каміння, перлів, бурштинів, оніксів, агатів, келепів, слоневої кости, обернених на чудові утвори столярського, різьбярського та золотарського мистецтва.

Такий вигляд мала сьогодні частина колишнього отого Тарквінієвого лану, що колись золотився й шемрів засіваним на королівські потреби збіжжям. Але другу його частину, звияжний нарід, що колись стяв до щенту й шпурнув у річні вири царське збіжжя, призначив був на виконання найважливіших чинностей свого громадського життя: на військові огляди або вправи та на ради, що обирали консулів, диктаторів, цензорів, трибунів, преторів, едилів, одне слово всіх тих, хто з народньої волі й вибору мав правувати державними урядами та керувати людською долею. Цю частину присвяченого Марсові лану обтинав з одного боку Тибр, з другого, подібні вже тепер до лісу, Помпейські й Лукульські садки; з третього — вулиця Широка (*via lata*), що простягалася побіля підніжжя Квірінальського пригорку. Місце це мало назву Септів і являло собою відкритий та просторий майдан, колись по береги повний брязкоту

вояцької зброї, або бурхливих гомонів суперек вільного народу, що користував тут із ужитку щонайважливішого права своєї волі. Впервині, Октавіан - Август зужив цього місця на громадські видовища, що бавили й прихияляли до нього бурхливий і пристрасно пожадливий вражінь натовп. З того часу військові вправи й огляди відбувалися тут, як і колись, але нарід не обирав уже нікого на жадні високі уряди. Всі вони скупчилися тепер в одній, найвищій, голові. За імператора або за головного військового привідцю, диктатора, консула, трибуна, цензора був цісар. Імення інших, поменших, вітри, що надлітали з Pallatium, привітали до людського вуха й слухняно повторювали їх на Септах людські уста. Натомість дуже часто Септи шумували зрадуваними втішеними з ігрищ юрбами, що принаджувано їх хлібом, з безтямною інколи щедробливістю сипаним їм із цісарської долоні...

Побудований за Августа великий Фламінський шлях широкою смугою сунув під лісовою зеленню Помпейських садків, на краю Септів сполучався з Широкою вулицею й через неї впливав до надра столиці. При кінці його, немов випростаний стрункий велетень, понад прозелень садків та під небесні блакиті зносився сніговобілий Августів надгробок з величезною золотою кулею, що нерухомо жевріла під блакиттям.

Як музичний акорд, що одногучно відповідає іншому акордові, в чималій віддалі від надгробку

відповідав йому, та ж вище за нього здіймався, соняшний обеліск, де, на стрільчастій верхівці, в поставі могутнього юнака, з довгим волоссям і семираменною на ньому короною, з лірою в руці й пастухівською гирлигою біля ніг, стояв бог світла, розкошів, молодощів і творчих поривань — Феб-Аполон. Побіля стіп саме цього обеліску, кружка оточуючи цілий обшар колишнього місця народніх рад, зносилися побудовані на кшталт амфітеатру багатоповерхові сходи, а внизу порозставлявані були великі приоздоблені в шарлат і позолоту трибуни й ложі.

Найстарезніші з дідів притямлювали, що за часів їхнього дитинства на цьому саме місці Октавіян-Август тішив око людське троянськими ігрищами. Тепер знову на просторій арені, засланій м'яким та вдосталь зрошеним килимом моріжку, малося побачити ці ігрища, що в них до того ж брали участь не наймані блазні й стрибуни, не брутальні циркові погоничі, не в неволі зроджені гладіятори, не улюблені навіть музики та декляматори, а численна, блискуча молодь двох найвищих в державі станів: сини сенаторських та вояцьких родин. На чолі їх, найменований у цих ігрищах за короля молоді, мав стати цісарський син, недавній звияжець Юдеї, з краси, мужности й талану вславлений Тит — майбутній цісар.

Минала перша година дня. Сонце, сходячи за Капітолійським пригорком, виповнювало блідаво-

жовтим світом середину глибокої улоговини, що її стіни з верхівки аж до низу роїлися вже від постатей, одінь і людських облич. Протягом цілої ночі Марсове поле шумувало морем люду, що очікував тут денного світанку, і що його значна частина, лише но почала на світ благословлятися, з радісним гамором порозсідалася на круглих лавах. Чотирнадцять лав, призначених для вояцького стану, виповнилося вже по береги, але шляхетність постав і рухів, властива людям вищих громадських станів, як також запопадлива дбайливість „дезигнаторів“, урядовців, що показували місця й пильнували порядку, не допускали тут того тиску й того галасу, що клекотів на горішніх поверхах, виповнених натовпом купців, фабрикантів, ремесників, поденників, фабричною та двірською челяддю, а щонайбільше — вояками. В цій юрбі неможливо було вже відрізнити римських тубільців від давніх або недавно прибулих захожан з Греччини, Сирії, Малої Азії, Африки, Еспанії, й навіть з недавно упокореної Галлії й Британії та з півпідбитих, півсоюзних німецьких країв. Посеред нащадків старовинних квіритів, смуглявих, з вузькими чолами й гордовитими навіть і в лахмітті поставами, посеред зграбних, гинких, стрійно зодягнених, балакучих греків та з хитрими поглядами й нахабними обличчями сирійців, юрмилися кремезні й опасисті кападоки, чорні нумідійці, білі русяві та сильні німці, жваві, веселі, що напрочуд

швидко засвоювали римську цивілізацію, галли, півдикі похмурі британці, еспанці з палкими очима, пружні та худорляві парти, жовтошкірі, розумні, з хитрими очима та саркастичними посмішками єгиптяни, що з них не один, мабуть, поглядаючи на околичну пишноту й лад, з пихою нащадка великого роду, виводив перші первістки їх із своєї батьківщини. Східній переказ за Ваби-лонську башту, здавалося, немов сподіявся в оцій збиранині найрізноманітніших племен і мов, що їх підбиття, жадоба насолоди, найрізноманітніші справи та непереможна сила впливу вищої цивілізації на нижчу згромадили всіх до світової столиці.

У цьому хаосі почувалося силу меча, що злютовував його в покірливу одноцілість. Позначалося це в величезній кількості різної зброї й різних також племен вояків, що сьогодні, очікуючи упоміш із людьми й гуртом з ними на ігрища, горували живовидячки над ними чванькуватістю, гордовитістю, сміливістю слів і рухів, ладні, здавалося, стоптати все, що припало б їм не до вподоби, знаючи добре, що зробити це можна їм було безкарно.

І дійсно! За найвищого свого привідцю й суддю вони мали цісаря. А хто ж, як не вони вчинили його за цісаря? Хто, як не вони, створили для Палаціюму залізний підмуток, що на ньому він стояв безпечно? Чи тільки вони? А! й ота ще

юрба, що в цей момент, вбачивши цісарського сина, що входив до котроїсь ложі, шаленіє вигукуваними на його честь погуками; — та ті ото там громади багатих зальотників, ледарів і гультаїв обох статей, що тільки но тепер починають виповнювати ложі й трибуни блискучою пишнотою свого одягу й гомоном порожніх, беззмістових своїх балачок, але не ті, о! запевне, не ті он трибуни й ложі, де поволі й ніби неохоче починають усаджуватися чоловіки й жінки, що навіть сьогодні, в день ігрищ, у день Аполонів не скинули з себе своєї поваги, суворости, задуми, що в їхній глибині клекотять вічні й непримирні бунти. Їхні шереги змаліли вже з меча й вигнання підозрілих очей і мстивих рук дев'яти попередніх цісарів, а проте живуть вони ще, також присутні тут, а на похнюплх їхніх чолах звивається, здається, далі й далі в майбутнє, той промінь, що перед віками полискував на серпах, що скошували царське збіжжя на Тарквінієвому лані...

Трибуни й ложі були вже майже повні. В одній з них Цестій, отаман війська подоланого в Юдеї та запеклий ворог єврейського плем'я, зодягнений у сніговобілу й золотом шиту латіклаву, злягав на розкішно погаптованих подушках, похмурий та роздратований, дарма що довкола нього громадилося велике, складене з осіб обох статей, оточення. Молоденької й гарненької його дружини, що прихилилася до ізраельського бога, обіч нього не було.

Зате безнастанно, голосно, по-латинському й грецькому, щебетала там Кая Марція, пригортаючи в обіймах невиводне своє цуценя; побіля оголених грудей інших жінок тулилися карлики, малпки, папуги й навіть учені голуби й шпаки; ледачий Стел повівав широкими рукавами свого прозорого жіночого одягу; витворний Кар душів міцними пахощами; поет Марціал укладав притьмом з'ядливі епіграми, що гучним сміхом відгукалися у великій і людній ложі.

Неоподалік звідти привертала до себе увагу багатьох людей велична й зодягнена в скромну столлу преторова дружина, Фанія. Декілька лише великих рубінів криваво полискувало в чорному її волоссі, звідки опадав сріблястий серпанок, оповиваючи, мов легенька хмаринка, її стан. Довкола неї було багато людей: літніх жінок, молодих дівчат, чоловіків у рудявих плащах і з довгими бородами, по чому розпізнавано філософів. У цій ложі, спокійні постаті й витримані рухи давали найпевніше уявлення про дійсний, суворий тип римського плем'я. Розмови точилися тут негомінкі, та жваві й повні усмішок молодих уст і палких зблисків очей. Фанія, чемна й уважна до кожного слова свого оточення, здавалася, втім, за неспокійнішу та блідшу, ніж звичайно бувала. Гельвідія з нею не було. Як претор, мусив він з верхівки високої брами подати знак на початок ігрищ. Без поданого ним знаку, вони не могли розпочатися.

Цісар Веспасіян ще не прибув. Чи палахкий Гельвідій, що стисло дотримувався літери права, дасть дозвіл розпочати ігрища за цісареві відсутності? Фанііна постава й обличчя були спокійні, але її серце під м'якими згортками снігово-білої тканини билось раптовно. Звертаючись до юнака, що стояв позад неї, вона сказала тихенько:

— Чи не міг би ти, Артемідоре, добутися до виходу й передати від мене Гельвідієві доручення, що я тобі звірю?

— Спробую, паньматко,—жваво відповів маляр.— Що маю сказати від тебе твоїй дружині?

— Скажи йому, що прохаю його... пам'ятати за нашого малого Гельвідія...

Артемідор, шанобливо й низько вклонившись, вийшов з преторської ложі, вбираючи в себе очі котроїсь із молодих дівчат, що оточували Фанію, та палкі погляди багатой Фульвії, що він її, по короткому зв'язку, що мав, проте, в Римі великий розголос, кинув був уже рік тому. Ця красива й висока з уродження дружина багатого й старого відпущенця пишноту своїх строїв та повабливість нехованих цілком зальотів виставляла напоказ у тій власне трибуні, де Елій Ламія гучними, що мов нічим не журились, веселощами звертав на себе загальну громадську увагу. З того часу, як котрийсь із цісарських синів спокусив і вимкнув у нього дружину, став він за нагоду до безлічі розмов, зацікавлень, співчувань і глузувань. Знав

за це. З недбалими рухами великого пана, що аж ніяк не бере до серця балачок різної наброді, в поставі та одягу людини, що почуває себе занадто молодю ще та значною, щоб зазнаний удар міг її допровадити до розпачу, з'явився він у трибуні посеред великого й веселого оточення, чарівний, невимушений, пишний.

Його голосних і злегка тільки заправлених в іронію жартів чули навіть ті, що сиділи оподалик; він із запалом деклямував якогось любовного, оце зараз складеного сучасним поетом вірша, похилився до Фульвії й у зальотних словах висловлював їй своє захоплення з її краси та, до речі, і з пишноти клейнодів, що окривали її.

І лише раз, однісінькій раз, у той момент, коли цісарський син Доміціян, стрункий, блідий, пролисий вже юнак, в оточенні багатьох можновладців, що межі них горували люди у військовому одягу, з'явився серед шарлатів, залочень і різьб цісарської ложі, недбале й упоєне веселістю Ламіїне обличчя прибрало такого вигляду, немов у одну мить з нього спала машкара. В цю коротку, як оком змигнути, й швидко, як блискавка, мить воно показалося зім'ятим і розпаленим з розпачу та гніву. З запалених раптом очей зневаженого, на хоровите й злісне спокусникове обличчя стрілив погляд, повний похмурої й скаженої зненависти; проте, зразу ж, дуже швидко, весела машкара знову окрила Ламіїне обличчя, і лише його погляд

холов. повільно, бо очі його ззирнулися з багатьма приязними поглядами, що подавали йому втямливі для нього знаки порозуміння та одностунности.

Лише одна трибуна була ще порожня. Велика й не менш за цісарську багато оздоблена, вона зосереджувала на собі повсякчас загальну увагу. Чому досі не виповнювало її товариство тих людей, що на них громадянство очікувало з щонайбільшою цікавістю? Всім було відомо, хто має в ній сидіти. Чому не прибувала та, що її ім'я було сьогодні на всіх геть устах? Чи затримали її в ліжку аж до цього часу східні лінощі? або в мріях за царського коханка забула вона про сьогоднішню врочистість чужого їй народу? А, може, не могла вона відірватися від свічада, прагнучи своєю красою викликати сьогодні з уст свого улюбленця слово, що на нього вона очікувала віддавна, та здобути приязнь народу, що його володаркою прагнула вона стати? З середини не видно походів, що прибували до амфітеатру. Вони входжали до лож і трибун через численні коридори, що полегшували наплиття й відплиття людности. Проте, нагло багато тисяч затоплених у той бік очей добачили за легким мереживом зачиненої брами довгу смугу зодягнених у біле людей із знесеними в руках оповитими пучками різок сокирами. Це були ліктори, що, йдучи низкою один за одним, упереджували кілька пишних і

блискучих ношів, оточених кінним відділом озброєних у луки й окритих звірячими шкурами німців з розмайними на вітрі патлами русявого волосся. В такій постаті проходив завжди римськими вулицями похід єврея Агріпи, царя подарованої йому від римських владарів маленької державки, Халкіди. Цим фантастичним майже царюванням ділився він із своєю сестрою і разом з нею — може, через неї — користав з найвищих тут гонорів та відзначувань: ліктарів, сенаторського одіння й військової варти. Похід цей промайнув за легким мереживом зачиненої брами. Натомість при вершечку кількох мармурових східців, що спускалися до порожньої аж по цей час трибуни, з'явилася чарівної вроди жіноча постать, і, хто зна яким понята почуттям, наче прикипіла на хвилину до місця.

Чи, може, в цей день, коли остаточно мала розв'язатися її доля, вид чужинців збудив у її серці чи сумлінні приспану, звичне, турботу або гризоту, чи також, може, хотіла вона хутчіш указатися цьому народові у всій пишноті краси й багатства та дозволити, щоб якусь хвилинку він міг озирнути від голови до п'ят постать своєї майбутньої володарки? Вона не була вже молоденька, і оцей власне дійшлий вік, надаючи її кшталтам силу й повну розквіту, окривав її істотно царською пишнотою. Силою й пихою дхнуло від її постаті; відрис її обличчя та одягу повівало сходом. Хто знає,

якою керуючись думкою чи почуттям, вона, живучи в Римі та серед римлян, не полишала ніколи єврейського строю. Запевне, з проникливістю жінки, що вміє й прагне причаровувати, відгадала вона, що якраз саме цей стрій пасував якнайкраще до її вроди; аджеж у ньому впервині побачив її Тит.

З дужих і чудовно виточених її рамен аж до надолку прихопленої багатим пасом сукні спадав, засліплюючи очі пишністю східнього плетива мережив і фарб, розкішний плащ. На сніговобілих її грудях, не прикутаних мережаною тканиною, кількома заломами звивався аж до пасу грубий золотий ланцюг з безліччю учеплених до його кілець дрібних місяців, зірок, зміючок і гаддя. Руки їй оповивали золоті гадючки, що в їхній середині, як усім про це було відоме, приховані були, під позіром таємничих написів, східні талісмани, що привертають щастя. З-під золотої осадженої ро-сою дорогоцінного каміння пов'язі спадали аж до надолку плаща на її плечі, груди, руки, мигочучи вплетеними в них золотими зірками й вужами, величезні коси, такі чорні й блискучі, що порівнюючи до них притьмарювалося чорне волосся римлянок, змішуючися й сплітаючись із діамантовими, аж до рамен довгими сергами, з блискучими заплітками й торочками пасу, що з нього звішувалися обсажені діамантами й виповнені пахощами флякони та повні золотих монет прозорі, по-мистецькому вплетені з перлів гаманці.

Жодна з римських жінок не носила таких плащів, пасів, ланцюжків і вільно поспусканих кіс; жодна з них, найбільш залюблена в збитках, не оповивалася такою безліччю барв, мережива, дорогоцінного каміння й металу. Жодна також, найзальотніша, не мала в обличчі цього виразу півсонної, замріяної, покірливої пристрасти, що промовляла, вабила, пестила зі смаглявого чола, вичорнених повіків, довгих хвилястих вій та піввідкритих пристрасних Беренічиних очей. Закоханий у пишноті блисків і фарб, півсонний, любашний схід Даріїв, Сарданапалів і Соломонів, здавалося, спливав у надро римського плем'я в поставі цієї жінки, що при її з'яві в амфітеатрі залягла на якусь хвилинку могильна тиша, аж ген угорі, на найвищих поверхах, розляглося грімотіння оплесків і криків. Вгорі, на найвищих поверхах, оця, що причаровувала похотіння, її краса поспіль з пишнотою її строїв упокорила їй пристрасну й залюблену в багатстві юрбу.

— Хай живе Береніка! Здоров'я й щастя Береніці! *Sophos!* (слава) *Sophos! Sophos!*

Так гукав угорі різноплемянний, зажерливий на вражіння натовп, бажаючи приподобитися цісарському синові; там плескали долоні, голови здіймалися й спускалися, мов хвилі, борсалися руки, повіваючи в повітрі різнобарвними хустками. Середні, виповнені вояцтвом лави зрідка тільки оксентували запалові юрби; внизу, в трибунах і

ложах патриціїв, чоловічі й жіночі постаті запали в нерухому мовчанку. Заледве де-не-де якийсь двірський повітав її вставанням з місця та ввічливим порухом руки; спинаючись майже на плечі зігнутого Цестія, Кая Марція видавала голосні оклики цікавості й подиву; чола філософів і сенаторів похнюпилися, поважні жінки поспускали очі, навіть по вустах витворних шикунів і чепурух бликали погордливі, глузливі посмішки. Оплески й крики вгорі ще тривали, коли Береніка усадовилася, напівлежачи в м'якій поставі, посеред шарлатних, золотом і перлами погаптованих подушок, в оточенні численного жіночого почоту, зодягненого в барвисті й пишні східні строї.

Одночасно по другий бік трибуни посідали прибулі з нею чоловіки. Тут горувала виключно римська одіж. Агріпа, в сенаторській латіклаві, блідий, зимний, мовчазний, мав вигляд епікурейця, що не дозволяє жодним, хоча б і світовим, справам порушувати вибагливого його спокою. Обіч нього, але цілком до нього не подібний, знаходився Йосип, єврей, що на знак пошани до панівної в Римі родини Флавіїв прибрав прізвище Флавія,—ex-владар Галілеї, обвинувачений у зраді батьківщини від проводирів юдейського повстання, письменник, уславлений уже з своїх писаних по-грецькому творів, де він наперемінки і підлещувався до переможців, і вславляв переможений свій нарід, лаючи й обмовляючи тих з-помежи своїх

одноплемеників, що насмілювалися зняти руку проти римської могутності, що збуджувала в ньому щирі й чолобитні пошани.

Подвійність почувань і характеру виразно малювалася в жвавій Йосиповій постаті й рухливих його порухах.

Агріпін приятель, обмилуваний ласками королівської родини, сів поряд з халкідійським царем; за двома цими людьми найвидатнішими з посеред єврейської аристократії, що перебувала в Римі, посідав і поставав численний гурт багатих і впливових євреїв, що їх найвиразнішим типом був опасистий, осяйний виразом щонайбільшого з себе задоволення, зодягнений у римську тогу, в золоті й клейнодах на грудях і руках, банкір Монобаз. Він і кільканадцять подібних людей заступали собою в Римі ту частину єврейського народу, що на своїй батьківщині носила назву садукеїв. Посідачі значного майна, нащадки старовинних родин, вони засвоїли до певного ступеня грецько-римську культуру, в звичаях наслідували звичаї половини світу, корилися перед силою влади, що розподіляє всі гонори та добра, трохи філософствували, з Епікурової школи засягали виключно науки спокійного зужиткування земних насолод, у білих, оздоблених клейнодами руках жваво й моторно обертали величезні статки - маєтки. Кожен з них привів сюди з собою своїх синів, родичів, писарів, помічників і головних служників

свого дому. Величезний почет, не менший за ті, що довкола патриціїв, становили їхні клієнти й служники, обсів глибоку й велику Агріпину трибуну, а з посеред нього простотою постави й одіжі, як і тихим смутком на обличчі, вирізнявся Юст. Виконуючи, мабуть, наймиліші чи найважливіші Агріпині справи, посів він найближче до Агріпи місце та з-за фестонів шарлатних запинал обводив навколо задумливим поглядом. Раптом почуття здивовання й турботи тріпонуло спокійними рисами його обличчя, а з уст йому вирвався притьмом пригнічений оклик. Його погляд, повільно розглядаючись по строкатій мішанині одінь і облич, надібав на добре знану йому постать, завважену ним, може, тому, що була вона йому дорога й до того ж мала познаки, що відрізняли її від довколишньої юрби. За ці познаки були: надзвичайна худорба тіла, подерта, що в багатьох місцях світила зчорнілим і засмаленим тілом, одіж, темне, худорляве, перетяте червоними рубцями та чорною розпатланою бородою заросле обличчя. Цей високий, худорлявий і в подертій одежині чоловік не сидів, але стояв на котрійсь з найостанніших, призначених задля простого люду лавок і так похилився наперед, ніби вмить, рухом роз'юшеного тигра, намірявся порватися на арену, що зеленіла глибоко внизу. Його западі, колами темних синців оточені очі вдивлялися з-під зчорнілих повіків та насуплених брів у Агріпину та

Беренічину ложу то з виразом незглибного жалю, то шаленої зненависти.

З Юстових уст злетів короткий, притьма при-
тлумлений окрик:

— Йонатане!

Навіщо він сюди прийшов? Яким чином, чому, з якою метою вдерся він помежи цієї юрби, де його можуть впізнати тисячі очей, де виказати на нього можуть тисячі вуст? Яка думка, який шалений замір зродитися міг у розпаленій голові цього чоловіка, що стільки вже бачив крови й мук, стільки все зазнав розпачів і злиднів, що здатний був зважитися на все?

Зі зблідлим обличчям загадався Юст якусь хвилину; потім із пошаною похилився над Агріпою й прошепотів до нього кілька слів. Мовчазний Агріпа з байдужою ласкавістю схитнув головою на знак призволення; Юст поспіль із кількома служниками вийшов із трибуни, а за хвилину на котрійсь з призначених для простолюду лав застрічено такий рух, немов би хвиля, що тільки йно насунула, порозкидувала там строкате людське море, коючи посеред нього вільне для себе місце.

Там зачувалися вже голоси „дезигнаторів“, що силкувалися уторувати комусь дорогу, хто, як секретар халкідійського царя, мав право у гурті з своїми товаришами сісти на почесному серед простолюду місці.

Але ж ніхто, ані сам простолюд, не спостерігав того, що діялося на його лавах. Минала третя година дня; цісар усе не прибував. Старий, хворий, згрублий у вояцькому житті, а понад усе заклопотаний грошовими справами, Веспасіян не любив бучности й громадських свят. Чи ж мали тому тисячні юрби чекати на нього в задушному стискові? Чи ж заради цього не буде дотримано звичаю, що наказував розпочинати громадські забави зараз по схід сонця, та важливіших ще понад цей звичай приписів, що наказували святкувати присвячений богам день від самого його початку? На горішніх поверхах вчувалося вже немов погамоване ремство знетерпливої юрби; нижче обличчя похнюплювалися з незадоволення й вуста пересміхалися саркастичними усмішечками. В лавах шляхти, сенаторів, надвірних, філософів, артистів, шикунів і гультяїв різноманітні чвані, нехоті, урази, пригадування та марноти малися за добру піджогу, що в ній малісінька іскринка могла розжевріти тихі, але небезпечні пожежі. Сам патрон дня, Феб Аполон, здавалося, гнівиться з піднебесної верхівки свого обеліску на людей за відтягання з oddанням належної пошани його святові та з семираменної корони своєї, що в сонці купалася, шпурляє їм у вічі жахні блискавки.

Як стій, на лавах шляхетства та по багатьох сенаторських ложах розляглися гучні довгі оплески; натомість простолюд, що тихцем до цього часу

ремствував, змовк і надвірні покам'яніли. На вершку високої брами з'явився претор. Велично овінений у білу золотими пальмами всипану тогу, з берлом в одній руці й білою хусткою в другій, дужий і сміливий Гельвідій Пріск з'явився на вершечку воріт, повітаний оплесками одних і мовчазним жахом інших.

— Sophos, преторе! Вітаємо тебе, відважний! Здоров'я тобі, гідний!— зносився знизу догори сніп голосів, що бреніли захватом.

Блідий і пролисий Доміціян зиркав скажені погляди на верхівку брами; тутечки-тамечки з уст людей, що красувалися військовими строями, зривалися брутальні прокльони; юрба оханулася й зажебоніла.

— Цісар ще не прибув... Цісаря немає... Цісаря немає... За цісаревої відсутности! Чи ж може це бути? Чи ж може це бути? Чи ж може це бути?..

Могло це бути. Сталося. Претор однією рукою сперся на срібному орлі свого берла, другу простяг. Біла хустка, як великий метелик, упала на зелену арену. Воднораз понад усі гамори, знісся повний невимовного глузування Ламіїн голос, вигукуючи:

— Довгого тобі життя, Гельвідіє! Довгого тобі життя! Довгого тобі життя!

Фанія притьом накинута на обличчя сріблястий серпанок; спохилений над нею Артемідор прошепотів:-

— Твій чоловік наказував відповісти тобі, пань-матко, що не варт мати сина той, хто не зважиться чинити за справедливістю й законом.

Справедливості й закону загоджено. На вершечку брами заграли войовничо, урочисто, протягло труби, її двійчасті половини з мережаними лиштвами на одвірках розчинилися навстяж, багатотисячна юрба, з погамованим у грудях віддихом, знерухоміла.

З розчиненої брами на розлогу зелену арену поволі почали в'їздити чотирикінними шерєгами кінні й збройні загони, що посувалися один по одному; посамперед був наймолодший загін, де на аракійських малих білих, як сніг, конях їхали верхи юнаки, що заледве з хлопців вийшли, в сніжистих, оздоблених у шарлат туніках, в зеленіх вінках на простоволосих головах, з повними стріла сагайдаками за плечима й легенькими, короткими дротками в руках. Мало що не підлітки, стрункі, гинкі ці піввояки й півдіти міцно, втім, і зручно тримали на сріблястих поводях свої коні, що, ступаючи з зальотною принадністю, здавалося, не дотикали сливе моріжку арени.

За цим білим і легким загоном з'явився другий, старший вже й тяжчий, полискуючи золотистою мастею коней, наїжачений довгими гострими списами, плинучи, мов річка криці, малими щитками й пласкими шоломами їздців. Третій, взірцем німців, не укривав нічим ані голів, ані грудей.

Плечі й груди окривали їм вовчі шкури; їхні ноги були окриті грубою шкурою; в руках їжилися на-тягнені сагайдаки й важкі довгі залізні списи. Був там ще один загін, що їхав на еспанських гинких, з тремтливою шкурою конях, з малими щитами й шоломами з мистецьки витисненої шкури, з короткими, викривленими мечами при боці і сталевими списами в руках; був і інший ще, останній, що його африканські чорні, як ніч, бойові коні ступали велично, а потужні високі їздці могутньо виглядали в повному щиро-римському озброєнні: в панцерах, окритих промереженою бронзою, у високих шоломах з орлячими крилами, в санда-лах, що окривали ноги волоками з шкіряних по-ворозок, з величезними, ввігнутими, що від рамен до колін сягали, щитами й довгими двосічними мечами в повизолочуваних та повирізьблених піхвах. Кожен з цих загонів мав свого ватажка, що їхав окремо на його чолі. Але ледве той, що стояв на чолі останнього загону, з'явився в розчи-нених воротах, амфітеатр загув, загремотів, завив борвою оплесків і криків.

На чорному коні, в злотистому панцері, з облич-чям, півокритим шоломом, що з нього, здавалося, збивався горі золотий орел з розпростертими кри-лами, тримаючи в руці, як легку пір'їнку, величез-ного щита з вирізьбленою на ньому Химерою з ле-виною головою й гадючим хвостом, прямий, став-ний, пишний, блискавкою полинув він вздовж

загонів, що витягалися на арені довгою смугою, та, станувши на чолі їх усіх, високо зніс свого золотого довгого списа. Це був Тит.

Оплески та крики, помірні внизу, гарячіші всередині, на горішніх поверхах шаленіли ще і ще від їхнього гуркоту тріскотіли підмостки будови та, здавалося, кипіло чисте, щодалі гарячіше повітря, коли величезний вінець коней і їздців облямував довкола зелену арену. Золотий Титів спис знову блимнув у повітрі, вінець розірвався, загони вишикувалися у чотириконні лави та повільним спочатку, а щодалі все швидшим, але ж раз-у-раз поважним і ритмічним кроком почали линути й звиватися по арені.

Без слова оклику, без брязкоту зброї й майже без тупотняви копит витягнені в довгий рядок кінні й збройні загони линули назустріч собі, розминалися, звертали в різні боки, звивалися в кола й гірлянди, в'язали стьожки молодих голів у зелених вінках з бронзовими потоками шоломів, ліси дротків і списів з гущиною напнутих луків. То легкі й зальотні, то могутні й грізні, звивалися вони по арені довкола себе зі зграбністю птахів, із гнучкістю зміїв, із грацією, принадністю, гармонією й такою тишею, немов їхні рухи були слухняні чародійській, довгій, десь за світами співаній пісні.

Оплески й крики змовкли, їх заступило подібне до морського шуму жеботіння, але й воно стихало поволі, аж розтопилося в тишу, каламучену тільки

гарячими віддихами тисяч людських грудей. Цікавість, пошана до старовинного ігрища й тих, хто брав у ньому участь, пополювали всі вуста, натомість широко порозплющували розполуменілі очі. З шляхетських і сенаторських сидінь поспіхалося над ареною багато чоловіків і жінок із зблідлими від зворушення обличчями, шукаючи й зорячи очима за своїми найближчими та найдорожчими, що знаходилися в оружній юрбі. Поза межами амфітеатру залягала також непорушна тиша. Дахи кружганків вкривали юрби, що, не маючи змоги дотовпитися до середини амфітеатру, хвилювалися передше й горлали, але на відгомін сурм, що подавали ознаку за початок видовиська, запали в урочисту мовчанку й стояли тепер на тлі темноблакитного неба, подібні до строкато розмальованих стін, похилих до місця ігрищ. З ясного небесного блакиття охолодженого отарами білих хмар, що пливли по ньому, зливалося на моріжки, статуї й квіти Марсового поля тепле й рясне світло. Чутно величний шум Тибру й перлистий шемріт водограїв; навколо Фламінського цирку мідяні маківки колон пломеніли огнястим вінком. А на стрільчастій верхівці обеліску виразно проглядає потужна постать божистого юнака; його вся в соняшних іскрах ліра оживала, тремтіла, миготіла, і, здається, що в цій пристрасній та урочистій тиші треба тільки не напружити слуху, щоб вмиє, почути, як Феб Аполон приграє

під небом на золотих струнах вояцьким танкам,
що заточуються на його хвалу на зеленому дні
величезної улоговини.

Кілька голосів перетяло урочисту тишу, во-
лаючи:

— Енеїда! Енеїда! божистий Вергілій!

На дзвеньк імени улюбленого давно вмерлого
поета сила люду на знак пошани повставала
з своїх сидінь. Те, на що вони дивилися, було
правдиве відтворення старовинної забави, що її
найбільший з - посеред їхніх поетів оспівував у ла-
тинській епопеї. Це ж бо розгортався перед ними
рядок з тієї епопеї. Повставали на мить з трун
найдальші предків'я. В цьому рядку й у цьому
образі зарнули й потопли всі сторонні пристрасті
й дрібні всілякі марноти. Все наголо згромадження,
як один чоловік, посхилялося над ареною, попро-
стягало руки, а з повних, задвижілих його грудей
вибухнув однастайний, грімкий, короткий, бо при-
страсний, крик:

— Sophos!

І, як стій, принишло знову, але натомість дно
видолинку закипіло рухом, заgrimотіло тупотнявою,
задзвонило брязкотом зброї й мечів. Спокійний і
урочистий ритм змінився там на хвиткий, військо-
вий, бурхливий. Замість у тиші принадно спліта-
тися й розминатися один з одним вояцькі загони
наїжачилися вістрями списів, на раменах сперли
витягнені сагайдаки, щити позносили до грудей

або голів, сп'яли ставма бойові коні й гнали на-
вперейми, сп'янені, здається, подихом бога війни.
Ось - ось, як полонінні буревії, мають вони вже
зіткнутися з собою, але один з них робить пруд-
кий зворот і шукає порятунку в утечі. Інші, на-
здоганяючи його, розпорошуються також. Арена
зароїлася від вояків, що поодинці, зокрема, доко-
нували з блискавичною швидкістю тисячі завертів.
Тракійські білі коники, несучи на собі біло повдя-
ганих їздців, виглядають немов розсипана над мо-
ріжком, цілком його не дотикаючи, лебедина зграя.
Деякі подібні до жовтих левів, що в гонитві за
здобиччю порозмаювали за вітром свої гриви;
інші на чорних потужних конях розносять проміття
бронзових панцерів і шишаків, понад які з що-
найбільше розпростертими крилами зноситься зо-
лотий Титів орел, а його золотий спис з гущині
залізних, сталевих ратищ стріляє понад усі голови,
що навіть у поспіху й шалю втеч і гонитов не
зводять очей з отих його повітряних порухів. І за-
раз також, на подану тим блискучим вістрям
ознаку, загони повертають з розтічу, швидко, мов
думки, збігаються, вишиковуються, повертають
свої коні навспак і утворюють посеред арени ве-
личезний, збитий чотирикутний, мур ніби, що
в одну мить споруджено його з конячих голів та
опанцерених людських грудей. Над цим муром
виріс та настобурчився непробитою гущавиною
високий, шпичастий ліс залізних і сталевих списів,

що зблискував темним глянцем. Золотий, з розпростертими крилами орел облетів довкола чотирикутника, і золотий спис знову заколивався в повітрі; чотирикутників мур розламався, ліс блискучих вістрів розпорошився; щити шкіряні, сталеві, бронзові знеслися у вояцьких руках понад їхні голови, а з напнутих сагайдаків сипонуло в них дощем стріл та дротків. Як ливний дощ, що спадає на металеві підклади, стріли й дротки дзвонили по щитах; од густої їхньої хмари стемніла враз арена, аж розвидніла, і навколо неї з'явився знову вінець з коней і їздців, нерухомий, отжеж, як веселкою, виграючи мечем. Так у грецькому, пірійському танкові, що з нього, може, взяли початок ці троянські герці, дівчата грали з лютнею, кидаючи її одна одній навзаєм з рук до рук. Чоловіки й вояки заступили лютню мечем. Широкий Титів меч, киданий, схоплюваний, подаваний далі, літав ніби в повітрі, розсіваючи з держака, здобленого в діаманти, дощ кривавих, зелених, блакитних блисків. Він облетів величезне коло й ані разу землі не діткнувся, ані жодної не закривавив долоні... аж вгору, до височин орла на шоломі зніс його цісарський син, і на цей знак вояцький вінок розірвався, задзвонив у щити, і знову тракійські коні, як сніжисті лебеді, зносячи, здається, над моріжком у біль зодягнених їздців, ішли на стрівання чорним бігунам з орлячими крилами; еспанські бойові коні, тендітні й вражливі, з тремтячою шкурою та

пирськими ніздрями, бухаючи полум'ям з очей, схрищувалися з кошлатим загоном у вовчих шкірах та з гнідим закутим у сталеві панцери загоном... І знову тихо, без окликів і брязкоту зброї, сливе без тупотняви, загони розминалися, звертали в різні боки, в'юнилися по арені й довкола себе так принадно, гармонійно й велично, немов їхні рухи були слухняні якійсь чародійній, десь за пругами світу співаній пісні...

Так тяглося довго. Четверта й п'ята година дня минали, а вояки й коні, без спочивку й без утоми, складали з сили своєї та з зручності своєї честь богів світла й краси, власній пісі та людській розвазі.

Люди розважалися. Розпізнавали у вояцьких загонах знайомі або дорогі обличчя, вигукували знані або славетні ймення; короткі, шалені оплески вибухали, змовкали, вибухали знову, вривалися, як підтяті ножем цікавості: що буде далі? Не залунали вони, як звичайно малося, коли ввійшов цісар. Веспасіян прибув дуже пізно; нарід майже не зауважив його прибуття й тоді лише коротко, розгублено повітав його, як Тит, побачивши батька, помахом списа вишикував у лави свої загони та, вкупі з загонами, віддав цісареві військову пошану. Було завідоме, що цей син і батько люблять і підтримують один одного обопільно. Чимало людей спостерігало натомість з'ядливі погляди, що ними другий цісарський син зорив за своїм старшим братом.

Загально знано також, що Доміціян ненавидів Тита, цього улюбленця природи й долі, що від природи й долі отримав усе, що чоловік може мати: чарівну вроду, силу, відвагу, талан, найвищу гідність та болвахвальну любов вояків. Чого ще йому могло бракувати?

Бракувало йому, може, того, що кожен звичайнісінький смертний чоловік має право мати: назви шлюбної дружини для укоханої жінки та по-смертного з нею зв'язку?

Сурми на вершку брами знову грали войовничо, врочисто, голосно, даючи знати за кінець видовища. Краєм арени, витягнені знову в довгий рядок, сунули величні, пишні загони, такі бадьорі й незмордовані, що заледве де-не-де з-під зелених вінків на молоді чола спливали краплинки поту, де-не-де біла піна плямила чорну або гніду кінську шерсть, а не одна голова зносилася догори, шукаючи поглядом знайомі або улюблені обличчя, і не одні уста з-під бронзового шолому посміхалися до похилених над ареною схвильованих і тремтячих з осолоди жіночих уст.

Тит їхав попереду. Він скинув шолома з золотим орлом і разом із щитом тримав його при боці, ледве дотикаючи другою рукою вільно спущених повідів. Нарід міг тепер досхочу надивитися на його обличчя, що за його красу, від краю до краю знаного світу, котилася сурмна слава. А втім, по довгих вояцьких гарцюваннях не було в його

обличчі виразу перемоги або веселощів. Задуму та непокій могло б вичитати з нього пильне око. Зрослий мов з чорним своїм бігуном, з простою, спокійною й сильною поставою, Тит похиляв, однак, чорняве чоло, ніби під тягарем пекучої турботи. Він, привідець, багато разів звितязький, чи дознає він і сьогодні перемоги, що здавна її прагнуло його й друге ще серце? Перемога над чим? Над батьківською волею, завжди для нього поблажливою, але цього разу суворою; над пихою патриціїв, нехиттю філософів та численних їхніх учнів, над примхами юрби, що над нею він мав панувати, але що одночасно й над ним панувала. Куди він веде свої загони? Склав разом з ними уклін перед цісарською ложею й другий, наказаний споконвічним звичаєм, перед шерегом сніжистих сенаторських тог.

Сурми раз - у - раз сурмлять на відступ; широка брама стоїть настяж, але вояцькі загони, зі своїм ватажком на чолі, тягнуться ще край арени. Багатотисячний натовп добре знає, де затримає свого коня ватажок. Кілька вже день столицею хтось пустив поголоску, що одних сповнювала гніву, а в других запалювала гарячку цікавості та співчутливих симпатій.

Нарешті, чорний бойовий кінь став, як укопаний. Тит подав назад коня перед Беренічиною трибуною; поза ним також, наче прикипілі до місця, стали його загони.

З-за шарлатних крисочок, з погаптованих перлами й золотом подушок, повільним, розкішним і томним рухом, у всій величі своєї високої постаті, оповита цілою пишнотою своїх шатів, підвелася й станула чарівниця сходу. Чи ж хто коли здолає обчислити болісні маріння, турбування та прагнення, що з ними вона очікувала на цю хвилину? Чи хто коли вгадає, кохання зараз чи пиха клекотіли пекучим огнем в її жилах? Під закрутами золотого ланцюга, по пишних її грудях пробігало пристрасне тремтіння; коси, мов чорні гадюки, звивалися по її стану, на смаглявому обличчі та багрецевих устах з'явився вираз п'янкої півпристрасної, півзапальної знемоги. Вона низько, покірливо похилила осяяну в діаманти голову, звела темні повіки і з-під запони хвилястих тремтячих вій, затопила погляд чорних, як ніч, пестливих, покірливих очей у знесених до неї очах свого улюбленого.

Якусь хвилинку дивилися вони один на одного. Береніка поволі, в дрімливому немов надпориві, похиялася над вирізьбленим поруччям трибуни, а в долонях, несміливим рухом закоханої невірлиці, зносила лавровий вінок.

На кінець цієї сцени, на кінець сцени, коли мало за поголосками, що вже кружляли, відбутися проголошення шлюбу цісарського сина з халдійською королівною, багатотисячне згромадження очікувало сперши духа, з різноманітними почуваннями. Тільки де-не-де, вгорі й нанизу, оббігали

погамовані, хоча пристрасні, шепотіння, немов вузьенькі струмки, що перетинають море тиші...

Нагло, як гуркіт грому, що ринув на землю, десь з горішніх поверхів будови розлігся крик:

— Хай будеш проклята ти, Береніко, неслівська ганьбо свого народу! Зраднице правого діла! Отруйнице душ єврейських дочок!..

Тут охриплий голос, що хоча й знівечував латинські звуки, але потужнів тією силою, що її дає безтямна, запекла пристрасть, урвався на хвилинку, ніби уста того, хто кричав, намагалася затулити чиясь рука. Раптом, однак, ще більше знавіснілий та потужніший ще, ніж до цього, він знову вибухнув:

— Хай будеш проклятий також і ти, руїннику чужих країв, потворо, що спалив божницю...

Тепер нагорі зачувалося вже борсання якихось тіл, що взялися до бійки, уривчасті крики та збройні кроки. Але шаленець десь там у строка-тому й тісному натовпі, пойнятий корчами пристрасти, волав ще захриплим і уриваним із-за борні голосом:

— Хай будете прокляті ви обидва від могутнього й страшного бога! Хай будете прокляті від неба й землі! Хай будете прокляті від усіх, що служать правді! Хай будете прокляті від кожної на небі й на землі вищої сили! Прокляті... прокляті... прокляті...

Хрипкий, уриваний, скажений голос раз - по - раз даленів, даленів і слабшав, ніби того, з чиїх

грудей він вибухав, упроваджувано чимраз далі та далі. В трибунах, ложах і на багатьох шляхетських лавах панувала мовчанка, сторазово вимовніша за гучні оплески. Мовчанка ця була повна злосливої радості, що майже силоміць видиралася на обличчя. Все в Римі, що з будь-яких причин за-таювало в серці супроти сучасного стану речей або його представників бодай крапельку отрути, все, що, з погордою споглядаючи на чужі народи, погорджувало окритою клейнодами представницею й того з - помежи їх народу, що ним погорджувано якнайбільш, усе, що було в Римі чистого, обуреного, гордого, зависного або ображеного, з байдужістю, вимовнішою над усі оплески, зустріло образу, кинену через незнані якісь уста на голову цісарського сина та його коханки.

Поспіль із своїм оточенням мовчав і спозирав звитяжним поглядом і Цестій, що ненавидів євреїв, бо не міг їх звитяжити, бо відібрали йому вони дружину; мовчазно, але іронічно посміхалися й у ложі Елія Ламії, що його обличчя, під веселою машкарою, на саму згадку за любовні пригоди цісарського сина тріпалося з розпачу та гніву; похмуро й сливе голосно сміялися родичі й приятелі Марції Формілії, залишеної Титової дружини. Але ж спохмурніле й лихе зробилося звичне добротливе, грубе салдатське Веспасіянове обличчя; Доміціян запальним рухом простяг руку, кричачи:

— Цісарє! накажи, щоб завтра ж прилюдно стяли цього сміливця!

Але тимчасом, як його рух і уста нахвалялися, очі сміялися з'ядковою радістю, збудженою ударом, що діткнув його брата. За удар були Титові не лише крики й прокльони незнаного зухвальця, але цей німий поплеск, що ним обізвалася на нього значна частина отих власне людей, що їх сьогодні він мав замір притягти на свій бік, задивити для своєї мети. Проте, не зігнув він голови; навпаки, його очі, що проти хвилини ще млосно поринали в очах улюбленої, вергали полум'я нелюдського гніву. Лагідний Тит, що його ті й інші починали вже йменувати „осолодою людського роду“, в гніві, в жалю, почувся за улюбленого сина володаря світу й поглядом півбога, що блискавки швиргає, перезрівав очима довкола. Береніка зникла посеред Агріпиного почету, що оточив її й мерщій затулив від людських очей.

Проте, все, що діялося внизу, було за тиху ідилію супроти тієї бурі, що бурхала на горішніх поверхах будови. Там вояки кохали Тита, як отамана, що багато вже разів провадив їх до перемог, а нарід, засліплений його красою, силою та високою гідністю, ладен був позводити для нього вівтарі та поставити його поміж не смертельних богів. Там також клекотіли найглибші погорди та найлютіші урази до єврейського плем'я. А чи ж не єврей був оцей зухвалець, що скаженими своїми словами

зневажив півбога та, що найголовніше, перетяв веселу забаву й не дозволив заспокоїтися пекучій цікавості натовпу? Щоправда, і Береніка також була єврейка. Але понад усіх вмирущих знесло її кохання цісарського сина, пристрасна її краса сп'яняла людські очі, і пашіло від неї принадною величчю багатств. Цей же обшарпанець, жебрак, що придивлявся до видовища з лави для простолюду, що в спосіб, властивий єврейській темноті, перекручував латинські слова,—хто він такий є?

— Це єврей! єврей! єврей! — голосно вигукував Сільвій, власник гаптарської фабрики, що на Авентіні.— Нехай божистий Аполон шпурне зobelіску своєю лірою в мою голову, якщо я не впізнав у ньому котрогось із гаптарів, що живуть за Тибром!..

— Ні, зовсім ні; помиляєшся, Сільвіє, — силкувався перекричати приятеля пахощик Вентурій.— Немає жодного сумніву, що він єврей, але не гаптар. І заприсягнуся, що він котрийсь із тих, що на Затибрю вироблюють пахощі...

Стиснений у натовпі, топчучи по людських ногах і потужними плечима розкидаючи людські руки й плечі, торував собі дорогу сотник величезного зросту, розгніваний і зацікавлений, вергаючи з рота грубі прокльони.

— Де він є? — крикнув, — де він подівся? Чи схоплено його й ув'язнено? Я помітив його здалеку... Хто він такий? Я його бачив колись! Бачив його колись! Де я його бачив?

Багато голосів загомоніло разом:

— Не схоплено його й не ув'язнено!

— Якийсь чоловік став за ним і силкувався за-
тулити йому рота...

— Також якийсь єврей, зодягнений у тогу...

— Привів з собою багацько людей...

— Вперлися помежи нас, як бугаї поміж вівці...
та й порозсідалися навколо нього...

— Коли, роззявивши пельку, верещав свої дурні
прокльони, вони тягли його назад, але він оги-
нався... Худорлявий, як перепілка, що три дні не
їла, а дужий, як ти, Педаніє...

— Оточили його так, що ми не мали змоги до-
братися з нашими кулаками до його боків, ані з
наших рук зробити навколо нього ланцюга...

— Відтягали його... оборонили... випрова-
дили...

— Де я бачив? присягаюся Геркулесом, де я
скажену цю пику бачив уже колись? — величезним
кулаком стукаючи себе по спітнілому чолі, пере-
казував раз-у-раз сотник.

Раптом, гнучко, немов не маючи кісток, випорс-
нув із натовпу й зупинився перед сотника якийсь
чоловічок, що ледве сягав сотникові до паса, у
брудночервоній блюзі, піврудий і півлисий, з решт-
ками сандалів на сливе босих ногах.

Зводячи до грубого й великого великанового
обличча свої жовті малі облудні, мов у кота, очі,
він скрикнув:

— Де й коли ти бачив, Педаніє, скажену оту пику, пригадає тобі Сілас, носій з того боку Тибру? Ти бачив її на чолі єврейського війська, що зірвало бунт супроти цісаря... Він цісарів і богів ворог... Завзятий єврей, що ладен був би усмажити тебе, Педаніє, і з'їсти за шабашевою вечерею... Він утікач, що давно вже розшукує його римська влада...

— Памятаю! скрикнув Педаній, — заклинаюся Геркулесом! ти пригадав мені все, носіє, подібний до глистяка! Я бачив його на чолі триклятих бунтівників обіч Івана з Гішалі... Завжди він там був, завжди стояв попліч цього азійського леопарда... сам мов леопард!..

— Проклін на нього! — завив натовп, — проклін на збунтоване його плем'я!

— Де він живе? лиса голово! де він переховується, глисте! кажи, обшарпанче! роззяв брудну свою пельку, сірійче! веди нас... хай ми його, як жертву спокутну, заріжемо на Аполоновому вівтарі... веди нас!.. нехай віддамо ми його, закутого, у мстиві Титові руки...

Відповіді не було. Малий, скулений, як гадюка, бгачкий Сілас змішався з строкатим, верескливим, рухливим натовпом і — зник.

VII

Як в Аполонів день римські вулиці й торговлиці були порожні, бо людність громадилася довкола Септів і Фламінського цирку, так на завтра

роїлися вони й гучали мільйоновим натовпом, що бенькетував і бавився просто неба. На численних торгах, що мали назву: рибного, свиного, волового, дров'яного й т. ін., величезні столи вгиналися під купами грубого печива й вареного або печеного м'ясива. З металевих кратерів чи винозборів сила ложок відповідного зразку наливала до пугарів та чар міцного напою, що, розбавлений рідким медом, виповнював повітря гострим пахом корінняних присмаків.

До цих заставлених від цісаря столів, що його скнарство та зажерливість зникали супроти необхідности дати юрбі розвагу та їжу, надходили люди різних станів. Лише вельможні та витворні й вибагливі люди обходили цей день гучними бенькетами в своїх власних будинках і палацах. Базари й вулиці роїлися з люду, складеного з численних клієнтів можновладних родин, що носили загальну назву паразитів; із недавніх відпущенців, що не мали ще часу прийти до пам'яті від фізичних і моральних мук невільництва; з вільних наймитів, браних до різної праці по фабриках, вулицях, крамницях, в порті; з невільників, що їм панська ласка не перебаранчала брати участі в незвичайній забаві; з сили звичайних вояків і знаних із своєї простоти сотників.

Натовп цей збільшували ще численні громади різного фаху ремесників, що носили назву колегій: гаптарі, пахощники, хлібопеки, шевці, кравці й т. ін.,

та приставали до нього також і крамарі, що їм власні вжитки аж ніяк не заважали жадати вуличних бенкетів і забав; найостанніші адвокати, що шукали тут нагоди попишатися з красномовства й здобути через це клієнтів; нарешті, ворожбити, зіздарі, штукарі, що визискували людську цікавість та легковірність. Хоч одночасно в трьох театрах ставлено цього дня гарні пантоміми та втішні ателяни, себто сценічні фарси, хоча тисячі людей придивлялися на Марсовім полі до виставлених там на загальний огляд незвичайних звірів та величезних гадюк, носорожців, слонів, що танцюють, і т. ін., на Септах захоплювалися силанями, танцюристами на канаті, бігунами, різними фіглярями, стрибунками, проте, не було в Римі жоднісінької вулиці, що нею не сунули б громади чоловіків і жінок, наїджених, опитих, а щонайменш розвеселених напоєм, з прикрашеними в зелені вінки головами, з флейтистами на чолі, з вуличними декламаторами, промовцями й блазнями, що, зіп'явшись десь на перше - ліпше височеньке місце, привертали до себе увагу цих громад або збуджували в них сміхи, подібні до гримотіння. Все це грало, співало, сміялося, галасувало в спекотному, скварному повітрі, зрушуваному час від часу тільки через задущні повіви вітру, що віяв із півдня й ніс із собою хмари й бурі. Шмати сірих, важких хмар сунули небом, застуючи часами сонце, але не охолоджуючи спеки, що її палючі подихи

приносив Африкус - нижняк, що линув із спалених пустель.

Forum Romanum аж горів. Розпаленіле небо зливало свої бляски на храми, палаци й курії цього ринку, що властиво мав назву Forum Civilis, громадянський базар; у соняшній спеці, що аж пашіла в ньому, сліпуче полум'яніли незлічимі та неоцінні речі, що на мистецьки будованих підмостках виставлено їх тут на загальний огляд. Це була виставлена на загальний огляд державна скарбниця: збір військової здобичі, здобутої в звиязних війнах, та коштовностей, згромаджених через зажерливість, марнотратство або артистичні приподобання попередніх цісарів. Угорі, над цими підмостками, як також і довкола форуму, побіля стін, брам і кружганків військові прапори зносили високо в повітря свої оздобы: зірки, гадючі спліти, та величезні, немов замірені на когось руки. Внизу строкатий, на багацько окремих громадок розбитий натовп, з піднесеними головами розглядався в цьому нагромадженні багатств, що сп'яняли його почуттям безмежної пиhi. Сотні палких очей зорили по черзі по вкритих золотим посудом і усипаних рясною росою коштовного каміння столах; по висланих слоною костью, келепом, сріблом і діяментами ложах, що мали вигляд левів, лебедів або павичів; по утвореній з двох діяментових таблиць шахівниці, що її фігурки посідали в собі пуди мистецьки карбованого золота; по злитих із срібла

й золота статуях богів, цісарів і славетних проводирів; по кількадесяти виплетених з перл коронах; по великому гротіві, ніби рясною росою осипаному перлами; а над усе по пригорку, бо це був справжній пригорок, злитому з золота, де на його схилах звивалися виноградні лози, росли вкриті листям і овочем яблуні і, здавалося, бігли немов живі по ньому мисливські громадки з левів, оленів та собак, що їх гонили.

Отакі й подібні дива й коштовності ще з часів Помпея й Цезаря, отож понад сто вже тому років, поволі згромаджувалися в римській скарбниці й зрошували в душі римського народу властиві їм чари. Але сьогодні на форумі серед інших підмостків зносився один, що потягав до себе найчисленніші юрби, бо повиставлявано на ньому найменш знані речі, привезені до Риму заледве тому кілька років по останній славетній військовій перемозі. За останню славетну військову перемогу було безоглядне й остаточне підбиття подавно вже але умовно підлеглої Римові Юдеї. Підмосток, що збуджував найбільше зацікавлення, і позаставлявано власне тою військовою здобиччю, що її звияжний Тит кілька тому років привіз у подарунок Римові зі зруйнованого Єрусалиму.

Підмосток цей, відокремлений трохи з-поміж інших, зносився поблизу великого нагромадження мармурових уламків, що з них власне під той час будовано тріумфальну Титову арку.

Арка ще не була докінчена будовою, але за тріумф Беренічиного улюбленого вимовно розповідали людям речі, що до них він придивлявся з величезною цікавістю. Були це речі, якими нарід, що жив далеко-далеко звідціль, оздоблював і збагачував протягом довгих століть свого існування та довгої низки поколінь, з любов'ю, з шанобою, з мільйонами зусиль, праці й надії те, що було йому за найдорожче та найсвятіше: храм свого бога, вогнище, що до нього збігалися геть усі струмені народнього життя. Були там величезні, стобарвні, пухнасті, незлічимої ціни килими; мистецьки гаптовані, поспинані безліччю дорогоцінних застібок запинала; пофарбовані в багрецеву барву багатенні хутра; був там величезний водозбір, зроблений з металевих свічад; великий божничний стіл з коштовного дерева, з важким золотим поруччям; семираменний ставник, з незвичайними розкошами осипаний золотима лілями та овочами... Понад усім цим на вершечку підмостку стояла, вся в соняшному сяйві, яскраво намальована величезних розмірів картина, що змальовувала тріумфальний Титів, по здобутій перемозі, в'їзд до Риму. За возом тріумфатора тислися радісні юрби, йшло звиятжане військо й волікся почет пригнічених, зблідлих, півголих, з кайданами на ногах та зашморгами на шиях військових бранців. Над картиною в самій горі паленіли золоті літери, що з них складався напис: „Юдея переможена, Юдея підбита“.

Люди, що розглядали цю сумну виставу, були веселі. Грубі пальці простягалися догори, показуючи те й інше, язики били в піднебіння, видаючи подібні до смакування виборних страв звуки; рухливі підлітки розчепірювали коло носа всі десять пальців на познаку насмішкуватої своєї погорди до підбитого народу; Сільвій, авентінський гаптар, обіймав рукою шию нижчого за себе пахощника Вентурія, і обидва аж сяли з радощів і пнулися пихою. Порозштовхував їх і поточив у різні боки сотник Педаній, що протискувався крізь юрбу.

— Чого штовхаєшся, колодо, і людей по дорозі розкидаєш? — скрикнув ображений Сільвій.

— Таране до товчення каменю! мало не розчавив своїми плечима моєї руки! — тонким і роздратованим голосом підтримав свого приятеля учесаний і напаханий пахощами парфумник.

По цих двох викриках вчулося й багато інших. За Педанієм і інші ще сотники та звичайні вояки обтоптували без жалю людські ноги своїми тяжкими, взутими в шнуровані сандалі ступнями, а дужими руками розштовхували зухвало людські потилиці й плечі. Якийсь підліток, що власне за якусь хвилинку до цього в якнайвеселішому настрої витівав поглумливих рухів до змальованої на картині групи військових бранців, схопився обома руками за вухо і, голосно плачучи, припав до землі. Він не встиг усунутися притьмом з дороги, і котрийсь вояка почастував його жартом, що від нього

з уха нещасливого хлопчини поточилася гоненька цівка крови. В натовпі зачулися лайки й прокльони. Якась жінка, пригортаючи до себе зраненого хлопця, почала галасливо нарікати на зухвальство та мугиряцтво вояків, що недавно обграбували її чоловіка, огородника, з городини та овочів, що він їх віз до Риму, а сьогодні зранили її дитину...

— Чи римський громадянин не може ніде вже знайти ані суду, ані кари на цих зухвальців?

— Мене наважився штовхнути, мене, Сільвія, що моя праця приоздоблює палац самого цісаря!

— Плечі мої довго пам'ятатимуть твої кулаки, Педаніє, але закликаюся на Геркулеса — завтра я занесу пляшечку цинамонових пахощів двірському вельможцеві, що я йому є за вірного клієнта, і благатиму його, щоб мою скаргу на тебе заніс він перед ласкаві очі божистого цісаря!

— Коли ти зробиш це, Вентуріє, то доведеш тільки, що твоя голова важить куди менш за лот цинамону. Повинен бо ти знати, що здавен уже на терезах римських судів сотник важить сто пудів, звичайний громадянин — одну сотку лота...

Якийсь поважний, смутний і повний іронії голос, вивищуючись над усіма іншими, закричав:

— Невдячні душі!

Всі озирнулися. Чоловік, що згукнув двоє цих слів, був стрункий і зграбний, але придивитися до його обличчя було важко, бо його затінювала глибока відлога кереї. В цьому не було нічого над-

звичайного. Багато людей закривало голови від соняшної спеки відлогами або брилями з широкими крисами.

— Що він там кумкає? говори далі! Чи, може, тебе мати вивчила вимовляти лише цих двійко слів? — з реготом волено довкола.

Чоловік у кереї сказав удруге:

— Невдячні душі!

Педаній приступився до пояснення загадкових слів невідомого чоловіка. Він обернувся обличчям до згромаджених навколо людей і скочив на мармурові уламки. Здалеку ввижалося, немов величезна його постать у шнурованих сандалах, металевому панцері та з коротким мечем при боці стояла на людських головах. Простягаючи величезного кулака понад ці голови, він покрикнув:

— Громадянин сказав правду. З ваших собачих морд гавкає невдячна душа. Лаєте й ускаржатися хочете на чесного вояку, скоро він вийме з вашого горщика жменю вареної квасолі або, проходячи, притисне вам кінчик делікатної пучки! Чи ж жадний геній, що пеклується за людський розум, не казав вам ніколи, що якби не цей чесний вояка, то трохи чи мали б ви те, що маєте?

У юрбі озвалися сміхи й погуки:

— Нехай же віддасть мене Юпітер підземним богам, якщо я знаю, що маю!

— Не маю навіть одної-однісінької срібної мисочки!

— Що маю я, сотнику? що я маю?

— Покажи мені мої статки - маєтки, сотнику, і я припаду в синівським поцілунку до твого кулака!

— Цілуй, сліпе цуценя! — відлайнувся Педаній. — А хіба ж оці гори золота, перл і діамантів, що ви отут на них роздивляєтеся, не є ваша власність? Вони належать Римові, ви ж є римські громадяни, ergo, усе це є ваше!

— Гаразд! — засміявся хтось, — як заголодую, то викушу смарагда з оцього ось столу й наїмся ним досхочу, а як моя Клелія докучатиме за нову сукню, вдягну її в оцю перлову гроту...

— Нікчемна душе! — вигукнув другий сотник, що стояв обіч Педанія на нижчому уламку мармуру, — чи не можеш наїстися й одягтися гордощами римлянина, що йому всі народи світу зложили оцю данину?

— Він сказав правду! Пуденцій сказав правду! Всі народи світу зложили нам цю данину. Воно є наша власність! — залементувало безліч голосів.

— І наша невмируща слава!

— І насолода ваших очей, що в свят-дні можуть упиватися досхочу з вигляду цих багатств...

— Правду кажеш, Педаніє! правду кажеш, Педаніє! Здоров'я й довічного життя цісареві, що дозволяє нам дивитися на них!

Педаній вибухнув сміхом, що від нього, здавалося, задвиготіли потужні підмости.

— То чому ж, бараняча отаро, і нам також не зичиш здоров'я й довічного життя? бо нашим ото потом і нашою кров'ю куплені оці ваші гордощі та втіхи. Хто ж їх здобув, як не наша мужність? Хто кинув азійських барбарів до ваших стіп, як не наші кулаки й мечі?

У юрбі розляглися повні запалу крики. Усі голови, потверджуючи, захитали, усі очі, такі розгнівані ще за хвилину перед цим, з пошануванням та залюбленням звелися до потужних сотникових постатей. Сільвій допхався до Педанія і, випростовуючи руку, по-приятельському й делікатненько потяг його за кінчик ушної мушлі.

Вентурій з видобутої з-за одіжі пляшечки вилив трохи пахощів на волосся котромусь із во-яків; жінка, що кілька тому хвилин голосила над скривавленим ухом свого сина, звела розпромінені очі й всміхалася рядком сніговобілих зубів.

— Не покладаю вже я на вас гніву, що пограбували ви городину й овочі з воза моєму чоловікові...— казала вона.— Якщо підете коли на прохід за місто, завітайте до городникової Тацієвої хати. Жінка його, Бальбія, почаствує вас смаковитим молоком та виноградом з власного саду-винограду...

— Та, складаючи подяку за вбивання синів усеньких народів світу, з приємністю дозволить вам скривавити й друге вухо своєму синові!— голосно обіззався знову стрункий і зграбний

чоловік, одягнений у керēju. Протє цього разу на його обізвання ніхто не звернув уваги. В натовпі засичали:

— Мовчіть! мовчіть! сотник говорить!

Педаній дійсно промовляв. Широко вимахуючи могутніми руками, показував він увесь час на підмостки, що вгиналися від принесеної з Юдеї данини, про щось запитував, про щось починав розповідати. В принишклім гомоні розлягалися, мов уривчасті рики, його слова:

— Якщо гадаєте, що це були лише веселенькі собі танки, то ви є табун осликів. Кажу вам, що вони захищалися, як скажені леви... Тарани й колоди, що ми розбивали ними їхні мури, вони псували й палили. З трьох сот машин викидали на нас каміння та закидачки... обсипали нас дощем стріл, овинених у підпалене клоччя... Обливали нас окропом і гарячою оливою... Всеньке це робили, та й більше ще навіть... робили на нас вискоки і вдень, і вночі... не давали нам ані єдиної хвилини безпечного сну й відпочинку... ага! коли б ви отоді їх бачили!... повиковували б тоді ви нам стільки статуй, скільки було римських вояків у цій борні з розлютованими биками та леопардами... Іван з Гішалі не скидався цілком на чоловіка. Кажу вам, що не був він такий чоловік, як ви, і навіть як ми, себто, наприклад, я чи Пуденцій... Я бачив на власні очі, як з його голови злітало полум'я й осідало на голови його вояків... Кажу

вам, що це був чаклун... Коли вони раз з Оливкової гори сточилися на нас, мов піна Лернейської гідри, то навіть Фульміната, чи чуєте? найвитриваліша з чотирьох Титових легіонів, Фульміната, де за сотників є Педаній і Пуденцій, не витримала... в порядку і, відсікаючись, та все ж подалася вона назад, і, коли б не Тит, що, зачувши його божистий голос, ми переставали вже й самих себе чути... може, тепер ви не витріщали б очей на юдейські здобичі й не роззявляли б ротів, слухаючи Педанієвої мови... Трикляте плем'я! Кожного разу згадуючи за цей нещасливий день, що на якусь хвилину притьмарив славу Фульмінати, я почуваю страшенну жадоху злопати бодай одного з отих цісаря й Риму ворогів.

Так говорив Педаній, а гнів та суворість, що чимраз більше позначалися на добротливім з натури виразі простацького й великого його обличчя, швидко, немов механічно, передавалися натовпові, що прислухався з - довкола.

— Трикляте плем'я! — вигукнув той самий голос, що раніш із жартівливою іронією говорив, що він під голодний час викусить смарагда з юдейської здобичі та зодягне свою жінку Клелію в перлову гроту.— Трикляте плем'я! Прагнув би й я помститися на ньому за Фульмінату та власними зубами згризти хоча один його паросток!

Живовидячки, найскептичніших навіть з юрби огортав запал.. Ті, що стояли поблизу Педанія,

сміялися. З сотникового обличчя знати було, що він почав оповідати щось кумедне. Всі наша-рошили вуха. Коли б хтонебудь був тут менш захоплений сотниковим оповіданням, він спостеріг би, що чоло високого, зодягненого в керею чоло-віка вкрилося кривавим рум'янцем, а в темних очах блищали йому сльози.

— Кажу вам, — провадив Педаній, — що самі боги побралися б у боки зі сміху на це видовисько! Було це так: Тит озвався до нас словами... святе тремтіння охопило наші тіла й душі... Фульміната летить їм назустріч... ніколи бурун не летів швидше за неї... кіннота проти кінноти, наскакуємо на них, стикаємося обличчя з обличчям, груди з грудьми, меч з мечем... хряск, гук, крик, стогони, падіння на землю конячих і людських тіл — не чуємо анічогісінько... Приголомшує нас вчорашній сором, лють багрецем окриває все перед нами... Коні й обличчя ворогів, їхні мечі, мури обложеного міста поза ними, небо, земля... всеньке... червоне... Кажу вам, що під оту хвилину боги для нас цілий світ у кров змалювали... Не знаю, скільки голів стяв, скільки грудей проштрикнув, скільки тулубів по-одрубував... Враз почуваю, що зі мною самим кепсько... Котрийсь з них наполягає на мене з пекельним навіженством та зручністю. Сто разів мій меч дотикався його грудей і сто разів відбивав він його й свого до мене навертав. Дивлюся:

комашня чи пантера? Малий, тонкий, мізерний... (схудлий з голоду, бо страшенний голод уже панував там у їхніх мурах), не сягає на зріст мені плеча, правдива комашня!.. а дужий, не зважаючи на це, а посатанілий, пружний та наскочливий на мене зо всіх боків — як пантера! Еге! думаю собі, чи дамся я з'їсти цьому гедзеві. Боги надхнули мене! Переклав я меча до лівої руки, а правою схопив його за стегно, і не мали б ви часу вимовити *Salve!* як стяг вже я його з коня. А легкий же був! Рука моя почувала, що тельбухи його були порожні. Тут уже й вони почали відступати перед нашою Фульмінатою, а я, тримаючи мого єврейського лицаря за ноги, мчав його до Тита що духу мого коня. Гнав я, а своїм бранцем, як писар очеретинкою до писання, вимахував увесь час, тримаючи його за ногу, у повітрі. Хто лише спозирнув, вибухав сміхом, але ж з Педанієвої сили та кулаків ніхто зате з того часу не посміється вже ніколи...

Слухачі сміялися не з Педанієвої сили й кулаків, аж надто видимих, а зі змальованого ним образу єврейського вояки, що його римський сотник, тримаючи за стегно, крутив, ніби писар очеретинкою, у повітрі...

— Їхнє зухвальство міри перебрало, — таким саме грубим, як і в Педанія, голосом закричав Пуденцій, що стояв трохи нижче поруч. — Хай Педаній потвердить усю правду того, що зараз

розповім. Стоїмо насупроти їхнього війська, очікуючи на гасло до бою. Зрухнутися не вільно... Нехай Педаній потвердить, що це за мука не мати права поворухнутися без наказу та безчинно слухаги зухвалих їхніх викликів та кепкувань... Виклика́ли на герць і кепкували... кепкували з нас, що так уже довго наглядаємо на їхнє місто, а нічого вдіяти не можемо... Враз один з них, отой, що ми бачили його завжди обіч їхнього ватажка, Івана з Гішалі, виступає наперед. Високий, худорлявий, чорний, на всю навіжену губу обкладає він наше військо лайкою та градом образливих виразів і викликає на герць... гукає: „Хай котрийсь із ваших вояків стане зі мною до герцю... Йди, йди, римлянине! зітнися груди з грудьми з євреєм... нехай я своїми руками хоча одного з вас притулю до свого серця!“ Нехай Педаній потвердить, що він отак покликав. Слухаю, лютую, але стою, наче прикипів до місця. Послух! Нікому без наказу не вільно й з місця зрухнутися! Менш витриманий та слухняний був Пріск, молоденький син сестри моєї, Сервілії... Ще й року не минуло відтоді, як вдягли йому дорослу тогу... Небавом по тому став за вояка... дитина! Нехай Педаній потвердить! Вискочив він з лави... не витримав... зірвався... летить на єврея... доскочили один одного, схопилися, билися недовго... Мій Пріск упав скривавлений прошитий наскрізь єврейським мечем... Нехай Педаній потвердить,

що за білий і красивий, що за завзятий був син моєї Сервілії... дитина! Я нежонатий... Служачи Римові, не мав часу змостити собі кубелечка... Мав узяти за сина Пріска... Сестру мав єдину... цю... Сервілію... порядну й добрячу жінку, що тими часами, як я перебував у Римі, годувала мене найкращою квасолею, доводила до пуття мою одіж та разом зі мною згадувала за наших батьків... З жалю за сином швидко пішла вона до країни тіней... Нехай Педаній потвердить...

Педаній не потверджував. Величезним кулаком витирав він зрошені слізьми очі. Пуденціїв голос, що ставав раз-у-раз жалісніший, і грубі риси його обличчя, що скривлялися вже до плачу, розчулили вразливу громаду слухачів.

— Бувши я намість Сервілії,—притуляючи до грудей підлітка зі скривавленим вухом та показуючи білі зуби, згукнула Бальбія,—то я доти б шукала його поміж євреїв, доки б нарешті не знайшла, не виколола б йому очей, не утяла йому язика, не видряпала б пазурями йому серця!

— А коли б, Бальбіє, ти була намісто матері того єврея, що його Педаній, крутячи за стегно в повітрі, ніс Титові, що б ти тоді заподіяла? — гучним голосом поспитав чоловік у кереї.

Ніхто на нього не звернув уваги. Натопи, що слухав сотникових оповідань, шумував.

— Як це! — найголосніше за всіх кричав гаптар Сільвій,—і жадний з вас не помстився за

бідного Пріска? Євреєве зухвальництво минулося йому безкарно?..

— Помстилася на ньому Пуденцієва стріла,— закричав Педаній,— він пустив стрілу у товариша Івана з Гішалі... зраний нею, той упав на землю...

— Забитий!— з почуттям невимовної ніби полегкості зідхнула юрба.

Пуденцій затиснув кулаки та в розпачливому рухові простяг руки.

— Нехай Педаній потвердить, що це плем'я— чаклунське! Вбивця мого Пріска впав, уражений моєю стрілою... а проте я бачив його вчора!..

— Де? Коли? Кажі!

— Вчора на Септах... Отой самий, що з блюзнірського свого рота вергав образи на божистого Тита й чарівну Береніку... То був він, отой самий... Хай потвердить Педаній...

— Кажу вам, що то був той самий...— потвердив Педаній,— ми гадали, його забито, аж вчора ожив... сьогодні знову потягли його, може, Гарпії до підземної держави...

— Живий!— писклявим, пронизливим голосом скрикнув хтось із юрби.

Чоловік, зодягнений у керею, затремтів. Ніхто на нього не дивився. Загальна увага звернена була на чоловіка в брудночервоній блюзі, з піврудою, півлисою головою. Педаній, дивлячись на нього з свого підвищення, загорлав:

— Вітаю тебе, глiстюче! Вчора я вже розмовляв з тобою. Живий, кажеш?..

— Живий! — зводячи на велетня погляд та моргаючи жовтими повіками, відповів Сілас.

— Де він є? Де ховається вбивця 'мого Пріска? веди нас туди, обшарпанче, і справимо тобі нову туніку, що не бачили її з уродин твої жовті баньки! — кричав Пуденцій.

Але Сілас сховався вже за широкими Бабасовими плечима та гинким тілом темної, розпатланої, вистроєної в срібні нараменники єгиптянки Хромії, що зависла на Силаневому плечі.

Нагадування за вчорашній на Септах випадок було за стрілу, овинену в розгорнений знадібок і кинену в юрбу. Всі раптом попригадували собі свої жалі, всі раптом заговорили, всі забаламутилися з обурення й гніву за заподіяну цісарському синові зневагу, за образу чарівної Береніки, за зухвальство нікчемного чужоземця, що зневажив велич римського народу.

З гурту сирійців, де своїм зростом позначався Бабас і де зачувалися піддрочливі й з'ядливі Хромієні хихоти, верескливий голос знову бучно закричав:

— На ім'я йому — Йонатан!

Була це друга в розгорнений знадібок овинена й кинена в юрбу стріла. Багатьом людям це ім'я пригадало багато речей. Не одні вуха чули за нього багато разів, не одні очі шукали й

напосідали на нього по світі. Це був один з проводирів юдейського повстання, один із якнайтяжчих злочинців супроти цісаревої й Риму над світом влади. Це був отой самий, що, багато разів зраний, завжди виліковувався з своїх ран і знову обіч Івана з Гішалі повставав супроти римського війська. Це був отой самий, що, вже як нікчемний та гнаний заволока, потрапив, вже в Єгипті, зібрати кількатисячний збройний єврейський натовп і зірвати проти цісарської влади бунт, що правда, хирний та швидко затоплений у крові бунтівників, але що свідчив про запеклу зненависть та непримиренне зухвальство цієї потвори. І ця потвора, цей чаклун, що до нього не могли вхопити тропи ані стріли, ані дощентні вимордовування, ані чуйні, сторуки урядові чинники великої держави, перебуває в Римі й насмілюється... насмілюється... насмілюється прилюдно ображати найбільшу велич римського народу, уклінати улюбленого від людей і війська цісаревого сина та його милоданку... Сотники посплигували з мармурових уламків та, збившись посеред форуму в складений з блискучих велетнів гурт, провадили поміж себе запальну розмову. На мармуровім уламку опинився Сільвій і, повіваючи мальовничими фалдинами своєї тоги та вимахуючи в повітрі білою рукою, де блищав перстень з аметистом, довго промовляв посеред метушні й вереску, аж звернув врешті на себе загальну увагу

й досяг цим сякої-такої тиші. З рухами претора й виглядом політика, що розв'язує великої ваги справи, він мовив :

— Візьміть на увагу в просвітлих ваших розумах ось що, громадянине! жаднісінькі не опиналися так довго нашій могутності. Єгипет, Сирія, Мала Азія, Галлія, Еспанія дякують уже долі, що сполучила їх з Римом, інші бурчать ще, але упокорюються перед нашою могутністю та освіченістю... візьміть на увагу саме ось це, громадяни, перед могутністю й освіченістю нашою, себто моєю, Вентурієвою й твоєю також, Таціє, і твоєю, Нігерє, і твоєю, Бальбіє, і твого малого сина, Бальбіє! Ці тільки нікчемні чинили нам так довго опір і тепер ще, подолані, зневажають наших богів, цісаря й нас... Та чи ж вони справді подолані? Візьміть на увагу в просвітлих ваших розумах ось що, громадяни: чи ж є подолані ті, що стоять нам усюди поперек шляху: в порті, на базарах, в кружганках і відбирають у шанобливих римських громадян залишок з тяжкої їхньої праці, гай - гай, і можливість прохарчувати свої родини...

Тут, ніби з - під крила, з - під Сільвієвого плеча висунулась учісана Вентурієва голова, і він, розпостираючи руки, закричав:

— Сільвій каже правду! Від часу, як вони розродилися за Тибром, я не продаю вже й половини тієї кількості пахощів, що продавав раніше... Сільвій правду каже!

— Правду кажеш ти, Сільвіє, правду кажеш!— відповіла сила голосів, що здебільша належали виробникам, що працювали по Сільвіїних і Вентуріїних фабриках. Наслідуючи клієнтів великих панів і своїх хазяїв, вони навіть повітали рясними оплесками промови своїх працедавців.

Але ж, окрім них, у натовпі слухачів знаходилося багато інших наймитів, що мали дійсно вбогий чи навіть злидений вигляд. Вони, раді з кожної приключки нагадати за те, що їх найбільше обходило й боліло, почали гукати, що дванадцяти асів денного заробітку не вистачає їм навіть на прохарчування та утримання родин і що господарі повинні б платити їм більше.

— Як же ми можемо це вчинити,— з рухом промовця, що намагається висловити розпач, відповів Сільвій,— скоро самі ми з усіх боків зазнаємо найжорстокіших утисків? Не досить того, що патриції на власну руку провадять силу фабрик і свої вироби, вироблювані від невільників, можуть продавати дешевше за нас, так треба ще, щоб ми у власній нашій столиці загорювалися чужоземцям... Візьміть це на увагу, громадяни... Потім як мед солодким та повним чулості голосом вигукнув:

— Чи ж погодитеся на те, громадяни, щоб поважні й статечні римляни обсіли за прошенням хлібом жебрачий міст, а чужинці розпаношувалися б з своїми багатствами в місті наших предків?... Візьміть це на увагу в просвітлих.

— Жебрачий міст! жебрачий міст! — з-за плеча промовцеві перебила йому стогонливо мову учісана парфумникова голова,— візьміть на увагу в просвітих ваших розумах саме ось це!

— Заклинаюся Кастором! — скрикнув високий і худий Mercenarius,— коли наші господарі пообідають на жебрачому мості, то наші діти ми тоді муситимемо хіба до Тибру повкидати!..

— Якщо не поз'їдають їх раніш євреї на своїх шабашових вечерях!

Останні ці слова промовив чоловік, що до цього часу мовчазно прислуховувався до всеньких мов і розмов. Він стояв біля ростри, громадської казальниці, спершись плечима на котромусь з корабельних передків, що з них складався високий її підніжок. Зодягнений у багату одіж, він мав на темному своєму обличчі вираз облудности, зухвальства та злосливости, властивий невільникам великопанських родин, що виконують коло своїх панів обов'язки керівничих будинку, улесників, таємних агентів до сумнівних і часто небезпечних справ. У ньому розпізнано улюбленого невільника, керівничого будинку, лабузника й таємного Цестієвого, колишнього ватажка римського війська в Юдеї й чоловіка чарівної Флавії, уповноваженого.

Як оком змигнути, зацікавлення натовпове облишило Сільвія й звернулося до найстаршого челядинця великого пана. Навколо нього було ще кілька людей, що також разом або по черзі

промовляли, підголошуючи словам свого зверхника чи додаючи й свою до них дещицю. Всі вони були з своїм паном у Юдеї й добре знали той край і нарід, що його замешкує. Розповідали отож вони речі, що від них слухачі полотніли з жаху або тремтіли з гніву. Як це? — печуть тіла чужоземців і з'їдають їхні тельбухи? віддають шану ослячій голові, цапові й такому ще божкові, що в його середині вогню повно! На поталу вогневі кидають вони також і дітей! Божок цей називається Молох. Моляться також теляті, зли-тому з золота. Знаються на чарах та заклинах, що ними наворачтають чужоземців на свою віру. Сила є в Римі людей, що навернулися на їхню віру. Чи ж римський нарід спокійно дивитиметься на облишених своїх богів?.. Попередні цісарі не раз вже боронили римських святощів супроти цих азіятів. Клавдій вигнав їх із Риму. Цісар Веспасіян є лагідний та дуже обтяжений через інші справи, але ненавидить їх і потому, що вчора скоїлося на Септах, накладе, запевне, на них свою лиху правицю...

На форумі розлягалися сичливі шемріння:

— Цісар ненавидить їх! Чи чуєте? Цісар не-навидить їх! Цестіїв челядинець знає, що каже! він каже, що цісар їх ненавидить!

Високий, зграбний, у кереї чоловік прудко залишив тепер громадський базар, що виблискував незлічимими багатствами та гучав вереском

розпаленілої юрби. Пропхавшись з неабиякими труднощами крізь густозалюднені й величними будівлями оточені Тускулянські вулиці, він проминув дров'яний базар, повний п'яної, гультяйської юрби, обійшов великий цирк, що над ним акробат, подібний до яскраво обпіреного птаха, рівноважився по високо розтягненій шворці, і вузьенькими тихими вже завулками дійшов до Авентіну, де мереживом своєї колони та барвами вимальованої Артемідором фрески яснів Цестіїв кружганок.

Тут було тихше, ніж деінде. На вулицях, що перетиналися довкола кружганку, не розставляно бенькетових столів й не галасували бенькетники; в кружганку ж проходились кілька людей, що з них котрийсь найвищий та найкремезніший мав просиву бороду, темного плаща й спокійне, хоч рясно зоране в'зморшки обличчя. Переходень, що йшов із форуму, зупинився й наставив ухо в бік проходилих кружганком людей. Вони також якось небавом зупинилися поблизу нього. Молодий і свіжий голос запитував:

— А тепер, Музоніє, скажи нам, що є відвага?

Стоїк, опершись плечима об колону та склавши руки на грудах, відповів:

— Відвага, Епиктете, є добродіє, озброєний до оборони справедливості. Вона не є потвора, що кидається в пориві зажерливості й барбарства за-
для насичення, ярування та пихи, але наука про людське право, що навчає відрізняти те, що слід

стерпіти, від того, чого не слід потерпити. Серце Спарти, паленіло тільки до звияги. Те саме і з гордовитим. Він хоче бути за першого, він хоче бути за єдиного, а знести так високо понад усіх, без порушення справедливости й стоптання добра, не може. Змагаючися з отакими, як він, ти будеш за відважного поборника справедливости.

На хвилинку запала мовчанка. Потім хтось з гурту знову поспитав:

— А що ж є, вчителю, у самій своїй істоті добро?

— Складається воно з чотирьох первопочатків: любови до людей, любови до правди, любови до свободи й любови до гармонії.

Стрункий переходень, що на одній нозі, поставлений на підвищення колони, лікоть на коліні, а чоло на долоні спирає, звів голову й скрикнув:

— Слова твої, вчителю, мов музика небесна, грають у затишку цього кружганку й наче бальзам цілющий течуть серед лементу, що повно його сьогодні в цьому місті. Але, Музоніє, того часу коли ти навчаєш тут шляхетних юнаків людської правди й любови, там, на форумі, вовки й гадюки ллють у душу римського люду отруту пихи та зненависти!

Музоній і юнаки, що його обступали, озирнулися, але переходень, що вимовив ці слова чудовою латинщиною, злегка хіба забарвленою чужоземською вимовою, поспішно звертає уже на котрусь із вуличок, що провадили до Тибру. По хвилині мовчання з гуртку, що стояв у тіні кружганку, озвався

юнацький голос, що проте бренив іронією та запальною гіркотою:

— Хто б не був той переходень, що до нас озвався, він сказав правду. Розглянься бо ж, Музоніє: під той час, як ми в холоднавій цій тиші п'ємо поспіль з тобою небесного напою філософії, довкола нас бувають звірячі шалі, люд обжирається, обпивається, гуляє й вітає окликами тих, що обертають його в черідку свиней і вовків. Гіркота й обурення опанували мої думки й ож питаю тебе, вчителю: чому такий вузький і відлюдний є той шлях, що ним ми йдемо за тобою?

Музоній зглянув лагідними очима по юнаковім, що завагався, обличчю, і голосом, що в ньому вчувалася спокійно всміхнена душа, відповів:

— Є він, Ювенале, отой шлях наш — високий і невмирущий. Знятий гнівом на злочини й глупоти людські, знай за те, що людський рід на нас не кінчиться і що його поступу вік цей не затамує. З - під небесної ясности й тиші філософія сіє свою правду в незвичайні, прикмітні душі, що поволі й з труднощами розносять її по просторах і часах. Ми, її жерці та провісники, маємо її розпросторити. До нас бо треба застосовувати вірша Енеєвого: „Нехай ніхто сльозами наших могил не скропляє, бо живемо довічно, з душі до душі літаючи“. Коли кликотять пристрасті, гнобить насилля, шаліє глупота, не втікаймо з шеревів поборників правди й добра, але, як на скелі високій та нестерпній знесені,

у майбутнє світу задивлені, чола наші на громи й хвилі виставляючи, обстаньмо при своїх засадах!..

Серед далешніх гуків, що немов таранами били з ринків і вулиць у пекуче-повітря, Музонієві слова грали дійсно небесною музикою в тихому й холод-навому портику, цілющим бальзамом лилися, зда-валося, на земні гамори й шалі. Молоденький Юве-нал підніс до своїх уст, звідки зник саркастичний і гіркий усміх, край плаща улюбленого вчителя; глибокі й страдницькі Епиктетові очі заясніли бли-сками надхнення; Тацій, з задумливими очима й енергійними рисами обличчя, скрикнув:

— Ходімо, вчителю, на форум, щоб на власні очі побачити те, про що казав нам отой переходень!

Але до їхньої громадки зближався похапливо молодий, стрункий юнак у білій туніці й срібній пов'язі на чорному волоссі. Це був Артемідор. У глибокій пошані схилився він перед Музонієм, а перевесників скинув приязним поглядом.

— Гельвідій та Фанія прохають тебе, вчителю,— промовив він,— щоб ти якнайшвидше завітав до їхнього дому, де, ще й година не сплине, вони від-буватимуть Доміціянову, цісарського сина, гостину.

Стоїкові очі заблисли, як у лицаря, поклика-ного до герцю; проте небавом на високому його чолі тіпнулися й поглибшали зморшки. Знісши трохи руки, він затопивсь поглядом десь високо.

— Доміціян у домівці Тразеєвої дочки... віч-на-віч з Гельвідієм...

Тут, даючи унести себе палкій своїй вдачі, що її, звичне, філософія тримала на гнuzді, не будучи на силі охолодити її, він заволав:

— Чи ж є день, хоча одним - один день, щоб ми могли його в спокої й безпечності присвятити задля великих дум та роздумів? Будьмо ж готові, о кохані! будьмо готові до того, що кожна година не одному з нас може стати за судну.

Вони пішли собі.

Переходень, що тому хвилинку озвався до Музонія, також був уже далеко. Вулицею, що провадила з Остійської брами до Тибру, зійшов він з Авентину, пройшовши під тінявим і рясно повирізьблюваним склепінням Германікової арки, минув міст і опинився в єврейсько-сирійській дільниці Затибрю. Тут залягала глибока тиша. Сирійська людність потяглася на місто до вуличних забав і бенкетів, євреї також облишили, мабуть, звичайні свої заняття. Слід гадати, що, вчувши повів бурі чи небезпеки, припали вони до землі, стлумлюючи навіть віддих у грудях. Дільниця прибрала такого вигляду, мов людність, що її замешкує, нагло повилирала. Тісні базари й вулиці, порожні сьогодні, купали свої калюжі й купи сміття в проміннях яскравого, що звістувало бурю, сонця; згусле смердюче повітря каламутною парою оповивало сірі будинки, притемнені шибками з пухиря вікна, тераси з низеньким поруччям, що де-не-де з трикутніх їхніх прибудівельок зглуха видобувалися

гомони запальних розмов. У тісних хатинках, що знаходилися в цих маленьких надбудовках, єврейська людність звикла була збиратися й нараджуватися за найважливіших випадків свого бурхливого життя. Аджеж там ніхто не міг їх бачити, несподівано надійти ані підслухати з вулиці.

Комірчина, збудована над Менохімовим дахом, повна була людей, що гарячими кроками топталися по її вбитій з глини, вапна й попелу підлозі, й торкалися завивалами сливе сволоків стелі. Їх було небагато, а втім стиск був такий, що люди наштовхувалися й настоптувалися один одному. Крізь шибку з пухиря проходило сюди небагато світла, повітря також бракувало; струмки поту стікали з - під завивал на зорані зморшками, палахливі, перелякані обличчя.

Переходень, що прибув з форуму, збіг прудко вузьенькими сходками на терасу й увійшов до комірчини. Ввійшовши, зразу ж скинув на землю свою керею; з - під неї завиднів вистрійний римський одяг, що від нього похмурий Сімеон і кілька інших з огидою поодвертали очі. Але Менохім шатнувся до того, що прийшов, і хотів уцілувати йому руки.

— Юсте, збавце мого Йонатана...

Той не дав йому докінчити. Не звертаючи уваги ані на повні подяки Менохімові обіймання, ані на підозрілі зиркання інших, секретар Агріпін прудко - прудко почав розповідати за все, що бачив і чув

у місті, а також і за те, про що довідався в домі свого зверхника. Тяжка буря зависала над громадою тулячів. Цісар і його сини, єврейська аристократія й частина римського патриціату, вояки, купці, нарід — усе це закликотіло супроти захожан гнівом і зненавистю, що ніколи не переставали існувати, але зараз, розгорілі й осмілені, могли вибухнути кожної хвили.

Що за страшний міг бути цей вибух — свідчили едикти попередніх цісарів, що прирікали єврейську людність на загальне вигнання з Риму, та свіжі жорстокі сцени вбивств і пожеж, що вже по зруйнуванні Єрусалиму відбувалися не раз в Антіохії, Олександрії, Цісарії. Над усе — у величезній небезпеці є Йонатанове життя. Сьогодні всі вже знають, що він живий і де саме перебуває. Але ж спокій і безпека цілої громади також зависли на волосинці, що над її зірванням працює багато рук.

Для згромаджених у хатинці людей ці відомості за цілком нові не були. Окрім Юста, мали вони по багатих міських дільницях своїх приятелів, що з-зарання заносили вже їм лихі відомості про заколот серед юрби, що сьогодні вона не виходить з горілки й бенькетує; про те, що на форумі статую Олександра Тіберія, управителя Єгипту, єврея-перекинчика, а втім, однак, все ж єврея, ще до схід сонця облите брудними помями; що громади простолюду й навіть шляхти проходили повз Монобазів палац, жадаючи, з лютими криками, від

єврейського банкіра звороту грошей, вичавлених його лихварством у римських громадян. Юст додав, що Йосипа Флавія рано - вранці покликано вже до цісаря, де відбулася довга розмова, що по ній Флавій вернув до Агріпиного палацу, плачучи й ускаржуючись на невидужливі шалі єврейського простолюду, а в Агріпиному палаці також від самісінького ранку перебував Тит сам - на - сам з Беренікою, розгніваною, зрозпачливленою й менш напевно як колибуть схильною взяти справу свого народу під свою оборону.

Присутні одностайно звернули свої зблідлі й тремтячі обличчя до Йонатана, що стояв до цього часу нерухомо поблизу вікна. Він стояв, спершись плечима об стіну, а профіль його худорлявого, в густому зарості обличчя гостро й похмуро ви-мальовувався на золотистій від сонця шибці з пухиря. Менохім присів у куті комірчини та, скарючений, затулив обличчя долонями. Інші запитували :

— Навіщо Йонатан вчинив те, що наражало цілу громаду на небезпеку? Навіщо збудив при-снулi зграї шулік і левів? Чого зучора мовчить так, немов його вуста замкнула печатка спокон-вічного? Чого все дивиться в землю, немов би обтяжив його сором, він, що до цього часу смі-ливим оком вояка споглядав у обличчя свого на-роду?

Юст, стоячи тут же, біля нього, лагідно вмовляв, щоб він усправедливив свій вчинок перед тими, що

на їхні голови може лягти за нього сувора відповідальність і кара.

Йонатан мовчав, як могила. Гордість і запал, що раніш, звикле, позначалися на його обличчі, зникли тепер у виразі глибокого упокорення. Найменш проникливе око й то могло б вичитати на цьому обличчі почуття сорому, що допікало й гнітило його. Ті, що зверталися до нього з безліччю запитань, не насмілювалися, однак, дотяти його жадним образливим словом або порухом. Бо чи ж не був він за одного з якнайзавзятіших оборонців їхньої батьківщини й божниці, чи не був за товариша Іванові з Гішалі, мученикові за святу справу? Але, охоплені жахом, розлютовані їхні груди кликотили з гніву. Похнюпий Сімеон, витикаючи рукою в Юстів бік та вказуючи на його римську одіж, крикнув:

— Це зрадник! Якщо ми хочемо, щоб бог над нами змилосердився, проженімо з-посеред нас тих, що приоздобилися в едомську шкіру. Геть із згромадження вірних!

Юст спочатку зблід, а потім зашарівся багрецем. Та не мав він часу й відповісти, бо межі нього й Сімеона кинувся Горій. Біле обличчя гілелистове полум'яніло рум'янцем обурення.

— За яку провину, — скрикнув він, — зневажаєш ти цього юнака, що не одного разу ставав уже нам у послузі своєю порадою й допомогою, а вчора заслонив перед ворогом лицаря Сіону?

— Я чув на власні вуха,— кричав Сімеон,— як він казав, що в грецьких і римських науках мається чимало великих правд і що зле робимо, відсахаючись од них...

— Правду, може, казав...— несміливо встряв у розмову хтось із молодших.

Зчинилася сварка. В розпалі й вереску її виразно позначилося дві течії, що плинули в цьому морі безталання. Одна з них плинула безмежною зненавистю, друга — великим смутком, що не гасив, втім, смолоскипу розуму.

— Я — шамаїст і пишаюся з цього! — кричав Сімеон.— Я — шамаїст, що оскаженів супроти чужих народів і що для нього всеньке грецьке й римське є за собаче падло, що зогиджує сад — виноград божий. Я схиляюся перед тими з - поміж наших мудреців, що в Ябуе проголошують: „З кожної літери витягти кіш приписів і з тих приписів створити мур, щоб він відгородив Ізраеля від інших народів“.

У Горія в запалі сварки зсунулося на потилицю завивало, і рудяві кучері опадали з - під нього на спітніле чоло. Він глузливо сміявся, що кепсько припадало до лагідного його обличчя й яснозорих його очей.

— Завдяки нашим мудрецам,— казав він,— що день - у - день, ніч - у - ніч роздумовують над тим, що наректи задля нас чистим, а щō нечистим, чужі народи, що з нас глузують, мають рацію, кажучи, що небавом ми забажаємо почистити навіть

саме сонце, щоб без гріха на нього могли споглядати!..

— Зрада! перекинчицтво! відступництво! зрада! зрада! — кричало кілька голосів.

— Горе тобі, народе мій! — горюючи над усіма, забренів з - побіля вікна гучний і молодий голос, — розлютований і підозрілий, будеш ти з цього часу страшним ім'ям зрадника наплямовувати кожного з синів своїх, що подасть тобі краплю свіжого напою в новій посудині або пересторогою спробує вирівняти твої шляхи!

Це був Юстів голос. Вмить задихані груди оточили його збитим муром, а кільканадцять рук погрозово простяглося до нього.

Постала величезна метушня. Забуваючи за небезпеки, що загрожували їм безпосередньо, ці люди палахкотіли відвічною гарячкою нещасливих.

— Геть з громади вірних, Агріпів послугаче! Деркаче едомітів! Болячко на тілі Ізраеля! Зухвалий обпльовуваче святощів наших! геть звідси! геть!

Тепер кілька тремтячих, але дужих рук хапало його за плечі й дерло на ньому тонку тканину римської туніки; одна темна рука, з тремтячими мов у корчах пучками, Сімеєнова рука, що йому чорні очі палахкотіли диким вогнем фанатизму, зближалася до його оголеної горлянки. Якийсь ще мент — і навіженство, постале з нещастя, зродило б злочин. Але ж під цю мить Йонатан

збудився, немов зі сну. Був це пробудок лева. До лева подібний, метнувся він до загроженого й за-слонив його перед напасниками своїми грудьми й розпростертими руками. На його пригноблене й засоромлене до цього часу обличчя повернула вся сміливість і гордовитість. Очі йому блискавками блискали, зблідлі вуста тремтіли.— Далі! далі від нього!..— закричав він голосом, що в ньому озвалися луни військових наказів,— я чоловік чину, не слів... Серед бою і болю забув я, що чисте, що нечисте... і за ваших мудреців у Ябуе нічого не говорили мені пустельні вихори й буруни перепливаних морів... Знаю тільки про те, що кохаю Юдею, а болісні мої рани кажуть мені, що цей чоловік також її кохає... Він брат мій... добрий!

І напрочуд м'яко оповив руки довкола Юстових грудей, а розпаленілі його очі, дивлячись у приятелеве обличчя, заімлилися такою чулістю, що з нею вони, може, колись, колись, за безневинних часів дитинства, дивилися в небесне блакиття або на багрянний келих троянди, принесеної від нього з цісарських садків Мірталі.

— Добрий...— переказав він удруге тихше.— Я не знаю, хто з цих людей є правий, а хто неправий. Мені до їхніх суперечок байдуже! Знаю тільки, що ти мій приятель з дитячих часів і що скривдити тебе не дам...

— Не дам!— переказав ще раз, але дивлячися вже на Сімеона й його прихильників, і голос його

в тісному стінні хатини розлігся знову ніби військовий наказ.

Присутні спочатку правцем стали, потім оступилися назад. Зневажити цього лицаря й мученика не хтів і не насмілювався ніхто. Деякі засоромлено похилили голови; інші ремигали ще свій гнів у буркотливих устах. Відвернувшись обличчям до стіни, Горій плакав; Менохім, скарючений десь у кутку, змученим і повним турботи поглядом дивився на двох друзів, що їхні приховані в затінку постаті зливалися в одну. Серед чорного, як ніч, заросту білі Йонатанові зуби блищали ще згрізна.

Напруго, посеред хвилевої тиші, з одного кутка хатини озвався старезний, лагідний та благальний голос: — Призвольтеся, брати, щоб найбідніший і найблагіший з вас, таж віком найстарший, вдався до вас із словами.

Так ото вимовив Арон, вельми старий дідусь блідої й сумної Елі, наймилішої Мірталиної подруги. Нещодавно він розносив по місту вироблювані на Горієвій фабриці перфуми й разом з Мірталою зупинявся з своїм крамом у Цестієвому кружганку. Тепер, однак, тяжка неміч восковою жовтизною злила йому здрібніле, страдницьке, облямоване білим, як сніг, заростом обличчя. Він не мав уже сили потягати на голові завивала; сніжисте волосся спадало йому з-під ярмулки на худорляву шию й позморщуване чоло. Окрай його колін стояв сучкуватий кий, що на ньому, склавши дрібні,

тремтячі руки, похилившись до землі, витягши шию, перебігаючи слізними очима по громаді, він заговорив :

— Коли я причувався до вашої суперечки, споконвічний підшепотів моєму вуху приповідку, записану в котрійсь із святих наших книжок...

Всі змовкли й дослухали. На жовтих, вузьких Аронових губах загравав проникливий усміх. Знісши трохи горі руки й повільно роблячи ними рух рахуби на пальцях, він казав далі :

— Є на світі чотири малюнькі речі, а мудріші, проте, вони з наймудріших. Комашня, слабенький народець, що в жнива призапасає собі харчу; зайчики, поспільство не потужне, що влаштовує, втім, собі в скелях ліжища; сарана, що не має короля, проте ходить загонами; павук, злецька комаха, що мешкає, однак, у королівських палацах.

Замовк та загадково, лукаво всміхаючись, озирав присутніх розумними з - під червоних повік очима. Ті дивилися на нього з запитливим виразом у очах. По якійсь хвилині, повільніше ще як спочатку, з глибоким роздумом у голосі та похитуваннях голови, він докінчив :

— Сварки так, як і розкоші,— річ можновладних. Нарід слабий повинен, як комашня, пильно нагромаджувати собі поживу, щоб не забракло йому сил до життя; нехай, як зайці, впертим постуком пробиває він собі в твердих скелях безпечні ліжища. Коли він, як сарана, без землі й без короля, нехай

ходить суцільною лавою. Нехай так, як гідкий та погорджуваний павук, розсновує він скрізь своє прядиво, щоб мав за що зачепитися в оцьому королівському палаці, що його споконвічний побудував задля всеньких народів — дужих і слабих.

— Нехай же так станеться! — урочистим хором відповіли присутні, і тиха врочистість оповинула всі ці змордовані й пекучі обличчя, бо старечі слова поставили їх перед лицем довгої, важкої, кривавої будучини.

Але Арон мав де про що ще сказати. Він був дуже старий і пам'ятав багато, пам'ятав нещасливий день, коли з цісарєвого Клавдієвого наказу вигнано з Риму всіх осілих у ньому євреїв. Оповідав за всенькі злидні й розпачі єкрутних отих часів. Хто ж відгадає комашиний розпач, коли тяжке колесо воза перебіжить через її комашинник, розруйнує його й порозганяє світами дрібний народець на всі чотири вітри? Ніхто не зважить тих тягарів і смутків, що їх понесе з собою й людський комашинник, вистрашений із свого сельбища в широкі світи...

Бути може, що під важкими завивалами полізло їм догори на головах волосся. В часі Аронового оповідання рухи їм робилися безладні, коліна й руки тремтіли, слова плуталися на зблідлих устах. Острах зачинав уже пройматися до крові тих, що в їхні серця нещастя й кривда лили зненависть і

підозрілість, затруюючи їхній мозок димом містичних марінь.

— Скликати всіх старших громади! Нарадитися! До кого вдатися по оборону й порятунок? Як відвернути цісарів і римлян гнів? Що робити?

З цими скрикуваннями й запитами вони облишили комірчину, так ніби вже в цій хвилі гонила їх смертна коса; поспішаючись, тупцювалися один одному по п'ятах. Менохім поплентався за ними; Арон, підпираючись на сукуватого кия, вийшов останній. Юст і Йонатан залишилися наодинці. Секретар Агріпин схопив приятелеві руки й закидав його питаннями.

— Чужі народи, Йонатане, мають визначних мужів, що кидають часом великі слова. Котрийсь із них сказав: „Любов до батьківщини є так надмірна, що міряємо її не реченцем нашого буття, а пеклуванням за її життя“. Вона саме й тебе упоїла! Унесений нею, ти не міряв її довжиною свого життя й життя своїх поблизьких.

— Йонатан слухав з одверненим обличчям, аж з поривчастим рухом скрикнув:

— Облиш, Юсте! не збільшуй мого сорому! поперший ото раз зрадив я святої справи! Пробач мені, Юдеє! поперше склав я уклін божищеві власних пристрастей!

Він притискався чолом до стіни, до крові пригризав бліді вуста, тихо й понуро з гнітючою покорою шепотів:

— Хилкий є чоловік, зроджений від жінки...

Потім я, не змінюючи постави, почав прудко говорити :

— Як же я мав казати їм, що я зробив це із зненависти до ворога, коли уста мої розтулило кохання до жінки? Чи ж мав я по-падлюцькому брехати або відслонювати перед ними таємниці свого занепаду? Коли я повертав сюди, то за пізнього вечірнього часу бачив дівчину, що йшла обіч римлянина й провадила з ним тиху розмову... В домі нашого батька побачив я її, і, мов у небесній блакиті, поринули в ній мої очі, але ж почув відразу, Юсте, пах Едому, що дхнув од неї. Голубині свої очі відвертала вона від мене й думала... про того... Коли тримав її руку, виривалася й думала про того!.. В Моаде-Ель не зблизилася до мене, як інші, але стояла здалеку, бліда з жаху... Гидує вона, Юсте, болячкою нашого безголов'я й думкою своєю буяє в проклятих розкошах Риму. Залишивши Моаде-Ель, цілісіньку ніч не змруживши ока, дивився я в небо, питаючи споконвічного за загадку своїх мук... З сирійських шинків тихим повітрям летіло до мене повсякчас - годину Беренічине ім'я... О отруйнице!.. до світанку був я вже за Тибром. Не йшов сам. Ніс мене якийсь дух. Не знав, що вчиню. В голові моїй не було нічого, крім шуму, що гримотів безнастанно: горе! Я не думав за Юдею, не думав за знищену славу споконвічного... Думав за ту, мою... чудову... не мою... Коли

та... мов гадюка, окрита золотим линовищем, підвелася на повітання едомського свого коханця, я не бачив її... не бачив її... перед очима стояла мені моя... й простягала руки до свого римлянина... Крикнув тоді... груди повні були стогонів і прокльонів... Юсте... джерело мого вчинку було не з любови до батьківщини, але ж до — жінки!

Він ридма ридав, палке обличчя ховав у долоні, що з-під них текли рясні сльози, нім підігнулися під ним коліна і чолом майже землі дотикаючи, прудко зашепотів:

— Хилкий є чоловік, зроджений від жінки... пробач, Юдеє! не гаси, споконвічний, огнистого стовпа, що за ним я йшов до цього часу кривавим моїм шляхом!

Смутно й поблажливо слухав Юст приятелевих визнань, аж в очах йому не заблисла святоблива іскра. Йонатанова душа розгорнулася перед ним навстяж; бачив у ній розпач і сором, викликаний йно тим, що одну лише хвилинку діяв він під впливом особистих почувань та жадань. Лагідно поклав він долоню на низько схиленій його голові й почав тихенько говорити. Говорив, що збув цілу ніч на приготуваннях до втечі того, кого вже сьогодні можуть спіймати; що в пристані стоїть човен, готовий до відплиття на Остію, де друзі, за все попереджені, приймуть його й негайно ж улаштують на першій кораблі, що відпливатиме з морського порту...

— На море! на море! — скрикнув він нарешті, — на нове туляння та злидні... але іншого порятунку немає!

Юст встав і випростався.

— Ні! — відповів рішуче; я не піду з дому цього — сам.

— Як це? за таких грізних обставин хочеш ви-
мкнути з собою дівчинку?

— Хочу її забрати звідця як свою дружину.

Надаремні були довгі Юстові вмовляння.

— Згинеш, — казав.

— Поспіль з нею! — похмуро й тихо відповів
Йонатан.

— Іди до човна!

— А вона?

— Неможливо!

— Отже... Юсте, радиш мені, щоб я залишив
її у римлянинових обіймах?

Засміявся довго, гірко.

Юст заламав руки, швидко збіг із сходів і в до-
лішній кімнаті кілька разів закричав:

— Міртало! Міртало!

Хотів запевно говорити з нею; хотів благати її,
щоб краплинкою спокою загоїла шал безщасного,
щоб свої прохання прилучила до його намовлень.
Одчиняючи вузькі двері, що провадили на вулицю,
він ще погукав:

— Міртало! Міртало!

Надаремне. Та, що він її кликав, була далеко.

VIII

Вона була близько вершечка Авентінського пригорку, де поблизу Юноного храму, виблискуючи кристалевими вікнами горішнього поверху й оточений сніговобілою колонадою, стояв преторів будинок.

Не без труднощів збула вона свою дорогу, бо веселі, підпилі громадки, що волочилися вулицями, затримували її й зачіпали грубіянськими рухами й словами. Однак їй, що мовчазно й похапцем усувалася всім з дороги, ніхто не заподіяв нічого лихого. До того ж молоденька її голівка й зграбна постать були вкриті від спеки й натовпу білим лянним накриттям, що іноді зодягали його єврейські жінки. Сполоху, зрештою, не відчувала жадного. Думки її розважали — гадали за щось інше, ніж за небезпеку, що могла б її звідкибудь спіткати. В голові їй безнастанно шумували вирази, що од самісінького спозарання оббивалися об її вуха: „Куди вдатися по оборону й порятунок? Що робити?“ Ніхто не знав, але вона знала. По оборону й порятунок ішла вона до цих можновладних, добрих, мудрих... Хіба ж вони самі не терплять також? Скільки ж то разів бачила вона блідоту болю й гніву, що поймали преторове обличчя? Скільки ж то разів з Фаніїних очей на лоб маленького сина, за її присутности, ронилися сльози! Музоній, так якомсь неокреслено, але ж так дивно

подібний до Менохіма! А він? Він також є там певно... Обстане за нею та за її людом... Побачить його! Чи тож? вона побачить його? сьогодні! зараз! О! сонце щастя, що пробиваєшся з похмурої ночі! Не бачила його вже так давно! Може, знову, як колись, чудовий його голос забренить в її вухах. Може, як колись, візьме її за руку й поведе в зелену глибочінь саду або ходитиме з нею від картини до картини, від статуї до статуї, як добрий янгол у промінястій державі мистецтва. Пекло полишала рай був перед неї. Тремтіла під білим накриттям, що по ньому іскрилося срібне гаптування... Летіла, а за нею летів, на крилі білого накриття, рій срібних іскор.

Перед дверима преторового будинку зупинилася. Несподівано для неї панували там товча та метушня. Кількадесять дужих, чорношкірих, прикрашених золотими оздобами нумідійців стояло там, мов статуї, в понурій нерухомості, тримаючи на раменах ноші, подібні до малих, повизолочуваних, оздоблених у слоневу кість і шарлат будиночків. Навколо ношів сила челяді різних ступенів і призначень, у білій вишиваній золотом одіжі, вмальовала собі часу ледачого очікування гомінкими розмовами та випадковими розвагами. Інкотрі, посідавши на хіднику, гуляли в кидання монет, що на одному боці мали голову панівного цісаря, а по другому—кораблевий перед: „Голова, чи корабель?“—розлягалися вигуки, і монети з металевим

брязкотом спадали на базальтові плити хідників. Денякі, посеред вулиці, бавилися в одгадування загадок та чіпляння з зальотними жартами до переходжалих тут жінок. На двері поблизької виборно збудованої корчми вибігла молода й гарна грекиня в жовтому, високо підперезаному червоним пасом одінні і, ставши помежи йонських колон, одкидаючи назад гущавінь горіхового кольору волосся, вабила до себе цісарську челядь своєю, мов статуя, поставою, принадним усміхом та блискучою амфорою, що її вона зносила на руці врівень із своєю головою.

Усі знали, що білі, вишивані золотом туніки малися за ознаку цісарського двору, що її, опріч цісаря й його синів, ніхто в Римі не мав права вживати. Нещодавно оповідалося, як страшенно образився Доміціян, коли Сальвідіній, один з найвеликопанськіших тогочасних шикунів і небіж котрогось із попередніх цісарів, насмілився приоздобити свою челядь у такі точнісінько строї. Отже власне Доміціян одвідував тепер Гельвідієвугосподу. Його ото відомі з своєї сили нумідійці, як чорні колони, підпирали ноші, що аж купалися в пишноті; його ото челядь золотими гаптуваннями своїх строїв залляла вулицю; його численний та ошатний почет виповнював частину вхідного двору й половину atrium, або першої від входу залі, що її широкі й оздоблені двері були під цю хвилину розчинені навсяж.

На цей час atrium становила собою видовище величне й юрмливe; з-за кількох рядків легких колонад, що над ними важкими фестонами попідношено кольорові килими, погляд міг занурятися звідти в шерегові подальших кімнат, де світло й тіні поспліталися на виборних меблях, мозаїкових підлогах, окритих малюваннями стінах, довгих рядках статуй, що відображували багатирів і богів. У прикінці цієї перспективи простягався відкритою, довгою галереєю повний квітів перестиль, замкнений рядом жовтих колон, що, як огнисті стовпи, горіли під сонцем на тлі густої прозелені саду. Величезну залю, що йменувалася atrium і освітлювалася лише крізь чотирикутній отвір у дахові, виповнювала сутінь. Посередині сталевою шибою блищав водозбір, оточений вінком зелені й бронзових амурів, що здавалося, бавилися серед неї. За ним, в глибині залі, на мармуровому вівтарі повільно палився оберемок добропахучого дерева, а довкола цих полуміннячків, що хвіялися й вибивалися пахучим димом, стояли однакові завбільшки статуї, що зображали домових богів, патронів і патронок різноманітних справ та родинних почувань. Навколо домового цього вівтарю, у стіп хатніх божищ, сиділа в цей мент преторова родина й поскупчувалися його друзі. Це було досить численне товариство, де найпоперідь впадала в очі похмура постать старої Арії, що сиділа нерухомо у високому кріслі в своїх чорних покриттях.

Просто неї Фанія розкиданим рухом пестила чорне волосся малого сина, що сидів побіля її колін. Поблизу цих двох жінок, на тлі рудавих тог домових клієнтів, стояв в оточенні своїх учнів Музоній; Артемідор обіймав рукою шию саркастично всміхненого Ювенала; молоденький Тацит з похнюпо насупленими бровима вдивлявся в натовп, що виповнював протилежну половину залі, куди також смутно спозирав глибокими своїми очима блідий і тихий, тільки йно звільнений з пут і кайданів невільництва, Епиктет.

Супротивну половину залі виповнював Доміціанів почот: військові вельможі в блискучих строях, шамбеляни в барвах двору, сенаторські й шляхетські сини з випещеними обличчями та завитим волоссям, напахощені, різнокольорові, подібні до джанджуристих жінок. Був там завжди похнюпий Цестій, що військові свої поразки силкувався притушувати й заслонити ласкою молодого цісаря; був також, у вінку із свіжих троянд на голові, гарний Стел, що за кожної нагоди цитував вірші славетних поетів; ще був отой бундючний гульвіса й шикун, цісарів Отонів небіж, Сальвідіній, та Доміціанів улюбленець Мецій Кар і багацько ще інших людей, що переповнювали Рим розголосом своїх бенкетів і оргій, зухвальством пишноти та дивацтвом жіночого одягу.

Вони стояли там у різних поставах: м'яко схиляючи уквітчані голови на окриті єдвабом плечі

приятелів, ледаченько спираючись на колони, перемовляючись проміж себе короткими шепотіннями та усмішечками. Стел показував Цестієві свої білі пальці, ускаржуючись, що він оздобив їх занадто важкими на такий палючий день перснями; Сальвідіній, прикладаючи свої чутливі губи до вуха молодого префекта преторіянців, з цинічним поблиском очей показував на красиве греченя Гелія, що стояв за своїм паном; але префект преторіянців не міг одірвати очі від чорної Аріїної постаті, що збуджувала, очевидячки, в ньому забобонну тривогу, й звірявся потиху котромусь із шамбелянів, що волів би за краще спіткатися з юрбою диких Катів, аніж з цією трагічною жіночою постаттю; у відповідь на це шамбелян похмуро шепотів, що його шматують лихі перечуття, бо ж виходячи сьогодні з дому, він перечепився ступнею об поріг, і йому спав з неї сандаль. А втім, більшість цих людей стояла нерухомо, уважні до кожного руху й постави свого пана; посеред військових часом брязкала криця або соняшний промінь, що спадав через отвір у дахові, зблискував у панцеревій бронзі й позолочував трояндові вінки.

Поміж цих двох груп, відокремлені трохи, стояли око - в - око двоє людей: римський претор і цісарський син.

Високий і дужий Гельвідій був геть вищий за Доміціяна, що його ставну, але невеличку постать, мальовничо оповивала багряна грецька

хлам'їда. Вкрите хворобливою блідотою його обличчя було двоїсте. Як просто на нього дивитися, мало красиві й лагідні риси, збоку ж нагадували хижого птаха. Голова йому вже напівзлісіла, постава була скромна й на тонких устах грала улеслива ухмилка.

Сміливе преторове обличчя здавалося злитим із бронзи, такі нерухомі були енергійні його риси під ту хвилину, коли вітав він свого гостя, що за його прибуття вже зранку завідомлено його через двірського гінця.

— Вітаю тебе, Доміціяне! Чим звелиш собі служити, гідний мій госте?

Фанія підвелась із сидіння та, не випускаючи з долоні синов'ї руки, привітно вклонилася гостеві. По тому хутко сіла знову, спокійна, й тільки з легкого тремтіння руки, що вона тримала на шарлатній туніці малого сина, можна було здогадатися за її, чудово затаєне, зворушення.

Зі скромно спущеними повіками й улесливою ухмилкою на устах Доміціян показав движком на Меція Кара, що стояв тутечки ж, за ним, і лагідним, притишеним голосом відповів:

— Якщо зазволиш, хвальний Гельвідіє, зробити ласку обдарувати своїм поглядом оцього ось мого приятеля, то легко доміркуєшся за причину, що спровадила мене до тебе. Я прибув, щоб особисто прохати тебе за ласкавий для нього вирок у розпочатій ним справі супроти Полії Аргентарії, удови

по нікчемної пам'яті бунтівникові Луканієві. Прохаю тебе, гідний, аби не вагався поміж найліпшим моїм приятелем і родиною того, чиє ім'я брентить огидою на язиці кожного з шанобливих римських громадян.

Підчас цього звороту лише одне, неспостережене майже, стіпування промайнуло преторовим чолом. Найвищий у державі суддя, що на його вирoki пробувано прилюдно натискувати, з одностайно раз - у - раз нерухомими рисами обличчя, приязним голосом одповів:

— Прохаю тебе, пане, щоб ми якось могли цілком не згадувати за Луканія. Те, що ти б за нього сказав, не було б мені за приємне; мої за нього слова образили б тебе. Твоєму приятелеві, Карові, Гельвідій Пріск добра прияє, але претор не має пам'яті для ймен і людських стосунків. Вирок у справі Кара й Аргентарії виголосять моїми вустами закони нашої батьківщини й справедливости.

На обличчі цісарського сина повільно почав плямитися блідий рум'янець. Позад нього в його почеті шепотіли:

— Ми віщували божистому Доміціянові за відмову цього зухвальця. Відповів: — Око - в - око стоячи зі мною, згубить він свою сміливість“.

Але Доміціян заховував раз - по - раз сумирну поставу, а його усміх ставав майже пестливий.

— Чим же я завинив тобі, гідний і хвальний, що так суворо поводишся ти зі мною та з моїми друзями? — скрикнув він жалісенько.

У почиті зашемлили тихенькі смішки.

— Заклинаюся Горгониною головою! На саме це запитання можна каменем скаменіти! Цісарський син питає за свою провину у того, що йому увіч та увісні верзеться ще за передцісарські, республіканські часи!

Префект преторіянців, хоробрий вояка і промітний надвірний, майже голосно сказав:

— Поспитаємо за цю провину у філософа Музонія... Так же бо розчулено оповідав він нещодавно за колишніх диктаторів, що до рук народу складали свій уряд, лише йно любий цей нарід прагнув їм його видерти!

Доміціян провадив далі:

— Я ще молодий і знаю, яка ще личить скромність малим моїм заслугам. Скромно отже та з синівським пошанівком приходжу я до тебе, окрасо Риму, а ти відмовляєш мені в моєму проханні!

З одностайним раз - у - раз приязним спокоєм Гельвідій відповів:

— Коли б, Доміціяне, твоє жадання було слушне, я виконав би його охоче; але, вимагаючи зламання закону й справедливості від того, хто повинен бути за її чатівника, ти вимагаєш речі гидосвітної однаковісінько богам і людям...

Доміціян зніс звільна руки, що вистромлювалися білі й голі з-під багряних згортків хламід, і вигукнув розжаленим голосом:

— Боги хай будуть мені за свідків, як несправедливо кривдять мене найгідніші громадяни моєї батьківщини! Бачу, Гельвідіє, що я не маю ані крихотки твоєї ласки. Не узнаєш мене навіть за гідного цісарського титулу, що мені його, як синові божистого мого батька, пристає носити. Як нянька малу дитину, ти називаєш мене лише на ймення, та, як учитель підлітка, повчаєш, що є гидосвітне богам і людям. А я б волів, гідний, щоб ти мене більше любив і не відмовляв мені мого. Та, далебі, лагідний я й радше забуваю за наруги. Слушно можу застосувати до себе вірш не смертельного Гомера...

Тут він з добірною реторичною справністю продеклямував по-грецькому:

— „Кров, проте, не кипить у мені так, щоб за пусте буяти, гнів свій гамую розумно...”

І сяючи з осолоди, що йому справила власна деклямація, додав тихше:

— Тебе ж, Гельвідіє, любити не кину й не буду нахиляти свого батька, щоб божистим своїм підписом усвятив він едикта, що банітує тебе на вигнання з Риму або... із світу; але, поміркуй! і своїм ви роком передай добра позосталі по нікчемному Луканієві з рук Аргентарії до рук мого приятеля!

На останніх словах гострі і саркастичні нотки забреніли в лагідній ще його мові, рум'янець йому збільшився, але не зменшувалася сумирність

постави. Ніби в покірливому очікуванні на відповідь, він склав на грудях руки й похилив голову. Не чекав на неї довго.

З насупленими дугами чорних брів, спокійний проте, Гельвідій сказав удруге:

— Вирок цей, Доміціяне, виголосять моїми устами закони нашої батьківщини й справедливості.

Потичка цих двох залізної волі людей мусила викликати гострий і грізний відгук; видав його спочатку двірський почет, що немов вихор завихрував. Збрызнула криця. Піднесений, ледачий Стелів голос виразно задеклямував вірша з Одисеї:

— „Чекаючи на твій розказ, заховуємо мовчанку“. Хтось енергійніш підхопив:

„Як так бере до серця й розумом міркує,
Нехай його під бурю ніщо не врятує“.

Інший ще хтось глузливо засміявся й кинув одне слово:

— Навіжений!

Але й сам Доміціян мав тепер вигляд цілком інакший, ніж попереду. Кривавий темний рум'янець обілляв йому не лише чоло й лиця, але спустився на оголену шию й забарвив білду руку, що в гордому порухові простягалася з-поміж фалдин хламід, поспинаних чепрагою з веселковим сіяком. Та сіяк іскрився менш, ніж його зіниці, груди двигіли йому з клекотіння збуреної крові; з шаленої

його пихи спали облудні заслони. По короткій хвилювій мовчанці вибухнув і розлігся, гордовито й глузливо, у стінню залі його голос:

— Позаздр, Гельвідіє, немовляті, що ссе материні груди, розважності та проникливості! З богами ти станув до війни, Гельвідіє, й завдячуєш лише особливій поблажливості мого батька, що до цього часу не стався ще ти за здобич підземних богів. Ти ж це довжезно розводився в сенаті, щоб Веспасіанові, що прибував тоді до Риму, віддавали якнайменші шаноби, бо чолобичтво, мовляв, призводить до тиранії. Це ж ти красномовно напучав сенаторів, як саме мають вони через правну постанову закреслити межі видатків володаря світу. Це ти, висланий в парі з іншим сенатором на його зустріч, зважився промовити до нього: „Веспасіане!“ А що ж ти вдіяв під святий Апблонів день. Відкрив арену для ігрищ за відстуности самовладного! Сторазово ти став привинний до образи величності, цього найтяжчого із злочинів; а як же ти мене пригостив сьогодні в цих стінах? Де квіти й пахощі, лютністки й співаки, що виявили б мені твою радість і вдячність? Зухвала відмова — ото все, чим обдарував ти того, хто як ягня перед левом, корився перед тобою. Дійсно мудрі були попередники мого батька, і я готовий кожної хвилини правити жертви на Тіберієвих, Клавдієвих і Неронових вівтарях, бо ж вони виполювали землю з такого отруйного, як ти, зілля...

Гельвідій з щораз блідшим обличчям і зшиленими устами витерплював метані на нього образи. Значно, він постановив мовчати. Адже не раз закидували йому, й він сам собі закидав, зайву загонистість. Отже, мовчав, але мовчанка була, відай, йому за таку муку, що він поволі звів запитливий, благальний погляд на Музонієве обличчя, ніби привертався по допомогу чи пораду до представника високих ідей людськості. Стоїк, окритий у плащі, затопив на-взаєм свій огневий погляд у його обличчі, і, коли Доміціян перестав говорити, великою притихлою залогою розлігся такий само голосний, як і його, Музоніїв голос, що бренів немов звияжним усміхом. Дивлячись на Гельвідія, стоїк говорив:

— Якщо тобі скажуть: „Закую тебе в кайдани!“, а ти шануєш лише чесноту, то відповідай: „Закуй мене, і в твоїх кайданах я все ж позостану вільний“.

Останні слова поринули в галасливому гомоні, що знявся серед двірського почету. Очі запалали, вуста вибухли з'ядливым сміхом, пальці витягалися, показуючи на філософа, що без тіні непокою по-водив скорше жалісливим, ніж погордливим, поглядом по людях, що його ображали й загрожували. Раптом усі змовкли, всі очі затопилися в одному пункті, в одній, швидше б сказати, чорній лінії, що зарисувалася на тлі золотого вогнища над домовими боговищами, що обстали його вінцем.

Із свого з поруччям крісла звільна підвелася Арія й, станувши в чорних окриттях, випростована, на підніжку, що являв її високий зріст за ще вищий, вона простягла до Доміціяна руку. Голосом таким, що його почули навіть ті, що стояли віддаліки, промовила :

— Змерлі вітають тебе, цісарський сину!

Вона сама виглядала так, немов прибула з країни тіней. За її з'яви щось на взірець забобонного сполоху закаламутило розширені зіниці та замкнуло тремтячі злістю Доміціянові вуста. Трагедією подихнуло від цієї жінки, що її запалі очі палахкотіли з-під сивих насуплених брів, як погребні смолоскипи.

— Змерлі вітають тебе через мене, цісарський сину! — промовила вдруге. — Ти добре знаєш, хто є та, що зараз промовляє до тебе. Коли ти був дитина, няньки лякали тебе, певне, історією мого роду. Чи бачиш ти поза мною гекатомбу, знесену з крові й кости найдорожчих мені людей отими, що ти їх насмілився уславляти в моєму домі?

Похмурі риси її обличчя тіпнулися, таж вмить прогорнула вона блідими руками на своїх грудях чорні свої накриття й скрикнула :

— Не плакатиму перед тебе, молодий цісарє. Не вчиню тобі втіхи, щоб ти міг задивлятися на сльози гідної римської матрони. Але з верхівлі моїх скорбот скажу тобі, щоб ти залишив цей дім, що йому твоя присутність стає за глум і образу. Не

з галузкою миру прибув ти, а з батогом образи й погрози. Іди ж!..

Знявся гамір. Які з двірських загрожували, які боязко шепотіли, що треба запитати авгурів, що за провіщення є для молодого цісаря сьогоднішня зустріч із цією похмурою, старою жінкою.

— Злі генії звели її з глузду...

— Розгавкалася, як Гекуба, що, стративши свої діти, замінилася в сучку!

— Виглядає так, немов вона лише минулої ночі облишила Гадес!

Префект преторіянців забрязкотів мечем.

— Заклинаюся Геркулесом! невже вистачає крякання однієї баби, щоб збудити в нас забобонний страх!

Вистачало. У фалдинах своєї хламіді Доміціян тріпотів. Скільки в стрепеханні цьому гніву, скільки страху? За це знали ті, що знали його зблизька. Він був розпалистий і страхопудний. Проте, дрігочучи, він уїдливо сміявся й уриваним у грудях голосом закричав:

— Попрощайся з світом, преторе, бо недовго вже будеш ти на нього споглядати. Попрощайся з Римом, Музоніє, ти Мінервина малпо, бо завтра вижене тебе з нього цісарський едикт! Попрощайтеся ж назавжди, позалишувані від богів!

Мов та річка, що розлилася під повінь і бурує, впливав почет цісарського сина на чолі з своїм володарем з преторського будинку, як при виході

з вхідного двору йому заступила шлях громада ошатних жінок і чоловіків. Передувала нею напахощена, жвава, вся в квітах, мереживах і клейнодах Кая Марція. Вона тримала за руку молоденького хлопчика з красивим, тендітним, змореним обличчям та з золотою кулькою, що висіла йому біля шиї на коштовному ланцюжкові. Спіткавшись віч - у - віч з Доміціяном, римська вітролетка розсипала до ніг цісарського сина пучок триманих в руці крокусів і лілій, а сама з витворною вихильністю, спохилияючись на квітках навколішки та зводячи до неба красиві очі, скрикнула :

— Дякую тобі, о Юноно, що замість золотого серця з найкращим моїм смарагдом, що я його дала в даровизну твоєму храмові, прихилилася ти до мого прохання. Здавна вже, соняшний Доміціяне, прагнула я споглянути зблизька на сяйво твого обличчя. Побачила твої ноші біля преторського порога, й боги надхнули мене, щоб сьогодні власне вгамувала я свою спрагу. Хай же будеш обожуваний ти, о нестерпний! і заподій мені ласку, що за неї я тебе благатиму. Оце ось син мій, Гортензій, дитинка, що їй не знято ще з шиї золотої кульки...

В почиті озвалися тихі хіхікання.

— Котрий же це з - поміж чотирьох її чоловіків зашив їй на спогад оцього Ганімедка ?

— Що вона хоче, щоб зробив ти з цим хлоп'ям, божистий Доміціяне ?

— Вона ще досить гарненька й, закликаюся Венерою, я не злякався б її, зустрівши десь у за-тишній місцині...

Кая не чула нічого. Всенька її душа скупчилася в її очах і заринула в обличчі цісарського сина, що його обличчя з відданої шани заспокоїлося, розхмарилося. Рухом витворного світовика підвів він з колін гарну жінку та по-опікунському сперся долонею на плечі її підлітка.

— Вчини, божистий цісаре, з мого Гортензія служника собі й невільника! — з сльозами захвату в очах викликувала Кая, — хай він наливає тобі до келіхів вина й запалює вогонь на вівтарі твоїх домових боговищ. Посвячую його на твоєму вівтарі...

Чимраз більше розпроменілий та розлоскотаний аж до солодких усміхів димом ласощів і красивими очима Каї, Доміціян переступив поріг двору, рухом скромного елеганта запросивши поперед Каю, щоб ішла за ним.

Вони пішли. За плечима шамбелянів і пажів, що замикали похід, остіярій (одвірник) запер двері будинку, та й з-за них довго ще доходили тупотіння й гомони, що розлягалися вулицею, подібні до вихору, що відлітав.

У преторському будинкові залягла тиша. Арія спираючись на Фаніїне плече, облишила atrium, шепочучи збілілими вустами рядок похмурої своєї поеми:

— Завжди те саме! Завжди те саме!

Клієнти й приятелі дому, порозсипавшись поміж дерев, на дворі, стиха й сумовито розмовляли проміж себе; гурток юнаків у різнокольорових туніках, посідавши побіля одної із стін залі, слухав з перебіжними на обличчях усмішками плавкої, притихлої Ювеналової мови, що з саркастичним виразом на вустах і трагічним племінчиком в очах давав волю своєму сатиричному надхненню, й у словах, що від них віяло гіркотою та погрозою, висміював Доміціяна, надвірних, легковажних жінок та безглузду набрідь.

Гельвідій підійшов до Музонія. Знати було, як сіпалось, мов морозом всипане, його загартоване й потужне тіло.

— Учителю,— озвався він,— якщо в кайданах я ще вільний, то завдячую цьому науці стоїків. Ціле століття минуло з часу, як ви, за нечуваних утисків і переслідувань, стали за порадників та розважників чесних і незалежних людей. Живемо, керуючись з ваших вказівок, вмираємо, від вас утішені. Сьогодні, Музоніє, угледів і я зблизька свій сутужний час. Маю тут на землі великі прихилля, що їх невзабарі доведеться мені облишити. Батьківщина... друзі, дружина... дитина... О учителю! душа моя збентежена! Візьми й прибуркай її духом філософії, щоб могла вона зберегти спокій мудреця й витривалість громадянина.

На сивих Музонієвих віях зблиснула сльоза, але постава його була спокійна й тихий блиск сяв на зораному зморшками чолі.

— Через те що людські почуття тріпотять під урочисту хвилю в твоїх грудях,— не турбуйся за свій спокій та витривалість. Потужна душа не повинна бути через це за зимну й нечулу. Стоїцизм не загадує тобі байдужости; загадує він лише подугу чесноти над скорботами й сполохами. Лебеді, Гельвідіє, вмирають співаючи; не веселим, втім, але урочистим співом плине їхня посмертна пісня до сонця...

Посідали при сімйовій ватрі та, посхилявшись до себе, розпочали довгу тиху розмову.

Недалеко сімйової ватри стояв стрункий юнак у білій туніці, з срібною пов'яззю на чорному волоссі, похнюплюючи спочатку похмурого погляду в землю. Але, лише йно звів він повіки, вся його душа скупчилася в очах, затоплених у жіночій постаті, що майоріла в найтемнішому куті великої залі. Хоча її всеньку оповивало біле накриття, він впізнав відслонену частину обличчя. Вони ззиралися очима. Здалеку всміхнулися один до одного. Кивом голови покликав він її й тихенько промовив: — Ходім...

В преторському садкові малася одна місцинка, куди не сягали ані відгомони вуличного шуму, ані проміння гарячого сонця. З гущавини низьких самшідів та розложистих міртів зносило там кілька

пальм високо зелені свої парасольки, стелючи довкола оживну й холодну тінь. Вкриті квітчастими трояндами кущі й пухнаві килими фіялок виповнювали повітря п'яним пахом; поблизу, осипуючи брильянтовою росою троянди й фіялки, джуркотів водограй. Тут залягала цілковита самотність, і тишу перетинали лише шемроти водограю й дзвеньки двох голосів, що розмовляли. Чоловічий, кришталевий, співний голос говорив:

— Нарешті, побачив я тебе, Арахно моя! Де ж ти так довго барилася? Чому не прийшла, як я тебе покликав? Бурею віддыхаю й тебе, як години, прагну.

Лежачи на фіялковому килимі, підперши голову долонею, він лагідним рухом пестив дівчинине, що сиділа коло нього, волосся й очима пив щасний рум'янець, що пробивався на її схудлому і, як'пелюстки лілії, білому й тендітному обличчі.

— Давно, давно, давно не бачила я тебе, лицарю мій,— почала вона.— Брат мій, з дитинства ще заручений зі мною, хоче забрати мене з Риму, назавжди... Усі мої цілували обридлого меча, а сьогодні плачуть, стогнуть і дуже лякаються... Та зараз мені здається, що то був лише тяжкий сон... Споконвічний збудив мене, й оце знову я з тобою й дивлюся на тебе... Артемідоре!

В очах їй повно було сліз. Знудьговане її кохання виявлялося простосердно й пристрасно в погляді, усміхові, слові. В зворушенні, що було понад

Її сили, похилила вона сполум'яніле чоло й занурила його тут же близько його грудей у холодній гушавині фіялок. Та на тендітних її раменах сплягли дві білі долоні й повним пестошів рухом піднесли її з-над квітів. Темні, глибокі художникові очі виповнювалися п'янкою осолодою.

— Не схиляй обличчя до землі,— почав він стиха й повільно,—але дивися вгору, довкола й на мене... Який препишний світ! Чи ці гарячі блакиття не на те існують, щоб присвічувати людському щастю? Чи чудові оці троянди не є смолоскипи, що їх запалила природа для того, щоб палахкотіли вони на вітварах кохання?

Рій метеликів із всипаними багрецем і золотом крилами зносився понад квітами; в самшидах і міртах співали птахи; водограй, журкочучи, сипав раз-у-раз на моріжок брильянтовим дощем...

— Причувайся водограєві, Міртало! в його співі чутно подзвеньк зуповних вина келіхів і шемріт пойнятих поцілунками вуст!..

Кутиком раю, що спав на землю, здавалося це місце, а притишена розмова, що точилася в ньому,—клаптиночкою ідилії, вплетеної в крики й плачі життєвої трагедії. Над усенькі свої сили дві оці молоді й свіжі істоти видиралися з обіймів трагедії. Не хотіли страждань. Безмежне щастя, безхмарна ясність осміхалися до них з краси природи та з замилуваного стискання їхніх рук. Він, стоїків вихованець, далекий був од грубих захоплень, що

ними міг би зранити й сполохати її. Вибагливий артист, він хотів поволі розкошувати з чудової хвилини і, коли споглядав на молоденьке, чисте, вогником творчости обдароване дівча, в думках йому снувалися, несвідомо майже Платонові, маріння за чисту та високу любов душ. З-за широких віял пальм соняшний промінь спадав йому на чорне волосся й розіскрювався в срібній пов'язі. Він простягав руку до розквітлих довкола кущів та, зриваючи троянди, покладав їх на її голову, грудях, убранні.

— Слухай дівчинко! ніколи жадна жінка не промовила ще так до мого серця, як це ти вчинила. Нераз огортав мене шал бога кохання, але я миттю з несмаком одвертав уста від його спіненого келіха. Не знаходив у нього того, чого прагнув: душі чистої й надхненної, як твоя, Міртало!

Той самий промінь, що на його голові розіскрював срібну пов'язь, розжеврів рої іскор у гаптуванні спалого її накриття. Її рум'янець змагався з трояндами за пишноту; огнясте волосся пасмами золота розсипалось по її грудях і раменах. Похилився, поклав сплетений з троянд вінок на чудовому тому волосі й повільно притягнув її до себе.

Але вона, під цю власне хвилю, нараз зблідла і, покірливо схиливши уквітчану свою голову, спротивилася рукам, що її потягали.

— Піду вже я... — прошепотіла, — поганий мій сон повертає... — Він, схилившись над її головою,

почав повільно переказувати вірша котрогось із латинських поетів :

— Горе тобі, якщо думатимеш за кінець життєвої стежки, що його мені або тобі визначили боги! Мудра будь! Пий вино й довгих сподіванок не покладай на коротке життя. Докіль говоримо з тобою, зависний час збігає. Лови днину, щонайменш здаючись на майбутнє...

Вона ще більш зблідла й спробувала визволити руки з його долоні.

— *Care diem!* (лови днину) — переказав він удруге, але тихше вже й смутніше, ніж поперед; випустив її, руки з своїх долонь і затопив спохмурнілий нагло погляд у простороні.

Надаремно, надаремно, як дві пташки розкохані в сонці, прагнули вони втекти з - під тяжких і темних хмар. Хмари летіли за ними, крики й плачі трагедії вдиралися в їхню ідилію; не були, либонь, з тих, що довго можуть спочивати на квітах розкошів, серед примар винищення й нещасть, що блукали навколо.

— Піду вже я...— встаючи, казала Міртала. І, обидві руки зносячи до голови, ніби сонним голосом почала говорити :

— Нехай змилосердиться наді мною споконвічний! Коли я там, вмираю, що тут бути не можу. Бувши я тут, туди летіти прагну. Двоє потужних янголів розривають мені серце... що ж маю робити ?

Вираз невимовної муки окрив сполотніле її обличчя, але швидко, ніби на власне запитання відповідаючи, прошепотіла:

Піду...

— Куди? — запитав Артемідор.

— До можновладного претора прийшла я, щоб благати його за порятунок... та... нещаслива, забула!

Артемідор, з гірким усміхом на вустах, встав також.

— До можновладного претора прийшла ти по порятунок... а хіба ж для нього самого є який порятунок? Хто ж він сам, як не стратенець, що по ньому небавом сльозами жалю та люті заллються очі всіх, що його так кохають?

Цієї хвилі за розмовниками озвався лагідний і майже ласкавий чоловічий голос.

— Хто розважає тут за претора й одмовляє йому будь-якої влади? Ти це, чи що, Артемідоре? І ти також, чарівна дівчинко? Чого жадаєте від мене? Що я буду завтра? не знаю... але сьогодні я ще римський претор. Кого маю рятувати й від чого? Чи тебе, Артемідоре, від стріл Купідонових? Чи тебе, дівчинко, від жару, що ним палахкотять очі цього муз улюбленця?

Стежкою, що звивалася посеред букшпанових кущів, зближався до молодої пари Гельвідій, промовляючи до неї отаким робом. Обіч нього йшов Музоній, також з погідним усміхом на вустах.

Зблизька за ними йшла Фанія й малий Гельвідій, що, зобачивши Мірталу, застрибав, з радісним окриком завис їй на шиї й почав щебетати за те: що так довго вона не приходила бавитися з ним; що не бачила ще його ластівки, зробленої з криці й срібла і яка, лише йно пустиш в повітря, літала, мов жива... мов жива... що недавно було йому дуже смутно, бо батько розмовляв з молодим цісарем так якось дивачно, так страшно... а мати, одійшовши в глиб дому, надаремно хотіла приховати сльози, та він їх побачив і зцілував із її обличчя; але тепер знову весело, весело йому дуже; усе, як зникле; зараз побіжить він за своєю ластівкою, і будуть її пускати собі з Мірталою в повітря, щоб літала високо, понад самшиди й мірти, ген, понад пальми, може...

Дійсно, усе в цьому будинкові було, як звичне, а лагідність, що прозирала з облич його мешканців, не дозволила б нікому здогадатися за те, що з ними було перед годиною й мало бути завтра. На сміливому й енергійному обличчі преторовому й сліду вже не стало того душевного збаламучення, що на нього ускаржувався він перед своїм учителем. Трохи далі, поблизу водограю, вигравав на сонці барвистими туніками гурток юнаків, і гомін розмови та жваві движки виповнювали садок життям і рухом. Сама лише Фанія була тиха й бліда; вона обперлась своєю головою; де в чорних косах тремтіли, мов краплі крові, рубіни, на чоловіковім

плечі, й так до нього вся пригорнулась, немов жахалася, туж-туж буде її з ним розлучено. Дивлячись на сина, що раз-у-раз чіплявся Мір-талиного убрання й голосно щебетав, проше-потіла :

— Сирітка !

Претор дочув запевно, бо міцніш оповив рукою її стан, але не сказав нічого. Уважно слухав Ар-темідора, що стиха говорив йому щось за Мірталу, її родину та за її наражений на небезпеку нарід. Музоній слухав також і розповів дещо за сцени, що заходили сьогодні на форумі. Скінчивши вони, Гельвідій звернувся до присутніх ;

— В альтанці приготовано вже й очікує на нас *grandium* (підвечірок). Прохаю вас, любі, посадо-витися зі мною до столу. Там вислухаємо дівчин-чиних хотінь і, певне востаннє виллемо у гурті келіх вина до стіп Юпітера - визвольника.

В альтанці, перед півкруглою лавою, *hemisculum* званою, зложеною з мистецьки вирізьблених мармурів, на великому столі, що спирався на по-тужних слоневих ногах, стояли в срібних посудинах свіжі й запашні овочі, золотисті повні вина „кра-тери“, солодке печиво, що пахтіло атицьким ме-дом, кристалеві чари з замороженим молоком, барвени (риби), обсипані оливковою зеленню. Три молоді хлопці з розпущеним по барвистому вбранні волоссям очікували, опірці на пальми, на прибуття бесідників, щоб поззувати з їхніх ніг сандалі й

наливати з струнких амфор до їхніх келихів рожевих і фіялкових напоїв.

Але Гельвідій мовчазним движком наказав їм віддалитися, і поспіль із родиною та гістьми своїми сів до *hemicycleum*. Міртала стояла побіля входу до альтанки. Тутечки ж коло неї, також побіля входу до альтанки, зносилася величезна, витесана мистецькою рукою Юпітерова статуя — не того, що тримав у своїх руках грім і блискавки, але того, що визволяв з утисництва та кривди. Несміливість і зворушення хилили низько зашаріле її чоло, що над ним багрянів сплетений Артемідором трояндовий вінок. Якийсь час стояла вона нерухома й мовчазна; пригадала собі, що колись любі уста переказували їй уривок із грецької поеми, де гість прохачий стояв навколюшки коло гостинного домового вогнища. Отож і вона стала навколюшки та, зносячи замружені слізьми очі до преторового обличчя, оповила руками мармурові стопи бога свободи.

IX

Було над вечір. Вуличні галаси сп'янілої з вина та з розбурханих пристрастей юрби здіймалися до стемнілого сьогодні раніш, ніж звично, неба. Стемніло воно сьогодні раніш ніж, звично, тому що насувалася під ним одна з тих борв, грізних і рутинницьких, що їхнє зближення проймає юрбу сполохом, що походив почасти з слухних передбачень,

таж ще більш забобонним, бо перебільшеним. По виставах усякого дива, що до них увесьденечки придивлявся люд, саме небо, здавалося, хотіло надивувати його виставою своїх різьб і блисків. Ці різьби й блиски були величні та, в незрівняній своїй красі, похмурі. Тиброве узріччя, великий рибний базар і кілька поблизьких вулиць залягли гурмами стовплених юрби, строкаті від різнобарвної одежі, нерухомі з жаху, що призрівалися вони з ним до прологу з драми природи, що ось вже зближалася.

За Янікульським пригорком заходило сонце, але його кривавого щита почала застувати величезна хмара, що залягала чорним півколом обрій. Назустріч їй з усіх боків обрію сунули важкі й розшарпані, поплямовані каламутною білиною або спухнуті полум'янистою червонявістю шмаття полових хмар. Пекучий, сухий *africus* задував з півдня; з моря надлітали солоні горові повіви, що в них вчувалася злива. Розношені вітрами трояндові пахощі, сполучаючись у повітрі з гострим пахом коріння та порозливаних вин, утворювали в скварній спеці важке й задурливе обвітря, що серед нього пересихали піднебіння й паленіли голови.

Глибінь півколистої хмари, що здіймалася з-над затибрянського узгір'я, сонце розжеврювало тисячами кольорів і вогнів, будуючи з неї за одним заходом опукуваті й яскраво обмальовані гори, ліси, будівлі, звірячі й рослинні потвори. Снопи

яскравого й каламутного світла блукали в простороні. Капіталійський храм Юпітера - громовика, що горував над столицею, стояв ніби в кривавому промінні. Півкруглі вершечки брам і арок також паленіли. Натомість палатинські та квіринальські палаци імлилися, немов облиті споловілим і каламутним світлом мари, що втікають у далечінь. Над Марсовим Полем з хмари куряви та вихопленої з водограїв води вир скручував злотисті стовпи, що з гуркотом перелітали через річку, та, мов гнані жахом потвори, сунули понад широкими шляхами. Темні садки шумували мов ліси; під жовтими облямованими білястою піною Тибровими хвилями прочувався глухий стогін вод, що аж двіжили. Проте дощ ще не йшов; грому ані блискавок не було. Навпаки; самі ажень буревії часом ущухали, опадали несені ними куряві стовпи, переставали колихатися й густі садки; а в затишеній простороні лем стугонів Тибр та раз - у - раз сунули небом одна до одної повільно й тяжко хмари, чимраз швидше перетворюючи денне саяво в освітлену лиш прикрими полисками темряву.

Згромаджені на Тибровому березі півтверезі лише юрби п'яніли дорешти з жаху надприродности, що за нього в розпалені їхні голови й вуха, щедробливо понатуркували їм народні провісники та зіркарі. Обгорнені у важкі й величні, таж не раз подерті й брудні плащі, переходжаючи врочистим кроком од громади до громади, вони показували

натовпові те, чого б, може, не спостерегли власні його очі. Славетні з одгадування значінь та провіщень, що ними позначалися з'явища природи, позостаючи в панібратських стосунках з зірками й цілим безмежищем неба, вміючи прозирнути в гнів і ласку богів, вони показували не лише йно ті різьби і малювання, що ними вкривали небо хмари, але також ще й витовмачували їх. Одні з - посеред них мали промітні й лукаві очі; либонь, у dokonуванні своїх діянь мали вони на оці лише власну мету й користь. На обличчях інших позначався вираз містичного екстазу; вони самі вірили в те, що говорили. Говорили вони по різних місцях; скрізь зажерливо наставляли вуха до їхніх слів. Вони показували й пояснювали, зносили горі обличчя й простягали до неба вказівні пальці.

— Дивіться, квірити! коли на небі з'явиться отака цівка крови, як он та, що стікає там за цісарський садок,— боги замислюють страшні супроти людей заміри...

— Eheu! — згукнув другий,— чи бачите ви ці два огневі, схрищені мечі? Це неомильна познака, що Аполон, за зневаження свого свята, волає до Юпітера, щоб він звернув проти вас свої перуни...

— Ескулапе! Ескулапе! — покликав десь повний тремтіння голос,— спусти знову на мої очі ту луску, що ти з них колись її був ізняв! Нехай краще вони знову мені посліпнуть, аніж маю я дивитися на ці чорні щити, що з їхньої середини юшить кров...

Коли ці щити торохнуть один об один і розтрощать один одного, горе Римові! Чи бачите ви ці щити, квірити? чи бачите ви їх?

Усе бачили: цівки крови, вогневі схрищені мечі, залізні щити, що юшилися кров'ю. Все це бачили й ще геть більше, бо, істотне, з недосяжною фантазією природа малювала й різбила сьогодні небо. В найбільшій з хмар якусь хвилинку стиналися між собою два лицарські загони, а потім раптом обернулися в дві химери, що трясли левиними гривами й швергали позад себе хвостяги жовтих гадюк. З-за химер висунувся смішний і рогатий сатир, а з другого боку плинула до нього розмайна гірлянда білявих мавок. Нараз химери, сатир, мавки та каламутні вінки лісів, що їх оточували,—зникли, а хмаряна грудомача збилася в одну величезну хмаряну гору, що з її видовбаного щолопка жажнуло крив'янисте, масаково-білясте полуміння. Подібне це було до вулканового вибуху.

— Горить! — крикнуло кількадесять голосів, що в них зачувався найлячніший з усіх римлянових жахів — жах супроти пожежі.

Одночасно в повітрі розлігся окромишній, протяглий, металевий звук. Звідки він походив? Із звичайнісінького, запевне, випадку, що зайшов у котрійсь із найближчих господ або в котрійсь із затибрянських фабрик. Але тисячі людей з криком упали навколюшки й попростягали до неба руки. Котрийсь із провісників, серед загальної

мовчанки, голосно й виразно товмачив, що до-
чутий звук походив од піднебесних щитів, що
невидимі під цю хвилю, бож затулені отим он
вулканом, бряцнули один об один.

У зблідлому натовпі розляглися крики :

— Велика Юноно, що добровільно прибула до
Риму з Веїв і стережеш авентінського верхогір'я,
оборони своє місто !

— Найсвятіша Езіді Єгипетська, заступнице сла-
бих жінок, зглянься над нами !

— Аполоне ! ласкавий заступнику пастухів, не
попусти загинути бідному людові !

Родинні почуття міцно й тривожно затріпотіли
в грудях.

— Батьку ! батьку ! де ти ? — кричав хлоп'ячий,
тонкослізний голос.

— Бальбіє ! шукаю тебе ! Де ж ти мені поділася ?

— О ! діти мої ! біжу до моїх дітей, що позастали
там... на Субурі !

— Не піду з тобою, матінко... не залишу мого
любого Клавдія !

Сільвій, гаптар з Авентіну, цілком притомний,
скептично всміхався з провісникових метикувань,
перебігав промітними очима довкола й обіймав
рукою Вентурієву шию, що його тендітне й випе-
щене тіло трусилось, як з пропасниці.

— О Сільвіє ! — шепотів він, — під такий час, коли
я лякаюся так, як зараз, волів би я, щоб мене мати
й на світ була не родила !

— Ти дурний, як тільки-йно повите немовлятко!— відбуркнувся гаптар, але, не вважаючи на це, ще чуліше й міцніше пригорнув рукою тремтячого свого приятеля.

Вентурій вираченими очима дивився на хмари.

— Дивися, Сільвіє, дивися! нехай мене облишать боги, коли над нашими головами я не бачу череди слонів!

— Ти дурний, як порожня амфора!— сказав удруге Сільвій, але, користуючи з приятелевої химороди, простяг вказівний палець до хмар.

— Череди слонів!— покликнув він,— нехай мене облишать боги, якщо це не є череди слонів. Буде нам добре, квірити, коли ці bestії гримонуть на наші голови! Коли ви не сліпі, то бачите самі, з якого боку вони летять. Зі сходу летять! проклятий схід! прокляті прибудди зі сходу, що накликають на нас гнів богів!

Товча збільшувала спеку та посилювала вражіння. По всіх усядах розповідалося за нещодавні дивовижні випадки, що найвиразніше свідчили за зближення великих злигоднів. Усі чули й тепер за це розповідали, як, недавно оце, в Апулі корова отелилася телям з головою покрай стегна. В Арціумі спав камінний дощ. Жахливішим ще лихом зуспіли боги Самнієм. Там також спав дощ, та вже з пошарпаних шматків м'яса. З Етрурії шести-місячне немовля завололо коло материних грудей: горе!

В Апулії два розгорені смолоскипи під білий день пролетіли понад ланом та жінцями.

Педаній, заслужений вояк, до того ж незрівняної під війну мужности, а під цю хвилю зблідлий та каламутнозорий, голосно скрикнув :

— У рідному моєму Бруціюмі якійсь бабі вирости, далєбі, з носа пшеничні колоски...

Це, оголошене від Педанія, чудо, не збудило сміху. Сьогодні, спозаранку ще, найлегкодухіші навіть кепкували б певне з нього ; але зараз, які не були вже здатні в чомубудь зневірятися, які, менш численні, не насмілювалися подати й ознаки сумніву. Ніхто, зрештою, не мав сумніву щодо правдивости Пуденцієвих слів, за якими йому минулої ночі з'явився уві сні його небіж Пріск і з плачем докоряв невідомщеної своєї смерти. Пуденцієві дійсно мусило це наснитися, бо, розповідаючи за це, він жалісно кривив уста, а в очах йому палахкотіла скажена жадоба помсти.

Але страшливіші понад усенькі чуда й сні були викликувані раз - у - раз спомини за дійсні й недавніші випадки. Не вельми давно, бо наприкінці Неронового царювання, боги навідали Рим нечуваною дотіль бурею. В околицях Риму шаленіла повітряна труба, нищачи будинки, збіжжя, виноградники й ліси. Земля затрусонулась, море вихлоплось із свого ліжища й хвилястими бурунами зривало й заносило геть усе, що траплялося на їхній дорозі. В самому Римі блискавки порозбивали

силу статуй та повбивали силу людей. Тибр розполонився й вишвиргонував на місто великонну кількість сичливого й отруйного гаддя...

Було це, запевне, в наслідок борви, що подула знову, але на всіх головах з жаху настовпужилося волосся. Не вважаючи на спеку, зимний піт зрошував багато скронів. В далині, в далині зачулися пливкі звуки хорової протяглої пісні. Що це було? Напрямком, звідкіля, звикле, прибували з Остії наладовані кораблі, буркотливими й білою піною поплямованими хвилями Тибру, пливла під чорною хмарою важка, велика галера. Напнуте її вітрило, немов крилатий кістяк, линуло по сірій простороні; її облавки в два рядки обсідали люди, і їхні весла з розмірним плюскотом обпадали на воду. Веслярі, доближаючись до порту, співали, а протягла їхня пісня безмежною сумотою плинула серед буряної тиші. Та її враз заглушив і поглинув далекий ще гуркіт першого грому.

Посеред виднокругу лилілася вже лише вузенька смужечка блакиті; зрештою, пригаслі вже чорні й руді хмари, охоплювали, здавалося, світ двома велетенськими шкаралущами, що небавом мали з собою зіткнутися. Одна з них повітала другу далеким ще гуркотінням. Блискавки не бачив ніхто. Хтось, провісник якийсь, скрикнув, що це був цілком не грім, але відгомін бубнів, що на стінах Марсового храму, як це вже не одного разу малоя, загучали самі собою, віщуючи оцим якісь злигодні.

Юрби, що залягали Тиброве узріччя, збезумилися. Зблідлі уста безперестань пристрасно допитувалися за можливу причину виразного гніву богів Цокотливі зуби й широко вирячені очі надавали людським обличчям звірячого виразу. Щоб не бути за розтрощених, прагнули ліпше самі розтрощити когось. Кого ?

Хто й під впливом яких причин чи почувань заговорив посеред цих громадок за вбивства ? Тонем співомовки, що голосно розлягалася серед хвилевої тиші, якийсь голос говорив баса :

— У Цісарії вимордовано їх двадцять тисяч... В Антіохії греки й сирійці всенькі їхні будинки стерли на порох. В Єгипті, з цісаревого розказу, їхню божницю, побудовану на взірець єрусалимської, знищено дощенту.

В іншому місці хтось задиханим і від жаху чи люті уриваним голосом підхопив :

— Вони насмілювалися погрожувати, що підчас ігрищ спалять амфітеатр з сорока тисячами відвідувачів. В Олександрії це було. Можу поставити свідків. Сільвій почав :

— Коли б ми за прикладом Цісарії та Антіохії...

А хтось інший підхопив :

— Хори неблазних дівчат, співаючи святих гімнів, скроплювали б тоді Рим свяченою водою...

— Скоро шани не віддають ані цісареві, ані богам... кому ж, виходить ?

— Духам підземним...

— Пріску мій! нехай цієї ж хвилини Горгонина голова перечарує мене на камінь, якщо я сьогодні не помщу твоєї смерти...

Всі говорили разом, підбадьорюючи один одного, молячись, кленучи одночасно...

Чи то ж Тиброве узріччя, що так жахно шумувало під цю хвилину, заюрмлено самими лише підлими й лютими людьми? Як пестливо, проте, й міцно притискували там до своїх грудей, бліді самі, чоловіки поперелякуваних своїх жінок і тремтячих дочок, що в свою чергу простягали руки до своїх улюблених. Немов прагнули хоча й згинутися, але вкупі з ними. Були там приятелі, що стискували одно одне в обіймах, ніби хотіли захистити один одного перед небезпекою, й вороги, що під цю врочисту хвилину на знак згоди подавали собі обопільно руки. Також були такі, що гаряче, щиро благали за допомогу своїх домових Ларів, прирікаючи їм щедробливі пожертви. Ремесничі цехи, сполучені поспільністю праці, скупчувалися в щільні громади, а невільники та наймити, здавалося, тулилися під опікунчі крила своїх панів або патронів, що поблажливо зносили доторкання їхніх пліч до своїх рамен, а коли-не-коли озивалися навіть до них доброзичливим словом. Так у чому ж справа? Чому? Нараз хтось закричав:

— Заспокойтеся! дивіться! ондечки боги зсилають нам провіщення: з-над Капітолію знялися вгору круки...

З-над Капітолійського храму, що зараз, темний і великонний, горував над містом, спурхнула дійсно зграя чорних птахів і тяжким льотом, голосно й жалісно крякаючи, линула серед похмурої простороні. Аджеж пташине ширяння — це одне з найсвятіших для римлян провіщень і вказівок. У який бік звернуть круки, де посідають? Над Авентіном принизили льоту. Може, посідають на Юоновому храмі та вкажуть оцим, що саме ця богиня й жадає від людей пожертв і молінь. Ні, це тільки бурею пойняте повітря обтяжує їхні крила. Підбилися знову вгору... летять... На узбережжі могильна тиша заступила передше шумування й розворушення. Тисячі блідих або спалених облич позводилися догори; вуста шепотіли молитви всуміш з прокльонами. Круки, раз-по-раз крякаючи, зависли над Германіковою аркою, але важкі їхні крила тільки чиркнулися об її півколистий вершечок. На узріччі розлігся короткий крик:

— За Тибр полетять!

І знову запала там тиша. Круки летіли над Тибром, низько; чути було лише одноманітне лопотіння їхніх крил, що, однак, небавом змовкло. Немов однодумно, поспадали вони простовисно на сирійсько-єврейську дільницю й посеред її улогих будиночків зникли.

Над Янікульським пригорком зблиснуло... Швидко потім на узріччі зірвався велетенний крик:

— За Тибр! За Тибр! За Тибр!

По хвилині з - під Германікової арки вихлюснуло море задиханих, збурених, злитих потом людей та, вкриваючи міст, стугоніло :

— За Тибр! За Тибр!

Одночасно просто мосту відчинилися настіж двері великого шинку, і назовні бухнуло з них яскравою загравою смолоскипів, що палахкотіли там, у його середині. В цьому світлі, мов рій бджолиний, вирувала й шумувала банда сирійських носіїв і галабурдників, що нарешті також ніби посунула походом назустріч натовпові, що якраз переходив мосту. Перед величезний, в зеленому вінкові Бабас та півгола, з розмаяним волоссям Хромія, обидва п'яні й посатанілі. Подібні, він до сатира, вона до бакханки, трималися вони за руки, танцюючи в такт музиці сирійських флейтисток, що в картатих сукнях і з блискучими тіярами на головах дмухали, надимаючи лиця, у флейти або, підносячи догори голі руки, цокотіли металевими ситрами (рід кастанетів). Сілас, що танцював у червоній блюзі довкола флейтисток, скидався віддаліки до рудого цапа ; беззуба Харопія, з опалою на плеча хусткою та сивим волоссям на зжовклому обличчі, стрибала також, розливаючи вино з червоного келиха. За ними юрмився великий тиск осатанілих постатей : руки плескали, голови, прикрашені зів'ялою зеленню, коливалися в п'яному шалі. Taberna meritoria вихлюпувала на світ потолок, що зазвичай повно її було там. Тут уже не вжахалося бурі ані

гадалося за богів ; не було на жадних устах ані чулих родинних покликувань, ані, навіть, забобонних молитов.

Юрба, що збігала з мосту, і зграя, що випорснула з шинку, зустрілися й поперемішувалися з собою. Скажені крики поєдналися з риканням сміху та пронизливими звуками флейти. Дільницю, що коमाшилася побіля підніжжя Янікульського пригорку, вкрили одночасно дві людності: одна рухомою та руїнницькою лавою затамувала вулички й базари; друга, з жіночими стогонами, дитячим плачем та простягненими до неба руками, вкрила улогі дахи.

Що там робилося, серед цієї людської хуртовини? Чи захищались і як ті, що на них напали? З чиїх грудей видиралися ці пронизливі стогони, страшні прокльони, сміхи всуміш з риданням, що зняли там багатомовний вереск, що він глушив шум вихору й річки? Що мали позначувати, чутні в цьому вереску, стукоти, брязкоти, лускоти? Що за гасла подавали пронизливі звуки флейт, що десь - не - десь, як свистіння стріл, прошивали цей вереск? Усе це непрозірною таємницею покривав незлічимий, у тісній простороні бурхливий вир людських тіл і голосів, та все геть та геть густіша темрява, що западала над світом двома величезними чорними шкаралущами хмар.

Особливо на одному базарі, саме там, де стояли Сарин й Горіїв будинки, заходили найзапекліші

напади й бійки. Сільвій з гаптарями й Вентурій з своїми перфумниками давали попуск своєму гнівові й заздощам, що палахкотіли в них уже з давніх-давен; всередині домів розлягалось тріскання розбиваних скринь і брязкіт товченого посуду. В одному боці клапті важкої від гаптування тканини спадали на голови й обплутували людям ноги; в іншому порозливані пахощі виповнювали повітря гострою й запаморочною задухою. Педаній і Пуденцій, з громадкою різного стану людей, шукали там також чоловіка, що помститься над ним наказувала їм тінь забитого на війні Пріска. Гурт сирійців, одчахнувшись од своєї банди, волік до найближчого шинку Міріам, наймолодшу Сарину дочку, що кричала й видиралася їм. За ними, як важкий птах з розпістертими крилами, летіла, кричучи, присадкувата й опасиста Сара, забуваючи за плюндровану свою домівку. Кілька юнаків, що серед них з своєї римської одежі вирізнявся Юст, билися з напасниками перед Горієвим будинком. Котрийсь з них упав; його схопив і відніс на своїх руках ошаленілий з розпачу Горій, отой лагідний гіллеліст, що тепер з блискучими, як у вовка, очима кричав:

— Пробач, Сімеоне! пробачте, мудреці з Ябує, що я вам був суперечив! Помсти! помсти!

Нагло в якомусь місці далось вчути такий рух, ніби тільки-йно прибула громада людей силкувалася порозпихувати натовп і прокласти собі серед

нього дорогу. Ці прибульці вочевидь продиралися до будинків, що довкола них найзавзятіш кричали та звивалися гаптарі й перфумники. Якись поважні, виборномовні голоси почали вибиватися з-помежи грубіянського та багатомовного вереску. За зрозуміле ставало, що там починалася суперечка, а ліпше — нав'язувалася якась чудернацька щохвилини уривана розмова, що початок її невідомо де й як нав'язався, і де, в одному боці, зачувалося велике зусилля голосів, що наказували щось, прохали за щось, стверджували щось, з другого — стали розлягатися грубі жарти та сміхи. А втім, гаптарі й перфумники почали вже також трохи заспокоюватись. На протилежному боці базару вирувала ще велика метушня й галас, але тут малася вже спромога дочути спокійного й гомінкого голосу, що, розлягаючись, втім, і в своєму спокої, владно, десь з гущі натовпу, промовляв:

— Маєте суперечку з мешканцями цих домів. Добре. Але є два способи розв'язання суперечок: один — розумом, другий — силою... Перший — людський, другий — звірячий... а ви хіба череда худоби?

Кілька голосів засміялося воднораз. Котрийсь з-посеред них, подібний до Педанієвого голосу, закричав:

— І сюди також мусів ти влізти, філософе!.. Та скористаєш тут стільки ж, скільки скористав ти, коли вийшов до Віталієвого війська, що облягало

Рим, і щось мурмотів йому про те, наче війна — злочин, а мир — насолода...

— Казав їм і вам кажу зараз,— провадив далі в натовпові спокійний, та владний голос,— казав їм і вам кажу: геть з гніванням! Воно нічого справедливого не вчинить, а немає добра окрім того, що є справедливе.

В цей мент, пробиваючи собі, мов тараном, широкими грудьми дорогу, протовпився з натовпу чоловік, що розпочав цю дивачну суперечку і став на якімсь підвищенні біля дверей Сариного будинку. На хиткому й крихкому цьому підвищенні, що тріскотіло під його ногами, бо складалося з розбитих скринь та меблів, зарисувалася його висока, барчиста, зодягнена в фалдистого плаща постать, але рис обличчя розпізнати впотімку було не можна. Проте його знали і впізнали тут усі. З середини дому через вікно, звідки викинуто шибку з пухиря, вихилився Сільвій, так змучений, що мусів зняти свою тогу, спітнілий, наїжачений, лютий на того, хто станув йому поперек дороги.

— Нехай тебе Гадес поглине, папуго Мінервина! — крикнув він, — навіщо ти сюди прийшов торохтїти над нашими головами своє вічне: немає добра, крім - йно цього, немає зла, крім - йно отого...

Але інші вкинулися у веселїйший, ніж Сільвій, настрій.

— Іди спати, Музоніє! на добраніч тобі, малпо богів!

Він, дивлячись не на людей, але в далеку бурхливу просторінь, говорив:

— Людське суспільство існує лише дотримуючись справедливості, та загинуло б, коли б його члени напастували зобопільно своє життя й здоров'я...

Ті, що були навколо, починали вже, відай, бавитися не жартома.

— Послухаймо його! — розлягалися крики, — нехай патякає...

Вентурій тонким своїм голосом провадив:

— Ми й у власних головах маємо подостатком мудрости. Та й що покористаєш із примар твого хворого мозку? .

Член шевського цеху, що заплутався випадково поміж гаптарів, зблизився до філософа та, заклавши руки за спину й зводячи очі на його обличчя, з пихою задоволеного з себе шевця промовив:

— Чому, Музоніє, ти такий блідий та весь у зморшках? Видно по тобі вже, що доля мусила тебе не одним здоровенним ляпанцем нагодувати. Отже, до чого надалися тобі вчені твої висновки?

— Надалися вони йому для того, — відповів хтось інший, — щоб обставав за осоружними цісареві й богам чужинцями...

Музоній відповів:

— Не розумієте мене й кепкуєте з мене, та я, проте, не кину говорити.

Він підійняв голоса:

— Яка ж бо є людська натура? Чи не наказує вона чоловікові добро чинити, а коли він нічого вже не може, то хоч добра бажати...

З натовпу, що аж вибухав сміхом, юнак із східними рисами обличчя та в римському убранні, озвався голосно:

— Не така, Музоніє, натура людська, не така вона є, як ти гадаєш, і в цьому твоя помилка! Мудреця від юрби відокремлюють прірви, що їх не виповнять і століття!

Музоній, силкуючись прошити поглядом темряву й гурму, відповів:

— Я зачув душу, що мислить! Хто б ти був - не був, знай, що стоїк не відступає ані перед юрби поглумками, ані перед можновладців погрозами. Він не розказує мечем і не баламутить чудами. Сьогодні, отже, не досягну я нічого. Але прийдешність — моя. Я стою за засади.

— Стій собі, стій! — галасували, — це не вийме нам з горщика ані однісінької квасолинки. Сам собі стаєш за ворога, бо вже й мова мовиться, що одної красної днини цісар витурить тебе з Риму. А, може, зашморгнеться тобі мотуза за шию й поцупиться до в'язниці... Чи ж зарятують тебе під той час твої засади?

З юрби вистав Педаній. Більше з простацькою, ніж злосливою усмішкою на обличчі, він показував свої здоровенні кулаки.

— Хто з нас дужчий, філософе? Хто з нас дужчий? За мудреця маєшся, а я тебе, проте, одним щигликом з ніг звалю. Не потребую твоєї мудрости, волю свою силу.

Якийсь блазень вигукнув:

— Філософе, хто з нас більше сміявся за свого життя? ти чи я?

Швець підхопив:

— Хто довше житиме: швець чи філософ?

Опасистий галапас, важко протовплюючися з натовпу, сміявся:

— Чиє черево повніше, Музоніє: моє чи твоє?

Сила люду з конвульсії гніву й страху впала в конвульсію сміху. Стоїк не збуджував уже в них ані гніву, ані охоти змагатися з ним. Сказати б, швидше — кепкували з нього. Простацький цей сміх аж гув серед плачу, стогонів, лайок та прокльонів, що розлягалися навкруги. Десь близько, в уличці, що звивалася з базару, озвалось уриваними звуками кілька флейт і чийсь завзятий голос крикнув:

— Педаніє! Педаніє! поспішайте! Сирійці знайшли того чоловіка, що ви шукаєте! Ондечки ведуть його, а разом з ним і пташку якусь!

Проте під цю саме хвилину з віддаленим і безнастанним гуркотом грому змішалася торохконина

коліс і тупотнява конячих ніг, а міст, що сполучав Авентін з Затиб'ям, заблискотів од смолоскипів, що в їхнім червонім світлі, швидше сказати, біг, ніж ішов довгий почет людей. Якийсь можновладець наїздив покvapно, оточений численним почетом. Хто? Навіщо?

— Ліктори! закликаюся Геркулесом! Це ліктори! упереджують якусь багату колісницю! Коні — як орли! Якийсь патрицій стоїть на колісниці... другий тримає віжки! Оступіться! гетьте! з дороги! з дороги!

Низка зодягнених у білому лікторів, з сокирами в руках, біжачи, розштовхували натовп і торували шлях двоконній колісниці, оточеній силою піших людей, що з них певна кількість несла запалені смолоскипи. Перебігши у чвал мостом, почет цей вкоротив ходи на виповненому людською товчею ринкові. На колісниці дійсно стояло два чоловіки: один високий і дужий, огорнений у пишну білу, всипану золотими пальмами тогу, спирався рукою на берло з срібним орлом; другий, молодий і стрункий, з срібною пов'язю на чорному волоссі, тримав у білих руках шарлатні віжки. Обіч красуня візничого, причепившись до поруччя колісниці, в постаті птаха, що пориває до льоту, сиділо прегарне хлоп'я, з грецьким профілем і довгим, розмаяним по аметистовому хітоні волоссям.

— Претор! претор! — загуло в юрбі й, як стій, ущухло. Не зустрінули його наругою, як Музонія.

За світла смолоскипів колісниця його блискотіла пишнотою оздоб, еспанські коні виступали гордовито, а віжки їм тримав славетний маляр... Хто ж міг кепкувати з влади, багатства й слави? Не ці, запевне. що до них промовляв тепер Гельвідій.

Хто зна, чи не тому він, переважно, й прибув сюди, щоб востаннє вдатися словами до римського народу. Небавом запевне вуста його стуляться навіки. Отже тепер серце йому спахувало... Спахувало воно жахом, обуренням і безмежним жалем. Смугляве й сміливе його обличчя в червоному світлі смолоскипів паленіло; з під чорних насуплених брів очі вергали блискавки болю. Не був він, як Музоній, людина самотніх й глибоких роздумів, але чоловік дії й бою. Його голос, притлумлений спочатку довгим глухим громуванням, але потужний і навиклий до широких просторонів, розлягався базаром. Немов пошпурене каміння, спадали його слова на людські голови. Він був державний муж і патріот. Народові, що занімів і знерухомів, пригадав він за величну й вільну його бувальщину. Він запитував його дошкульним поглумом: чи нічого вже ліпшого немає до роботи, як понапихувати свої черева, не виходити з горілки, тіпатися, як в пропасниці, з безглузких байок та нападати на беззахисних людей?

На якусь хвилинку його мову знову поглинув шум вітру, садків і річки, та ж знову вибилася вона з посеред них на цілий голос:

— За форум — цирк, за трибунів дано вам штукарів, з місця обрад і виборів зроблено місце ігрищ, ринок громадянський замінено на свинячий базар. „Хліба та ігрищ!“ галасуєте й песькими язиками лижете руку, що сипле вам оці єдині добра, що їх уміють прагнути темні ваші голови! Крови ще, бодай невинної, жадаєте, а з вашої прихильности користають власне ті, що обертають вас у безтямний і лютий табун...

В юрбі розляглося ремство:

— Образи швиргаєш! образи на бідний нарід швиргаєш, гордовитий патриціє!

— Дивись, дивись! — кричав Сільвій, — як би ти з своїх слів не уклепав для своєї шиї сокири...

Незбаламученим поглядом озирнув Гельвідій море людських голів, що обступало його колісницю, і тяжким боєм стіпнулися сміливі його вуста.

— Не можновладним і великим я вродився, — відповів, — а дуже до вас близьким, сотниковим сином... Отже не з свого походження пишаюся я, але з своєї правоти. Не образи шпурляю, але останні волання. Хто мені погрожував сокирою?.. Знаю, знаю за неї, римляни! Не стерявся я розуму й відаю, що роблю. Мої ліктори й викликана з мого наказу міська варта порозганяє вас звідси по домівках, як п'яну й безглузду зграю... Не перероблю вас, втім, довчасно накладу головою, але в діях батьківщини впищеться ще одне

незаплямоване прислужництвом ані до багрецю, ані до багна їм'я!

Тут котрась з вуличок, що починалася з базару, загула з музики й сміхів, що нестямно перемішувалися з пронизливим жіночим криком. На відгомін цього крику в Артемідорових руках затрусилися віжки. Кинув їх до Гелієвих рук, зскочив із колісниці й звернув зблідле обличчя до претора.

— Дозволь мені, шановний, ураз із твоїми лікторами поспішити туди. Розпізнав цього голосу... О, мстиві боги!

Не докінчивши ще він, на базар прибігли: Хромія, Харопія та ще кілька саме таких, як і вони, жінок і дві флейтистки, що з обдутими лицами дмухали в свої флейти. Ця розпатлана й розпалена, подібна до зграї фурій або відьом, банда волочила за руки та за подерту одіж дрібненьку дівчину, що випручалася з їхніх рук. Угледівши наближення лікторів, вони порснули врозтіч. Дівчина в роздертій одежі, з розпістертими руками й несвідомими очима припала до преторської колісниці й, падаючи навколюшки, вдарилася чолом об карбовану вісь її колеса.

— Друзі! — гукнув до свого почету Гельвідій, — хай кілька з-посеред вас запровадять до мого будинку оцю дівчинку! Зомліла, кажете? Знеси її тоді на мою колісницю, Артемідоре.

Гинкі руки оповили зомлілу, а похилені до її вуха вуста пристрасно прошепотіли:

— Кохання моє!

Розплющила здивовані очі, і, коли впізнала похилене над собою художникове обличчя, усміх невимовного щастя промайнув на її збілілих устах. А в цей мент перед преторську колісницю вирвалася інша постать. Людську товщу, що протовплювалася з вулички й складалася з сирійців, сотників і вояків, випереджував старий єврей, босий, в подертій одежині, з завивалом, що зсувалося йому на плечі й відкривало сиве розкудовчене волосся. Він біг, задихаючись і кричучи:

— Там приїхав вельможний пан... сам претор..., він по правді розсудить... Він вам скаже, що брешете, як пси... що то не він, але я... я... Менохім...

Він зупинився перед претором, що стояв на колісниці, й віддав похіпний та такий гнучкий і низький поклін, що чолом майже землі доткнувся. Розхилився так само прудко й похапливо захлипаючись, з язиком, що плутався йому в роті, заговорив:

— Не вір їм, найгідніший! зглянься й не йми їм віри, о можновладний! Брешуть вони! Він нічому не провинний. Він ніде не був і нічого поганого вам не робив... Завжди вдома сидів і ткав собі! Ткач він... спокійний такий... Ягня не лагідніше за нього. Де там йому до воювання, зривання бунтів та до ганьбування в амфітеатрі величі вашої й цісарів ваших... Він би навіть і не

потрапив цього... такий лагідний... І розуму на це треба, а він собі й на розум не багатий... Звичайно, ткач простий... ха-ха-ха-ха!

Сміявся, сміявся. Босі його ноги дріботіли по піскові, все тіло дивозно скарлючувалося, а з очей, збожеволілих з розпачу, котилися рясні сльози. Він прискочив до колісниць, зіп'явся навшпинячки й намагався піднести до своїх губів краєчок преторової тоги.

— Скажу тобі правду, найгідніший,— казав він,— благаю тебе, дойми мені віри. Великий! змилосердся й віри дай тому, що тобі скажу... Він, себто син мій... себто той Йонатан, що його сирійці виволокли з хати, а сотники ведуть перед твої очі, не був ніде й не робив нічого... Це велика помилка... Його взято за мене... Це ж бо я ходив до Юдеї на війну супроти вас... я бився з вами обіч Івана в Гішалі... я в Єгипті учинив бунт, я в амфітеатрі... Все я... я... Менохім! а він нічогісінько! це чиста причіпка до нього! Благаю тебе, могутній, пойняти віри... Але як же тут не йняти віри, коли це щирісінька правда... Накажи лікторам, щоб мене зв'язали, а сотникам, щоб його пустили... Зроби мене своїм в'язнем, намість нього, і я плазуватиму, як пес, побіля ніг твоїх доти, доки не сконаю... Чому ж не наказуєш лікторам в'язати мене? За ворога був я вам ціле життя... Ох! скільки я там в Юдеї позабирав ваших вояків!.. як я голосно кричав в амфітеатрі!

А ви гадаєте, що це він... отой безневинний... що завжди сидів дома й ткав собі... ха-ха-ха-ха! Чому ж, наймогутніший, не наказуєш і досі в'язати мене? Не доймаєш мені віри? Ліктори! в'яжіть мене! згляньтесь! згляньтесь! в'яжіть мене, ліктори!

Босі його ноги все дріботіли й підскакували; він бігав од одної осі колісниці до другої; зложені, готові ніби до мотузка, руки простягав до лікторів.

Крізь пошарпану одіж світило йому в кількох місцях худе тіло, світло смолоскипів миготіло по його побганому й зрошеному діамантовою росою, обличчі. Раптом змовк та з висхлими, остовпілими очима, трясучись, мов з пропасниці, сів навпочепки біля одного з коліс. Перед колісницею Педаній й Пуденцій, тримаючи за обидві руки, поставили Йонатана. При цьому хвалилися, де вони бачили його й що він учинив. З-за потужних їхніх рамен щохвилини вихоплювався Сілас, вигукуючи, що це власне він знайшов його і тепер ставить до рук римської влади. Підголошував йому товстим голосом Бабас, а Хромія, прискочивши й жваво жестикулюючи руками, що поблискували срібними обручами, потверджувала слова своїх приятелів.

— Ліктори! — показуючи на сирійців, скрикнув претор, — порозганяйте мені оце гаддя! Ви, сотники, позалишайтеся...

А до Йонатана відрубчасто й тихше, ніж він звично говорив, сказав:

— Говори, євреє!

В Йонатановій поставі й обличчі позначався ніколи до цього часу невиданий спокій. Як не вимикався попервах з сотникових рук, так і тепер, знісши трохи голову, око-в-око дивився він на претора. На мить у чорному його зарості зблисли білі зуби, що надало його обличчю виразу дикої зненависти, але ж швидко потому він почав спокійним голосом:

— Старий цей оклепував себе перед тобою, преторе, бо дуже мене любить. Усе ж, що кажуть тобі про мене сотники, правда. Моє ім'я — Йонатан. Стинався з вами на війні; зневажав вас в амфітеатрі; ненавиджу вас з усієї снаги. Коли б споконвічний дозволив мені сто раз жити, то й сто разів чинив би я так, як чинив. Оце все. Наказуй своїм людям, щоб провадили мене на смерть.

Якже ж подібна, як дивно подібна була доля цих двох людей: цього, що, стоячи на пишній колісниці, рукою спирався на берло й мав виголосити вирок, і отого, що в подертій одежі, жалюгідний і впійманий, очікував на вирок! Отже не дивота, що Гельвідій якусь хвилинку стояв замислений, із спущеними повіками й скам'янілими рисами обличчя, і що його рука, сперта на срібного орла, звівшись повільно, знову на нього

опала. Друзям своїм, що були поблизу, він сказав стиха:

— Старого й дівчинку запровадьте до моєї оселі... Нехай не бачать...

Але та, що він за неї турбувався, дочула його шепіт і, вимкнувшись ізлюбих їй обіймів, метнулася до Йонатана.

— Я з ним! — крикнула.

Пишне своє волосся, жовте від світла смолоскипів, вона відгортала обома долонями з обличчя, що по ньому плинули рясні сльози. Груді й руки просвічували їй з-за розшарпаного одіння мармуровою білиною. До темних людських постатей, що пригноблені й благальні, з шерехом притлumlених плачів тулилися по базару та по терасах будинків, простягла вона руки:

— З тобою, нещасливий народі мій, — я з тобою!..

Важкі рідкі дощові краплини почали падати й притемнювати світло смолоскипів. Зашумував вихор, і десь, близько вже, над Янікульським пригорком оглушливо загуркотів грім. З гуркотання, що поволі притихало, вирізнівся гучний і владний, але десь у самій глибині грудей тремтячий, преторів голос:

— Ліктори! в'яжіть цього чоловіка!

Не промовивши ще він цих слів, як Міртала, мов сарна, скочила до впійманого та, обіймаючи його шию, впала йому на груди.

— Я з ним! - крикнула знову.

Але цього разу побігло за нею кілька людей, і молодий римлянин із срібною пов'яззю на волоссі вже, вже доторкав її стану, як у Йонатановій руці зблисла криця... була це одним-одна мить. Втуплюючи погляд в Артемідорове обличчя, Йонатан знову в нестямнім усміху показав білі зуби й зглуха вимовив:

— Завтра замордуєте мене... не відійду без неї... Не матимеш її, римлянине!

О! дивовижна природа шалів із нещасть, 'злочинів і людських кривд! Меч героя справедливості затопився в грудях невинної, безборонної дівчини.

В цей мент на середині неба величезні шкаралуші хмар щільно скупилися й зробили світ, подібний до щитно залютованого, задушного казана. Оточене густим димом полуміння смолоскипів хилилося до землі; вітер розмаював його, і пригашували його важкі дощові краплі. Натомість ціле небо заповум'яніло з блискавок. Тисячі вогневих гадюк безнастанно в'юнилися по чорних випнутих хмарах, струшуючи на землю сліпучі бляски. В цих блясках затибрянський базар являв собою юрмливє, але ж тихе, як могила, видовище. Міст на Тибрі залягав, чекаючи на розкази, збройний вояцький загін. Жах, огида, жалість, страх стулили вуста юрбі, що, як мур нерухома, залягала базар та стояла навколюшки по улогих

дах. Опрічно трохи на невеличкім підвищенні стояв Музоній. До його колін припав, тулячи своє обличчя в його одежі, стрункий юнак у білій туніці. Можна б сказати, що, вражений громом життєвим, припав він до ніг філософії, прагнучи від неї вигоїння та сили. Стоїк, посеред зшаленілих бур небесних і земних, одним - однісінький спокійний, чоло мав, проте, дуже бліде й очі виповнені безмежної жури. Зводячи повільним рухом горі обличчя й руки, покликнув:

— Світила небесні! чи ж там понад вами немає нікого, хто б порвався жалем над бідолашною людськістю? Чи ж довго ще присвічуватимете ви таким жахним діянням?

З проразливим гуркотом ударив грім у Тиброві води й збуреними хвилями довго ще точився потужний гугіт...

Цена 1 крб. 25 коп. (Р)

